MUNGASAJI MAHARAJ MAHAVIDYALAYA, DARWHA

3.3.2.1. Number of research papers in the Journals notified on UGC website during the last five years

Year	2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21
Number	09	21	45	04	09

2017-18 S.N	Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number
1	Study of Optical and Solid State Properties of annealed CdO and ZnO Thin films	Prof K.K. Hurde	Physics	Aayushi International Interdisciplinary Research Journal(AIIRJ) Vol – V Issue-IV April 2018	2017-18	ISSN-2349-638x I.F. 4.5
2	Study of Structural Properties and Growth Parameters $Cd_{1-x}Zn_xS$ Thin Films	Prof K.K. Hurde	Physics	Aayushi International Interdisciplinary Research Journal(AIIRJ) April 2018	2017-18	ISSN-2349-638x I.F. 4.5
3	ब्रिटीश कालीन महाराष्ट्रात स्था स्व स विकास	Dr S.B. Chakave	Pol.Science	UIMRJ, ६३००५	2017-18	2321-4953
4	स्था.स्व.स.मधील महिला नेतृत्व चिकित्सक अभ्यास	Dr S.B. Chakave	Pol.Science	Chronicle of Humanities & Cultural Studies	Jan 2018	2454-5503

5	स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा उदय आणि विकास	Dr S.B. Chakave	Pol.Science	GIMRJ, 48455	2017-18	2394-8426
6	ग्रामीण प्रशासन तेव्हा आणि आता	Dr S.B. Chakave	Pol.Science	Printing Area, ४३०५३	2017-18	2394-5303
7	शाहिरी वाड्मयातील भाव विश्व	Dr S.V. chatur	Marathi	GIMRJ, 48455	Aug 2017	2394-8426 I.F.2.54
8	हल्या हल्या दुधू दे	Dr S.V. Chatur	Marathi	Reaserch journey , 44117	June 2017	2348-7143 I.F.3.452
9	ग्रामीण कथेतून व्यक्त होणारेग्राम जीवनाचे अंतरंग	Dr S.V. Chatur	Marathi	Power of knowledge, 45681	June 2017	2320-4494
10	Photochemistry as in sunny side of green chem	Dr N.A. Rashidi	Chemistry	AIIRJ, 64259	2018	2346-638 x Impact factor 4.574
11	Potential use of Hydrazine carbothioamide in the synthesis of heterocyclic moieties P-8077-8079	Dr N.A. Rashidi	Chemistry	IJCAR Vol 6(12), 43892	Dec 2017	2319-6505 Impact factor 5.995
12	Investigation of Antimicrobial activity… 1,2,4-triazole 3-Thione P-18-20	Dr N.A. Rashidi	Chemistry	AIIRJ, 64259	March 2018	2346-638x Impact factor 4.574
13	शेती साधनाच्या उपलब्धतेची नकारात्मकता	Dr S.M .Sawant	Economics	Printig area	Dec 2017	2394-5303 Impact factor 4.002
14	Lal killa agra me kutub khane ra nizam	Prof A.N. Quereshi	Persian	Allami Urdu alab, 41132	March 2018	2394-7616 Impact factor 0.676
15	जागतिकीकरण आणि भारतीय शेती	Prof N.R. Bhingare	Sociology	CO HACSIJ, 63716	Dec.2017	2554-5503 Impact factor 3.012
16	आधुनिक भारतातील ग्रामीण कौटुंबिक समस्या	Prof N.R. Bhingare	Sociology	Vidyawarta, 62759	Feb 2018	2319-9318 Impact factor 4.014
17	Emotive theory of ethics	Pro P.B. Ruikar	English	Vidyawarta, 62759	Feb 2018	2319-9318 Impact factor 5.131

18	Advancement in conjugated conducting polymer	Dr. N.A. Rashidi	Chemistry	Vidyawarta, 62759	Feb 2018	2319-9318 Impact factor 5.131
19	स्त्री जीवनात योगाचे महत्व	Dr.S.V. Ghuikhedkar	गृहशास्त्र	sanshodhan samiksha	2017-18	2278-9308
20	व्यक्तीमत्व विकासात नैतिक मूल्याची भूमिका	Dr.S.V. Ghuikhedkar	गृहशास्त्र	Current Global Reviewer , ६४३१०	2017-18	२३१९-८६४८
21	जागतिक पर्यावरण	Dr. S. V. Ghuikhedkar	गृहशास्त्र	विद्यावार्ता UGC No. ६२७५९	March 2018	Special Issue ISSN 2319-9318

Seal

Principal
Mungsaji Maharaj Mahavidyalay
Darwha Dist. Yavatmal

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
UGC Approved Sr.No.64259
Vol - V Issue-IV APRIL 2018 ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Study of Optical and Solid State Properties of annealed CdO and ZnO thin films

K. K. Hurde,
Dept of Physics,
Mungasaji Maharaj Mahavidyalaya,
Darwha, Dist. Yavatmal

A. B. Lad
Dept of Physics,
Amolakchand Mahavidyalaya,
Yavatmal

Abstract: -

The CdS and ZnS thin film synthesized by chemical bath deposition have been extensively studied by many researchers. The quality, efficiency and reliability of the thin film can be enhancing by annealing of the synthesized thin films. In the present work CdO and ZnO thin films have been obtained from thermal annealing of chemically deposited CdS and ZnS thin films. The Optical and solid state properties of thermally annealed CdO and ZnO thin films have been studied. From the UV-VIS data it is observed that annealing of the thin films at a particular temperature enhance the optical properties and solid state properties.

Key Words: - CdO, ZnO, annealing, Optical properties, solid state properties, chemical bath deposition

Introduction: -

CdO and ZnO thin films are transparent conducting in nature, inexpensive, mechanically stable and highly resistance to oxidation. These films are an n-type semiconductor belonging to II-VI group of periodic table. These materials possess wide band gap of approximately 2.4eV and 3.3eV at room temperature. Films are semitransparent in nature have been widely used in a flat panel displays, solar cells and gas sensing applications. The CdS and ZnS thin films prepared by chemical bath deposition technique on the glass substrate. In the present work we have attempted to annealed CdS and ZnS films prepared by chemical bath deposition to form CdO and ZnO thin films [1-5].

The CdO and ZnO films obtained by annealing were characterized for investigation of optical and solid state properties. It is observed that annealing effect improve optical properties and solid state properties of thin films [6-7].

Experimental:-

The CdS and ZnS thin films synthesized by chemical bath deposition technique. In the apparatus of chemical bath deposition there is a facility for rotating the substrate using d. c. motor, stirring the solution using the magnetic stirrer change the temperature of the entire assembly and stabilized it at a particular value etc. In order to get uniform film thickness the film substrate is continuously rotated and the solution is continuously stirred using magnetic stirrer. The temperature of assembly is maintained by heating arrangement and temperature controller. The thickness of the films governed by controlling the deposition time and the concentration of the solution [8-10].

The prepared samples of CdS and ZnS by chemical bath deposition were taken for annealing and kept into muffle furnaces Biotech of India of 2500 watts at 15 amperes which can withstand maximum temperature of 1000^0c. The temperature of the furnaces was maintained at 400^0C, 600^0c and 750^0C for more than 8 hours. After annealing sulfide ions converted into oxide ions by converting CdS into CdO and ZnS into ZnO [11-14].

The prepared films of CdO and ZnO with annealing effect were taken for characterization to determine optical and solid state properties.

Result and Discussion: -

The optical and solid state constants such as refractive index, extinction coefficient, real dielectric constant, imaginary dielectric constant and optical conductivity of the annealed CdO & ZnO thin films were studied. From the figure 1 and 2 it is observed that refractive index of CdO & ZnO change between 1.5 and 2.5 in visible and near infrared. This means that electromagnetic radiation is 1.5 to 2.5 times slower in the oxide films than in the free space [15-20]. There is a change in refractive index due to films annealed at three different temperatures. The values of refractive index of CdO and ZnO thin films are quite different than those the value of CdS and ZnS thin films. The refractive index was found to shift towards the higher wavelength region [21-25].

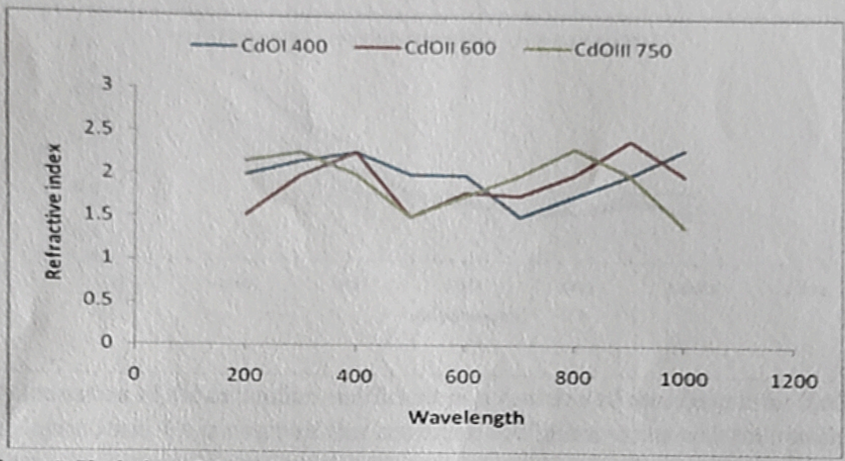

Figure1: Variation of the refractive index as a function of wavelength for CdO thin film.

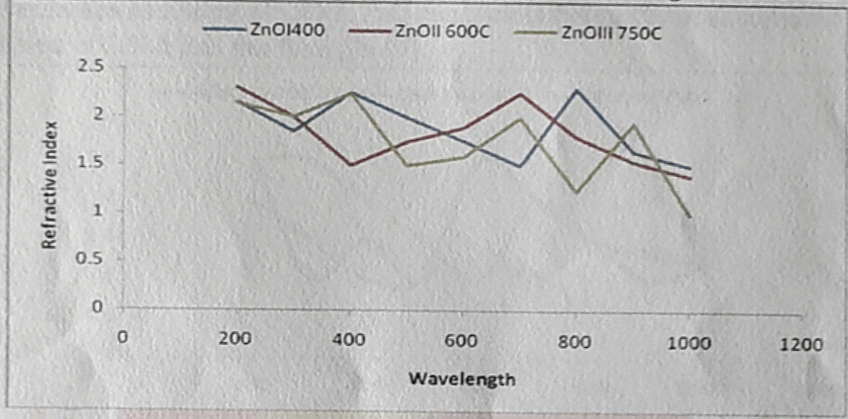

Figure 2: Variation of the refractive index as a function of wavelength for ZnO thin film.

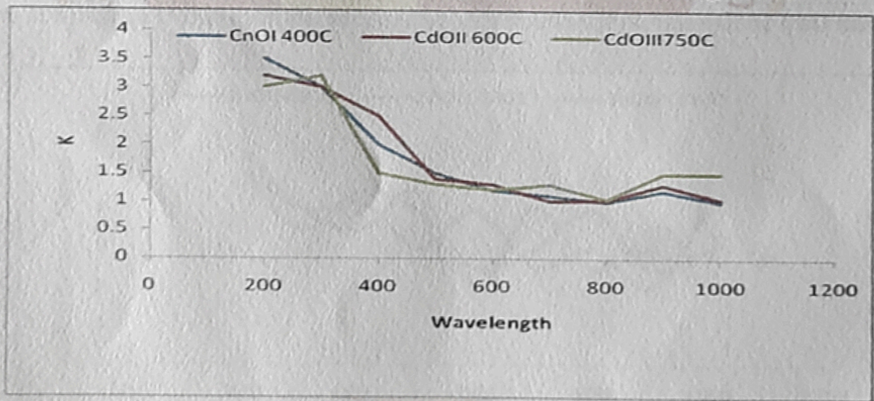

Figure 3: The examination of the extinction coefficient as a function of wavelength for CdO thin film.

Vol - V | Issue-IV | APRIL | 2018 | ISSN 2349-638x | Impact Factor 4.574

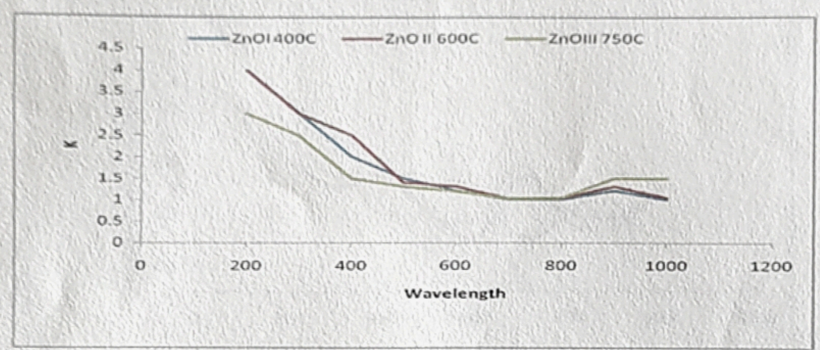

Figure 4: The examination of the extinction coefficient as a function of wavelength for ZnO thin film.

From the figure 3 and 4 it is observed that extinction coefficient varies with the wavelength. Its value is found to decrease with increase in wavelengths. The annealing effect is effective for the values of extinction coefficient. The extinction coefficient of CdO & ZnO thin films is quite different as compared to the values of extinction coefficient of CdS & ZnS thin films [26-27].

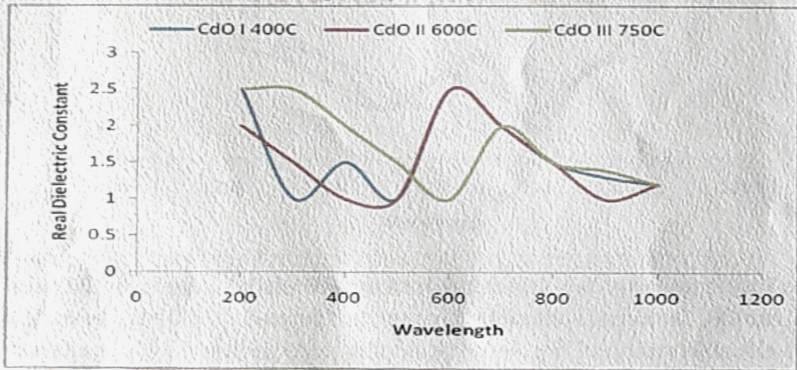

Figure 5: Variation of the real dielectric constant as a function of wavelength for CdO thin film.

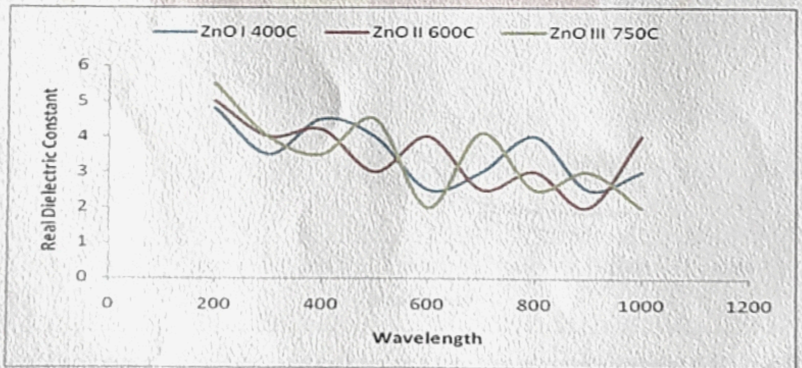

Figure 6: Variation of the real dielectric constant as a function of wavelength for ZnO thin film.

From the figures 5 and 6 it is observed that real dielectric constant of CdO and ZnO thin films varies with the wavelength. The annealing effect influences the value of real dielectric constant. These values are quite different from those of CdS and ZnS thin films. Data of real and imaginary dielectric revealed that the value of the real part is higher than that of the imaginary part [28-29].

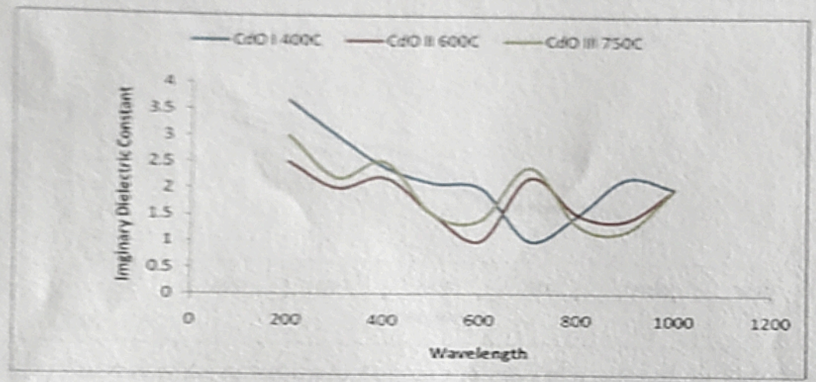

Figure 7: Variation of the imaginary dielectric constant as a function of wavelength for CdO thin film

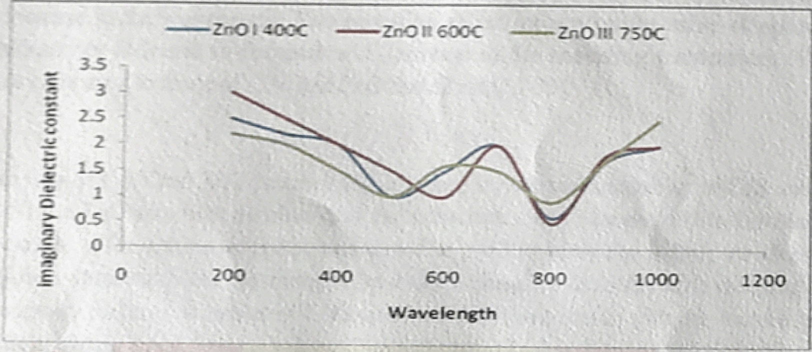

Figure 8: Variation of the imaginary dielectric constant as a function of wavelength for ZnO thin film.

From the figures 7 and 8 it is observed that imaginary dielectric constant of CdO and ZnO thin films varies with the wavelength. The annealing effect influences the value of imaginary dielectric constant. These values are quite different from those of CdS and ZnS thin films [30-31].

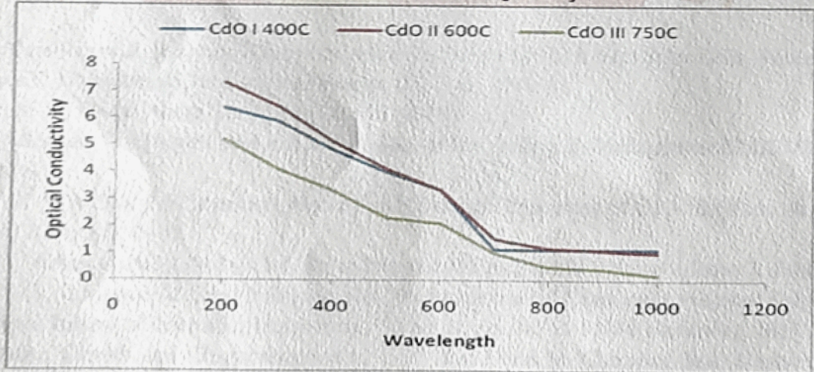

Figure 9: Variation of the optical conductivity as a function of wavelength for CdO thin films

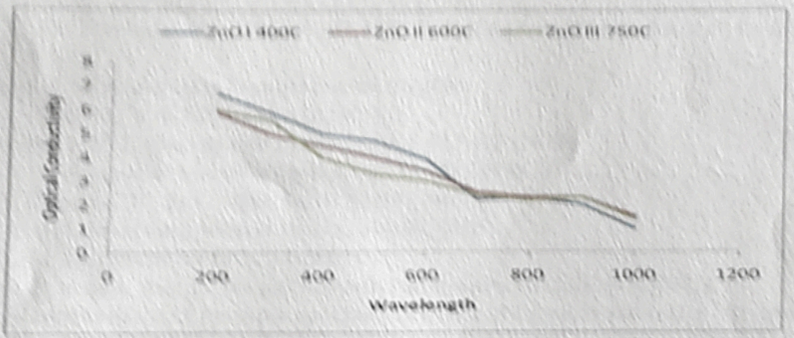

Figure 10: Variation of the optical conductivity as a function of wavelength for ZnO thin films

From figures 9 and 10 it is observed that optical conductivity of CdO and ZnO thin films is found to decrease with increase in the wavelength. The annealing effect influences the value of optical conductivity. The optical conductivity is found to decrease with increase in the annealing temperature. These values are quite different as compared to those of CdS and ZnS thin films [32-35].

Conclusion: -

The thin film of CdO and ZnO successfully obtained by thermal annealing of CdS and ZnS. The UV-VIS study of CdO and ZnO thin film conclude that the refractive index changes due to films annealed at three different temperatures. The refractive index was found to shift towards the higher wavelength region. The extinction coefficient varies with the wavelength. Its value is found to decrease with increase in wavelengths. The real and imaginary dielectric constant of CdO and ZnO thin films varies with the wavelength. Data of real and imaginary dielectric revealed that the value of the real part is higher than that of the imaginary part.

The optical conductivity of CdO and ZnO thin films is found to decrease with increase in the wavelength. The annealing of the CdS and ZnS thin film influences the refractive index, extinction coefficient, real and imaginary dielectric constant and optical conductivity

References:

1. Daniel Abou-Ras et al. Advanced Characterization Technique for Thin Film Solar Cells, Wiley- VCH (2011).
2. Lokhande C. D., Material Chemistry and Physics, 27, 1-43, 1991.
3. Nadeem M.Y., Waqas Ahme, Turk J Phy 24, 625 (2008)
4. Dr. Abdulhussein K. Elttayef, et al Int. Jou. of App. or Inn. In Eng. & Management (IJAIEM) Volume V, Issue 7 July 2015
5. Ubale A.U. et al: Study of Structural, Optical and Electrical Properties of CdO thin film. Archives of Physics Research, 2014, 5(6) 43-48.
6. Ahmed K. Abbas, Huda M. Multak Int Jou. In Eng. And Management, Volume v, Issue 7, July2015
7. Pandya S.G., Influence Of Growth Process On The Properties Of Chemically Prepared Sulphide Thin Films, International Journal of Scientific Research vol.7 Issue 12, pp. 14765-14768, December, 2016.
8. Dilip Maske, Growth and Characterization of CdS Thin Films by Chemical Bath Deposition, International Journal of Scientific and Research Publications, Volume 6, Issue 6, June 2016.
9. Sanap V.B., Pawar B.H. chalcogenide letters vol.6, 8 415-419 (2009).
10. Sanap V.B.,Pawar B.H. chalcogenide letters vol.7, 3, 227-231 4 (2010).
11. Pawar S.H., C. H. Bhosale C.H., Bull Matter sci., 8 (3) 419 (1986)
12. Hall B.D. et al, J. Innovative Sci. Engin. Technol. 2 No. 3 886 (2015)
13. Chung Y.D. et al Curr. Appl. Phys. 11, S65 (2011)
14. H. Li. X. Wang, et al Adv. Mater. 25, 3017(2013). K. Deng, Li, Adv. Mater. 26, 2619 (2014).
15. Sanap V.B., Pawar B.H., Chalcogenide Letters Vol.7, 3, 227-231(2010).

16. Ghoneim D., J of Optoelect. Adv. Mat. Vol. 12,5 (2010).Saliha Ilican, Muhsin Zor et al, Optica Applicata, Vol XXXVI,1(2006).
17. Okoli D.N., et al Academic Open Internate Journal, 18(2006).
18. Jiyon Song, Sheng S Li et al, IEEE, 449-452(2005).
19. Sanap V.B., Pawar B.H., Chalcogenide Letters Vol.6, 8, 415-419 (2009).
20. Feitosa A.V., et al, Brazilian Journal of Physics, vol. 34, 2B (2004).
21. Pawar S.H., Bhosale C.H., Bull. Mater Sci. 8(3), 419 (1986).
22. Salazar Y.A. et al., Brazalian Journal of Physics, 36(3B), (2006).
23. Ubale A.U.,et al Bull Matter Sci.,(30), 147(2007).
24. Ravangave L.S. et al Int. Jour. Of Sci. and Research Publications, Vol.2, Issue 6, (2012).
25. Baba A.D.A. and Samson D.O. Synthesis and Characterization of Cadmium Oxide (CdO) Deposited by Chemical Bath Deposition Technique *Int.J.Curr.Res.Aca.Rev.2015; 3(9):* September-2015) pp. 116-123
26. Barote, M.A., Masumdar, E.U. 2014. Electrical properties of spray deposited CdO thin films: effects of substrate temperature. *IJAST: Mater. Sci.*, 2: 44–48.
27. Champness, C.H., et al 1985. Optimization of CdO layer in Se-CdO photovoltaic cell. *Can. J. Phys.*, 63: 767.
28. Ellis, D.M., Irvine, J.C. 2004. MOCVD of highly conductive CdO thin films. *J. Mater. Sci. Mater-E.*, 15: 369–372.
29. Ezekoye, B.A., et al S.C. 2013. Synthesis, structural and optical characterization of cadmium oxide (CdO) thin films by Chemical Bath Deposition (CBD) technique. *Inter. J. Phys. Sci.*, 8(3): 1597–1601.
30. Taunk P.B., et alSynthesis and optical properties of chemical bath deposited ZnO thin film, Karbala International Journal of Modern Science 1 (2015) 159e165.

31. Ziaul Raza Khan, et al Optical and Structural Properties of ZnO Thin Films Fabricated by Sol-Gel Method *Materials Sciences and Applications*, 2011, 2, 340-345 doi:10.4236/msa.2011.25044 Published Online May 2011
32. Sarika Singh,Shrivastava A.K. Synthesis, Growth and Characterization of Rare Earth Doped (CdZnS) Thin Films International Journal of Innovative Research in Science, Engineering and Technology Vol. 3, Issue 6, 2014.
33. Sanap V. B., Pawar B. H., Study Of Chemical Bath Deposited Nan crystalline CdZnS Thin Films, Journal of Optoelectronics and Biomedical Materials Vol. 3 Issue 2, April-June 2011 p. 39-43
34. Di Xia, et al Structural and optical properties of Cd0.8Zn0.2S thin films, Journal of Semiconductors, Vol. 32, No. 2 February 2011.
35. Bandyopadhyay R. V., Structural and Optical Properties of CdS Thin Film Grown by Chemical Bath Deposition. , *Journal of Nano- Electronics and Physics* Vol. **5** No 3, 03021(3pp) (2013) Том **5** No 3, 03021(3cc) (2013)

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574 Special Issue No. 26
[illegible] Website :- www.aiirjournal.com Email id:- aiirjpramod@gmail.com

STUDY OF STRUCTURAL PROPERTIES AND GROWTH PARAMETERS $Cd_{1-x}Zn_xS$ THIN FILMS

Harde, K.K.[1], Lad, A.B.[2] & Dongare, D.T.
1. Dept of Physics, Mungsaji Maharaj Mahavidyalaya, Darwha, Dist. Yavatmal
2. Dept of Physics, Amolakchand Mahavidyalaya, Yavatmal
kishorharde@rediffmail.com, drajay_lad@rediffmail.com

ABSTRACT

The cadmium Zinc Sulphide (CdZnS) is a ternary compound having the wide band gap window material used for the solar cells applications. These materials possess the band gap between CdS and ZnS. The simple and inexpensive CBD technique is used to obtain $Cd_{1-x}Zn_xS$ thin films by varying Zn content. The variations of Zn content on structural properties were investigated by xrd. Thickness and grain size of the film have been studied on the basis of growth parameters. The xrd analysis suggests that as deposited $Cd_{1-x}Zn_xS$ films have Zinkolite crystal structure. The qualitative analysis results, peak list, Structure parameters, Lattice constant and crystal structure results shows that obtained film is polycrystalline in nature with some amorphous phase. The thickness of the film decreases with increase in the Zn content. The grain size decreases as the Zn content increases. The reduction in grain size improves the quality of the film which is useful for the photovoltaic application

Keywords: Chemical Bath Deposition, CdZnS, XRD, Magnetic Stirrer, pH, Molarities

1. INTRODUCTION

The cadmium Zinc Sulphide (CdZnS) is the wide band gap window material used for the solar cells applications. These materials possess the band gap between CdS and ZnS. The band gap energy of CdS is 2.42eV and that of ZnS is 3.66 eV. The CdZnS is a ternary compound belonging to II - IV group of periodic table is a promising alternative window for the CdS and ZnS [1-5]. There are various techniques used for the preparation of the $Cd_{1-x}Zn_xS$ thin film. These techniques are Chemical Bath Deposition (CBD), Chemical Vapour Deposition, Vacuum evaporation, spray pyrolysis, molecular beam epitaxy (MBE), electro deposition, screen printing, sol-gel etc. Among these techniques the CBD technique is the simple, inexpensive, large area deposition, low temperature and simple equipment. Therefore this technique is suitable for the manufacturer for the photovoltaic application [6-8]. In the present study, $Cd_{1-x}Zn_xS$ thin films by varying Zn content were prepared using CBD technique. The variations of Zn content on structural properties were investigated by xrd. Thickness and grain size of the film have been studied on the basis of growth parameters [9 10].

2. EXPERIMENTAL DETAIL

r various zinc concentration(x = 0, 0.2, 0.4, 0.6, 8 & 1) the $Cd_{1-x}Zn_xS$ thin films were prepared by D technique on the glass substrate. The $CdSO_4$, SO_4 and thiourea were used as a starting material as Cd^{+2}, Zn^{+2}, S^{-2} ion sources. The molarities of the $CdSO_4$ were taken on the basis of the morality of the $ZnSO_4$ by keeping the molarities of thiourea constant. For controlling the Cd^{+2} and Zn^{+2} ion densities the triethanolamine (TEA) were used as a complexing agents. An alkaline solution of ammonia was used to adjust the pH of the reaction mixture. The entire chemical used was of analytical reagent grade. The pH of the solution depends on the temperature and was adjusted by controlling the temperature. The process involving a controllable chemical reaction at low rate. The stiochiometry constant for any ratio between anions and cations was also maintained[11-15].

The experimental arrangement consist of special substrate holders which is attached to motor having the constant speed of 60 r. p. m. The temperature of the chemical bath was adjusted with hot plate and temperature controller. (71±2°C) while magnetic stirrer is utilized to promote ion- by- ion heterogeneous growth on the substrate. The pH was adjusted between 9 and 10 for different deposition time (15 to 90 min.) After deposition the substrate were removed from chemical bath and cleaned in double distilled water [16-20].

3. RESULT AND DISCUSSION

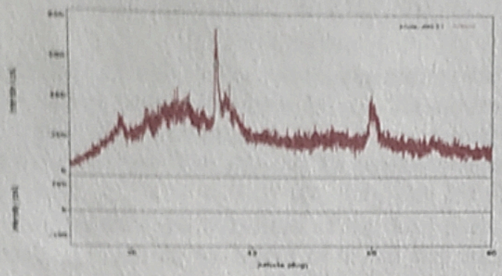

Figure 1: XRD of $Cd_{1-x}Zn_xS$ thin film.

The $Cd_{1-x}Zn_xS$ thin film was characterized by the XRD technique. The zinc ions concentration was varied by keeping all other parameter constant. The figure 1 shows the X- ray diffraction pattern of $Cd_{1-x}Zn_xS$ thin film. The xrd analysis suggest that as deposited $Cd_{1-x}Zn_xS$ films have Zinkosite crystal structure with the xrd peaks corresponding to (110), (101), (200), (111), (201), (301), (202), (310) and (131). The qualitative analysis results, peak list, Structure parameters, Lattice constant and crystal structure results are tabulated in tables 1, 2,3,4,5 and 6[21-23].

Table 1: Qualitative analysis result of $Cd_{1-x}Zn_xS$ thin film.

Phase name	Formula	DB card number
ZnY6Si2S14	S14 Si2 Y6 Zn	4302810
Zinkosite	O4 S Zn	9009831
Phase name	Formula	DB card number
ZnY6Si2S14	S14 Si2 Y6 Zn	4302810
Zinkosite	O4 S Zn	9009831

Table 2: Peak List of $Cd_{1-x}Zn_xS$ thin film.

No.	2theta(deg)	D (ang.)	Height (cps)	FWHM(deg)	Grain Size (nm)	Lattice Strain
1	29.0	3.08	49	5.5	1.56	0.0928
2	33.92	2.640	240	0.53	16.36	0.0076
3	35.89	2.500	86	3.45	2.53	0.0456
4	60.03	1.539	130	1.31	7.32	0.0099
5	70.26	1.338	26	1.6	6.34	0.0099

Table 3: Structure Parameter of $Cd_{1-x}Zn_xS$ thin film.

Data set name	Phase Name	Element	x	Y	z
S1	ZnY6Si2S14	Y	0.22	0.35	0.06
S1	ZnY6Si2S14	Zn	0.00	0.00	0.20
S1	ZnY6Si2S14	Si	0.33	0.66	0.64
S1	ZnY6Si2S14	S	0.33	0.66	0.277
S1	ZnY6Si2S14	S	091	0.15	0.03
S1	ZnY6Si2S14	S	0.47	0.58	0.79
S1	Zinkosite	Zn	0.00	0.00	0.00
S1	Zinkosite	S	0.18	0.25	0.46
S1	Zinkosite	O	0.12	0.25	0.76
S1	Zinkosite	O	0.35	0.250	0.45
S1	Zinkosite	O	0.1267	0.06	0.32

Table 4: Lattice Constant of $Cd_{1-x}Zn_xS$ thin film.

Data name	a(A)	b(A)	c(A)	alpha	beta	gamma
S1	9.7571	9.7571	5.6400	90	90	120
S1	8.5600	6.7460	4.7740	90	90	90
Phase name	a(A)	b(A)	c(A)	alpha	beta	gamma
ZnY6Si2S14	9.7571	9.7571	5.64	90	90	120
Zinkosite	8.5600	6.7460	4.7740	90	90	90

Table 5: Crystal structure result of $Cd_{1-x}Zn_xS$ thin film.

Phase name	Formula	DB card number
ZnY6Si2S14	S14 Si2 Y6 Zn	4302810
Zinkosite	O4 S Zn	9009831

Table 6: Structure determination of $Cd_{1-x}Zn_xS$ thin film.

Phase name	Atomic coords	Of indep. reflns
ZnY6Si2S14	Fractional coords	112
Zinkosite	Fractional coords	91

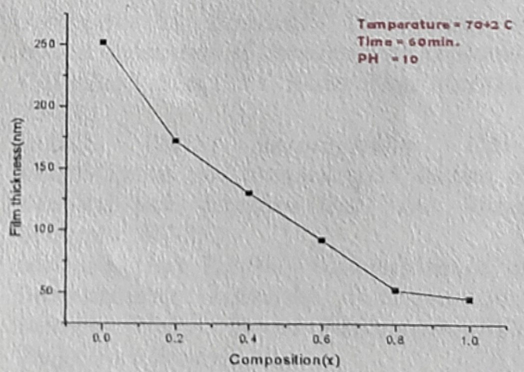

Figure 2: Graph between the composition parameter (x) with film thickness.

3.1. EFFECT OF COMPOSITION PARAMETER ON THE FILM THICKNESS

The $Cd_{1-x}Zn_xS$ thin films were prepared by varying the composition parameter (x) i.e. Zn content by keeping all other parameters constant throughout the experiment. The value of Zn content was taken to be i. e. x = 0, 0.2, 0.4, 0.6, 0.8 &1. It is observed that the thickness of the film decreases with increase in the value of x for the constant deposition temperature 70±^{0}C, constant pH = 10 and constant deposition time of 60 minute as shown in figure 2[24-25]

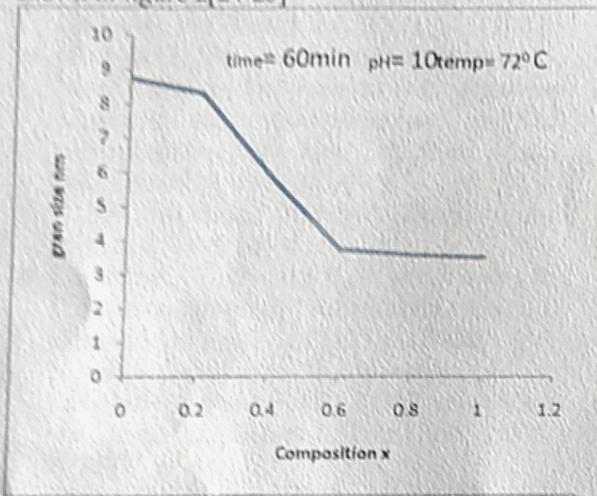

Figure 3: Graph between the composition parameters with grain size.

3.2 EFFECT OF COMPOSITION PARAMETER ON GRAIN SIZE

The X- ray diffraction pattern of the film obtained for various composition were studied for measuring the grain size by using the Debye – Sherrer's formula. Variations in grain size with the composition parameter (x) were observed from the figure 3. It is observed that the grain size decreases as the Zn content increases. From this it can be conclude that reduction in grain size improves the quality of the film which is useful for the photovoltaic application [26].

CONCLUSION

The xrd analysis suggest that as deposited $Cd_{1-x}Zn_xS$ films have Zinkosite crystal structure with the xrd peaks corresponding to (110), (101), (200), (111), (201), (301), (202), (310) and (131). The qualitative analysis results, peak list, Structure parameters, Lattice constant and crystal structure results shows that obtained film is polycrystalline in nature with some amorphous phase having D. B. number4302810 and 9009831. The thickness of the film decreases with increase in the value of x for the constant deposition temperature 70±^{0}C, constant pH = 10 and constant deposition time of 60 minute. The grain size decreases as the Zn content increases. From this it can be conclude that reduction in grain size improves the quality of the film which is useful for the photovoltaic application

REFERENCES

1. Sabbir Akhananda, Rummana Matin, Muhammad Shahriar Bashar, Abu Kowsar, Mashudur Rahaman and Zahid Hasan Mahmood (2017) Experimental Study on Structural, Optical and Electrical Properties of Chemical Bath Deposited CdZnS J. Fundamental Renewable Energy Appl, 7:1DOI: 10.4172/2090-454,10002222.
2. Valkonen MP, Kanniainen T, Lindroos S, Leskela M, RauhalaE (1997) Growth of ZnS, CdS and multilayer ZnS/CdS thin films by SILAR technique. Appl Surf Science 115: 386-392.
3. Song J, LiSS, Yoon S, Kim WK, Kim J, et al. (2005) Growth and characterization of CdZnS thin film buffer layers by chemical bath deposition. IEEE Photovoltaic Specialists Conference.pp: 449-452.
4. Ravangave LS, BiradarUV (2013) Study of optical parameters of chemical bath deposited Cd1-xZnxS thin films. Mater Phys Mech16: 25-33.
5. IsahKU (2013) nanocrystalline Cd1−xZnxS Optical and morphological studies of chemical bath deposited thin films. Mater SciAppl4: 287-292.
6. McGuire, Gary E.(1989) Characterization of Semiconductor materials: Principles and Methods. Vol 1. Noyes Publications, Park Ridge, New Jersey,
7. Daniel Abou-Ras, Thomas Kirchartz and Uwe Rau, Advanced Characterization Technique for Thin Film Solar Cells, Wioley- VCH (2011).
8. S. H. Pawar, C. H. Bhosale, Bull. Matter Sci., 8(3), 419(1986).

9. J. Kaur, D. Pandya, K. Chopra, J. Electrochem. Soc. 127,943, 1980
10. T. L. Chu, S. S. Chu, N. Schultz, C. Wang, and C.Q. Wu, J.Electrochem. Soc.139,2443,1982
11. Kessler J, Velthaus KO, Ruckh M, Laichinger R, Schock HW, Lincot D, Ortega R, Vedel J. Proceedings of the 6th International Photovoltaic Science and Engineering Conference, 1992;1005
12. D. M. Dona and J. Herrero, J. Electrochem. Soc. 139, 2810, 1992
13. A. U. Ubale, V. S. Sangawar and D. K. Kulkarni, Bull Matter Sci., 30(2), 147 (2007)
14. Sasikala G., Thilakan P. and Subramanian C., Modification in the chemical bath deposition apparatus and characterization of CdS semiconducting thin film, Sol. Ener. Mater. Sol. Cells 2000, 62, p.257-293,
15. C. D. Lokhande, Material Chemistry and Physics, 27, 1-43, 1991.
16. Kainthla R. C., Pandya D. K. and Chopra K. L. Solution growth of CdSe and PbSe films, J. Electrochem. Soc., 1980,127,p.277-283. [14] N. G. Gaewdang T. Investigation on chemically deposited $Cd_{1-x}Zn_xS$ thin films with low Zn content. Mater Lett, 2005, 59:3577
17. Borse S V, Chavhan S D, Ramphal S. Growth, structural and optical properties of $Cd_{1-x}Zn_xS$ alloy thin films grown by solution growth technique (SGT). J. Alloys Comp. 2007, 436:407
18. Dzhafarov T D, Ongul F Karabay I Formation of CdZnS thin films by Zn diffusion. J Phys D: Appl Phys, 2006, 39:3221
19. Lee J H, Song W C, Yang K J, et al Characteristics of the CdZnS thin films doped by indium diffusion. Thin Solid Films, 2002, 416:184
20. Patidar D, Sexena N S. Sharma T P. Structural, optical and electrical properties of CdZnS thin films. Journal of Modern Optics, 2008, 55: 79
21. Padam G K. RaO S U M, Maholtra G L. Studies on solution growth thin films of $Zn_xCd_{1-x}S$. J Appl Phys, 1998, 63:770
22. Sarika Singh, A.K.Shrivastava Synthesis, Growth and Characterization of Rare Earth Doped (CdZnS) Thin Films International Journal of Innovative Research in Science, Engineering and Technology Vol. 3, Issue 6, 2014.
23. V. B. Sanap, B. H. Pawar, Study Of Chemical Bath Deposited Nanocrystalline CdZnS Thin Films, Journal of Optoelectronics and Biomedical Materials Vol. 3 Issue 2, April-June 2011 p. 39-43
24. Dilip Maske, Growth and Characterization of CdS Thin Films by Chemical Bath Deposition, International Journal of Scientific and Research Publications, Volume 6, Issue 6, June 2016.
25. Samir G. Pandya,(2016) Influence Of Growth Process On The Properties Of Chemically Prepared Sulphide Thin Films, International Journal of Scientific Research vol.7 Issue 12, pp. 14765-14768.
26. N. G. Gaewdang T.(2005) Investigation on chemically deposited $Cd_{1-x}Zn_xS$ thin films with low Zn content, Mater Lett, 59:3577.

October - 2017 E-ISSN: 2321-4953

IRFA's UNIRESEARCH

Multidisciplinary International E-Research Journal

Vol.- IX Issue - IV

Indexed in DRJI & Indian Citation Index

UGC Approved List No. 63005

Double Blind Peer Reviewed Journal

Cosmos Impact Factor - 3.020 [2015]

विश्वविद्यालय अनुदान आयोग
University Grants Commission
quality higher education for all

Home About Us Organization Commission Universities Colleges Publications

UGC Approved List of Journals

You searched for **uniresearch**

Total Journals : 1

|| Home ||

Show 25 entries Search:

View	Sl.No.	Journal No	Title	Publisher	ISSN	E-ISSN
View	1	63005	Uniresearch- Multidisciplinary International E-Research Journal	International Research Fellows Association	23214953	

Showing 1 to 1 of 1 entries

Previous 1 Next

For Students For Faculty More

Editor:
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Asst. Professor, Dept. of Marathi,
M.G.V.'s Arts & Commerce College, Yeola.
Nashik [M. S.] India.

Swatidhan International Publications
For Details, visit us on: www.uniresearch.net.in

International Research Fellow Association's

Scanned by CamScanner

26	भारतीय सुरक्षा में हिंद महासागर का सामरिक महत्त्व – डॉ. के. बी. पाटील.	127
27	संपर्क भाषा म्हणून भारतीय भाषांची क्षमता – एक अध्ययन - प्रा. एस. आर. खैरनार	132
28	सात देवी : एक संकल्पना - डॉ. अंजली मस्करेन्हस	135
29	पर्यावरण संवर्धन आणि संत साहित्य – प्रा. विनय मडगावकर	143
30	संत गाडगे बाबांची कीर्तन पद्धती : एक नवे तंत्र - डॉ. गणेश टाले	148
31	डॉ. यशवंत मनोहरांच्या सामाजिक कवितेतील संविधान मूल्ये - डॉ. इंदिरा आठवले	154
32	मराठी दलित कवितेतून चित्रित झालेला जीवनसंघर्ष - डॉ. दिनेश पाटील	161
33	ग्रामीण साहित्य आणि अभिरुची – प्राचार्या डॉ. उज्ज्वला देवरे	164
34	ग्रामीण कादंबरी एक चिंतन – प्रा. माधवी पवार	167
35	१९४० पूर्वीची कादंबरी आणि ग्रामीण वास्तवता - प्रा. अनिल भगत	171
36	भा.वि.वरेरकर यांच्या 'सात लाखातील एक' या कादंबरीचे नाट्य रुपांतर 'जीवा-शिवाची भेट' : एक अभ्यास - डॉ. प्रेमा चोपडे –लेकुरवाळे	176
37	नव्वदोत्तरी कालखंडातील मुस्लीम मराठी कविता – प्रा. वाय. डी. भामरे	179
38	आरपार लयीत प्राणांतिक : एका उपेक्षित कलावंताची वेदना - प्रा. हेमंतकुमार बागडे	186
39	कष्टकरी शेतकऱ्याच्या मुलाची कविता : 'दिंडी निघणार आहे' - डॉ. भाऊसाहेब गमे	191
40	अष्टांग मार्गाचा जागतिक समाज जीवनावर पडलेला प्रभाव – डॉ. कैलाश फुलमाळी	196
41	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि पत्रकारिता – डॉ. उज्ज्वला पाटील	199
42	वरिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थी अनुपस्थितीचा चिकित्सात्मक अभ्यास - प्रा. रमेश निकम व प्रा. डी. के. कन्नोर	203
43	अर्थशास्त्रीय सिद्धांतात संख्यीकीचे महत्त्व - डॉ. के.के. कदम	206
44	भारतातील रोजगार वृद्धी विरहीत आर्थिक विकास – प्रा. विनोद नन्नवरे	212
45	ब्रिटीशकालीन महाराष्ट्रामध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा विकास - डॉ. सुनील चकवे	215
46	स्वतंत्र भारतातील समाजवादाचे स्वरूप – प्रा. रजनी बोबडे	219
47	भारतीय इतिहासातील स्त्रिया व स्त्री जीवन – प्रा. पार्वती पाडवी	223
48	चरित्र निर्माणाद्वारे राष्ट्र निर्माण – डॉ.शिवप्रसाद वायाळ	227
49	علامہ اقبالؔ کی آفاقیت - डॉ. मुनाफ शेख	230

The respective authors are responcible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Our review committee members have checked on their level best to stop furtive literature. Please send your valuable suggestions to us on uniresearch99@gmail.com

- ***Executive Editor***

Contact us on : uniresearch99@gmail.com / researchjourney2014@gmail.com

Mobile No. : Prof. Dhanraj T. Dhangar - (President, IRFA)+91 7620576291 / 7709752380

Publisher : Mrs. Swati Dhanraj Sonawane –
Director, Swatidhan Publiacation Yeola (Nashik) 423401
Mobile No. 9665398258

© - Swatidhan International Publications, Yeola (Nashik) **Price : Rs. 350/-**

Scanned by CamScanner

'Uniresearch'- International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN 2321-4953 (Online)
Vol. 9 Issue. 4 UGC Approved List No. 63005 *Impact Factor - 3.020* | October - 2017

ब्रिटिशकालीन महाराष्ट्रामध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा विकास

डॉ.सुनिल चकवे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय, दारव्हा
chakavesunil@gmail.com

प्राचिन काळापासून ग्रामपंचायती अस्तित्त्वात होत्या. ब्रिटीश कालखंडात यामध्ये आमुलाग्र बदल करण्यात आले महाराष्ट्रात स्थानिक स्वराज्य संस्थांची सुरूवात मुंबई शहरापासून १७९३ च्या सनदी कायद्यानेच झाली, १८६५ मध्ये म्युनिसिपल अॅक्ट मंजूर करण्यात आला. १८८२ मध्ये लॉर्ड रिपन यांच्या काळात स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिक स्वायत्त बनविण्याकरिता एका प्रस्तावाला मंजूरात देण्यात आली. वऱ्हाडात १८८३ मध्ये स्थानिक स्वराज्य संबंधीचा कायदा संमत केला. सन १९२० मध्ये कायदा करण्यात आला. त्या नुसार खेड्यांमध्ये ग्रामपंचायतीची स्थापना करण्याची तरतुद होती. मुंबई प्रांतात सुध्दा १९२३ ला मुंबई लोकल बोर्डाचा कायदा संमत करण्यात आला त्यानंतर मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम १९३३ची निर्मिती करण्यात आली. १९३९ मध्ये मध्यप्रांत व वऱ्हाडाकरिता स्थानिक स्वराज्य संस्थासाठी एक कायदा करण्यात आला व सर्वसभासद हे प्रत्यक्षपणे जनतेमार्फत निवडल्या जातील अशी तरतूद या कायद्यात करण्यात आली. म्हणजेच ब्रिटिश काळापासुनच स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या विकासाला सुरवात झाली

बीजशब्द – स्थानिक स्वराज्य संस्था, सनदी कायदा, ग्रामीण भाग, लोकनियुक्त संस्था, ग्रामपंचायत

प्रास्ताविक

महाराष्ट्रात स्थानिक स्वराज्य संस्थांची सुरूवात वास्तविक पाहता मुंबई शहरापासून १७९३ च्या सनदी कायद्यानेच झाली असे म्हणता येईल. याच कायद्याने भारताच्या गव्हर्नर जनरला मुंबई शहराकरिता जस्टीस ऑफ पिसची नियुक्ती करण्याचे अधिकार देण्यात आले. त्यांना शहराची स्वच्छता, देखरेख इत्यादींचे अधिकार सोपविण्यात आले. शहराचे उत्पन्न वाढविण्याकरिता काही बाबींवर कर बसविण्याचा अधिकार सुध्दा या संस्थांना देण्यात आला. १७९३ च्या चार्टर अॅक्टनुसार मद्रास, मुंबई आणि कलकत्ता या तीन प्रमुख शहरांमध्ये स्थानिक प्रशासनाची सुरूवात झाली.[१] आणि महाराष्ट्रात ब्रिटिश काळापासुनच विकेंद्रीत स्वरूपाच्या स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या कारभाराला सुरूवात झाली

महाराष्ट्रामध्ये ब्रिटिश कालखंडात स्थानिक स्वराज्य संस्थाची सुरूवात

प्राचिन काळापासून ग्रामपंचायती अस्तित्त्वात असल्याचे दिसून येते. त्याकाळी ग्रामपंचायतीचे प्रशासन व न्यायदान हे दोन्ही कामे ग्रामीण भागातील खेड्यामधून चालत होते. परंतु ब्रिटीशकालखंडात यामध्ये बदल करण्यात आला. न्यायदानाचे काम दिवाणी आणि फौजदारी न्यायालयाकडे आले. ग्रामीण कारभार जिल्हा किंवा तालुका या ठिकाणी राहणाऱ्या अधिकाऱ्याकडून त्या गावातील 'पाटील' आणि 'कुलकर्णी' यांच्या मार्फत चालविल्या जात होता. सुरूवातीला ब्रिटीशांनी ग्रामिण भागाकडे लक्ष दिलेले दिसून येत नाही परंतु पुढे राजकीय परिस्थिती बदलून ग्रामिण भागातील लोंकामध्ये सुध्दा ब्रिटीश शासन व्यवस्थेबद्दल असंतोष वाढु नये यासाठी गामपंचायती सारख्या लोकनियुक्त संस्था निर्माण करण्याचा निर्णय ब्रिटीश शासनामार्फत घेण्यात आला व मुंबई प्रांतात ग्रामपंचायतीची स्थापना करण्यासाठी सन १९२० मध्ये प्रथम कायदा करण्यात आला. पुढे मुंबई सरकारने ग्रामपंचायतीचे अधिकार वाढविण्याचे ठरवून व त्यांना न्यायदानाचे हक्क देण्याचे ठरवून त्या धोरणानुसार मुंबई

Scanned by CamScanner

'Uniresearch'- International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN 2321-4953 (Online)
Vol. 9 Issue. 4 UGC Approved List No. 63005 *Impact Factor - 3.020* | October - 2017

ग्रामपंचायत अधिनियम १९३३ची निर्मिती करण्यात आली.[२] त्या नुसार १) महिलांना मतदानाचा अधिकार २) कर बसविण्याच्या पंचायतीचे अधिकारात वाढ करणे. ३) लोकलफंडाचा काही भाग पंचायतीना देण्याबद्दल तरतूद करणे. ४) किरकोळ दिवाणी व फौजदारी कामे चालविण्याचा पंचायतींना अधिकार देण्याबद्दल तरतूद. इत्यादी तरतुदी ह्या या कायद्याचे वैशिष्ट्ये होते. वास्तविक पाहता, ग्रामिण भाग हा स्वराज्याचा घटक बनविण्याच्या दृष्टीने या कायद्याची निर्मिती करण्यात आलेली नव्हती [३]

मुंबई पुनर्रचना अधिनियम १९६० नुसार, दि. १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली. या महाराष्ट्र राज्यात पुर्वीचा मुंबई राज्याचा भाग, मराठवाडा, विदर्भ यांचा समावेश करण्यात आला.[४] आणि भाषेच्या आधारावर महाराष्ट्र राज्याची स्थापना करण्यात आली. बलवंतराव समितीने आपला अहवाल १९५७ ला केंद्र शासनाकडे सादर केल्यानंतर त्याला National Development Council ने १९५८ ला मान्यता दिली. परंतू या समितीने ज्या शिफारशी केल्या होत्या त्या अगदी काटेकोर पणे राज्यात जशाच्या तशाच लागू कराव्यात यासंबंधी आग्रह धरला नाही. उलट प्रत्येक राज्याच्या स्थानिक परिस्थितीला जशी अनुरुप ठरेल, तशी स्वत:ची वेगळी व्यवस्था तयार करण्याचे स्वातंत्र्य या राष्ट्रीय विकास मंडळाने प्रत्येक राज्याला प्रदान केलेले होते.

१८६५ मध्ये म्युनिसिपल ॲक्ट मंजूर करण्यात आला. ज्यामुळे 'जस्टीस ऑफ पीस नावाच्या अधिकाऱ्याला आर्थिक अधिकार प्रदान करण्यात आले आणि स्थानिक अधिकार आयुक्तांना देण्यात आले.

१८८२ मध्ये लॉर्ड रिपन यांच्या काळात स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिक स्वायत्त बनविण्याकरिता एका प्रस्तावाला मंजूरात देण्यात आली. लॉर्ड रिपन यांना म्हणूनच भारतातील पंचायतराजचे जनक म्हटल्या गेलेले आहे. या प्रस्तावावर आधारित विभिन्न राज्यात नविन अधिनियम तयार केल्या गेले. त्यानुसारच मुंबई प्रांतात 'मुंबई लोकल बोर्ड' कायदा संमत केल्या गेला. या कायद्याने मुंबई प्रांताअंतर्गत जिल्हा व तालुका लोकल बोर्डाची स्थापना करण्यात आली. जिल्हा लोकल बोर्ड हे जिल्ह्याचे काम पाहत होते. या बोर्डाचा अध्यक्ष जिल्ह्याचा कलेक्टर असेल व तालुका बोर्ड हे तालुक्याचे काम पाहिल व या बोर्डाचा प्रमुख हा त्या तालुक्याचा प्रशासकिय अधिकारी असेल अशा प्रकारची तरतूद या कायद्यामध्ये करण्यात आली होती.

१९१८ च्या मॉटेंग्यु – चेम्सफोर्ड सुधारणा कायद्यात भारताच्या स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये निर्वाचित सभासदांचे बहुमत राहील. अशी शिफारस केल्या गेली होती. त्या आधारावर विविध प्रांतातील सरकारांनी अनेक नविन नविन कायदे संमत केले. मुंबई प्रांतात सुध्दा १९२३ ला मुंबई लोकल बोर्डाचा कायदा संमत करण्यात आला. १९३४ मध्ये एका निर्णयाद्वारे या संस्थांचे सभासदत्त्व होण्यास महिलांनाही पात्र ठरविण्यात आले.[५]

स्वांतत्र्यपूर्व काळात मुंबई व पश्चिम भाग हा मुंबई प्रांतामध्ये होता मराठवाडा हा हैद्राबाद संस्थानाला जोडला गेला होता. तर विदर्भ प्रांत हा मध्यप्रांताचा भाग होता. त्यामुळे या तिनही ठिकाणची स्थानिक स्वराज्य संस्थांची निर्मिती ही वेगवेगळया प्रकारची होती. मराठवाड्यात हैदराबाद राज्याच्या १८८९ च्या 'दस्तुर अल – अमल' या कायद्याने जिल्हा व तालुका बोर्डाची स्थापना करण्यात आली होती. परंतु त्यावर निजामाची जुलमी सत्ता होती. १९४१ मध्ये जिल्हा बोर्डात लोकांनी निवडलेल्या प्रतिनिधींचा समावेश करण्यासंबंधीचा कायदा तयार करण्यात आला होता.[६] वऱ्हाडमध्ये १८८३ मध्ये स्थानिक स्वराज्य संबंधीचा कायदा संमत केला. '१९२० ला मध्यप्रांत व वऱ्हाड स्थानिक स्वराज्य कायदा' हा नविन कायदा संमत करण्यात आला. १९३९ मध्ये मध्यप्रांत व वऱ्हाडाकरिता स्थानिक स्वराज्यसंस्थासाठी पुन्हा एक कायदा करण्यात आला ज्यानुसार नियुक्त सभासदांची पध्दत जवळ जवळ संपुष्टात आली.[७]

Scanned by CamScanner

१९४८ च्या कायद्याने पुर्वी अस्तीत्वात असलेले लोकल बोर्ड व जिल्हा मंडळे नष्ट करून त्याऐवजी 'जनपद सभा' नावाची नविन संस्था निर्माण करण्यात आली. याच कायद्याला '१९४८ चा मध्यप्रांत व वऱ्हाड स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा कायदा असे म्हणतात. प्रत्येक तालुक्याकरिता एका जनपदाची स्थापना करण्याची तरतूद ही १९४८ च्या कायद्यात होती. खरंतर विदर्भात १९२० च्या मध्यप्रांत व वऱ्हाडपंचायत कायद्यानेच ग्रामपंचायतीची स्थापना करण्यात आली होती. परंतु ग्रामपंचायतीचे अधिकार फारच मर्यादित होते. मुंबईप्रांतात सुध्दा १९२० च्या कायद्याने प्रांतातील खेड्यांमध्ये ग्रामपंचायतीची स्थापना करण्याची तरतूद या कायद्यामध्ये होती.

मुंबईप्रांतात कॉंग्रेस सत्तेवर आल्यानंतर १९३३च्या कायद्यात सुधारणा करण्याच्या दृष्टीने १९३९ चा ग्रामपंचायत अधिनियम तयार करण्यात आला व सर्वसभासद हे प्रत्यक्षपणे जनतेमार्फत निवडल्या जातील अशी तरतूद या कायद्यात करण्यात आली.

मुंबई प्रांतात १९२० मध्ये 'ग्रामपंचायत अधिनियम करण्यात आला, मध्यप्रांत व वऱ्हाड याठिकाणी सुध्दा १९२० च्या कायद्याने ग्रामपंचायतीची निर्मीती झाली. विदर्भातील ग्रामपंचायतींना १९४६ च्या कायद्याने खऱ्या अर्थाने लोकशाहीचे स्वरूप प्राप्त झाले तर मराठवाडयात १९४१ च्या कायद्यानुसार पहिल्यांदा ग्रामपंचायतींची स्थापना करण्यात आली. परंतु या कायद्याचे वैशिष्टे असे होते की, ग्रामपंचायत सदस्यांची निवड करण्याचा अधिकार जनतेला नसून, तो अधिकार तहसिलदार आणि कलेक्टर यांना प्रदान करण्यात आले होते, मात्र मराठवाड्यात ग्रामपंचायतीच्या विकासामध्ये १९५६ च्या हैदराबाद कायद्याला फार महत्व आहे. कालपर्यंत कलेक्टर आणि तहसिलदार यांच्याकडून निवडून जाणारे ग्रामपंचायतीमधील सभासद या कायद्यानुसार जनतेकडून प्रौढ मताधिकाराच्या आधारावर निवडल्या जावू लागले. याच कायद्यात अनुसूचीत जाती आणि अनुसूचीत जमाती यांच्या करीता काही जागा राखीव ठेवण्यात आल्या होत्या. आणि सर्वात महत्वाचे म्हणजे ग्रामसभेच्या स्थापनेची तरतूद देखील याच कायद्यामध्ये होती.[८]

असे असले तरी १९५६ च्या राज्यनिर्मिती कायद्याअंतर्गत द्विभाषिक आधारावर राज्याची निर्मिती ही गुजराती आणि मराठी या दोन्ही प्रांताना मान्य नव्हती. म्हणून महाराष्ट्राच्या निर्मिती करीता, बरीच आंदोलने झाली व शेवटी केंद्रसरकारला या दोन्ही द्विभाषिक राज्याचे विभाजन करणे भाग पडले आणि १ मे १९६० ला या दोन्ही द्विभाषिक राज्याचे विभाजन होवून, भाषिक आधारावर महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती करण्यात आली.

१ मे १९६० ला 'महाराष्ट्र राज्य' अस्तीत्वात आले असे असले तरी 'मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम १९५८ जसाचातसा कायम ठेवण्यात आला त्या दुरुस्त्यामध्ये १९९३ला करण्यात आलेल्या ७३व्या घटना दुरुस्तीचा सुध्दा समावेश आहे अशाप्रकारे मुंबई ग्रामपंचायत अधिनिअम १९५८ मध्ये १९५८ पासून तर ९ जून २०१० पर्यंत जवळपास एकोणपन्नास दुरुस्त्या करण्यात आल्या असल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष

महाराष्ट्राच्या पंचायतराज निर्मितीची वाटचाल ब्रिटीशांच्या काळात विविध कायद्याच्या माध्यमातून मुंबई प्रांत, मराठवाडा आणि मध्यप्रांत व वऱ्हाड या तिनही प्रांतात (हे प्रांत आज संयुक्त महाराष्ट्राचे भाग आहेत) लागू करण्याची प्रक्रीया सुरू करण्यात आली होती. विविध प्रकारच्या ब्रिटीश काळातील कायद्याने ग्रामपंचायतीची रचना व त्यांचे अधिकार स्पष्ट केले होते. भारतातील घटकराज्यांची रचना भाषिक आधारावर तयार होण्यापूर्वी वर उल्लेखिलेले तिनही प्रांत वेगवेगळया प्रांतात समाविष्ट होते. त्यामुळे साहजिकच वेगवेगळ्या प्रकारच्या कायद्याच्या आधारावर या तिनही प्रकारच्या प्रांतात पंचायतराज संस्था अस्तीत्वात आल्या होत्या, त्यांच्या रचनेमध्ये भिन्नता

Scanned by CamScanner

'Uniresearch'- International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN 2321-4953 (Online)
Vol. 9 Issue. 4 UGC Approved List No. 63005 *Impact Factor - 3.020* | October - 2017

होती. त्यांच्या अधिकारामध्ये सुध्दा भिन्नता होती असे जरी असले तरी .ब्रिटिश काळामध्येच प्राचिन काळापासुन अस्तित्वात असलेल्या स्थानिक स्वराज्य संस्थेचे स्वरूप बदलत गेल्याचे दिसुन येते.

संदर्भ –

१ The Imperial Gazateer of India Vol IV 1909, p. 286

२ चौधरी हरी दत्तात्रय, चौधरी अशोक दत्तात्रय, चौधरी अशोक राजेश, मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम १९५८ चौधरी लॉ. पब्लीशर्स, जळगांव, पुणे २०१० पृ.क्र.२

३ तत्रैव पृ.क्र २

४ तत्रैव पृ.क्र ७

५ पाटील व्ही.बी.– महाराष्ट्रातील पंचायतराज व नागरी स्थानिक स्वराज्यसंस्था, के सागर पब्लीकेशन, पुणे, २००८पृ.क्र. ५३

६ तत्रैव पृ.क्र ५५

७ तत्रैव पृ.क्र ५६

८ तत्रैव पृ.क्र. ६०,६१

Scanned by CamScanner

ISSN: 2454-5503
IMPACT FACTOR: 4.197(IIJIF)
(UGC Approved Journal No. 63716)

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

VOL. 4 NO. 1 JAN. 2018 BOOK VI
A BIMONTHLY REFEREED INTERNATIONAL JOURNAL

SPECIAL ISSUE

On the Occasion of One Day National Conference On

WOMEN EMPOWERMENT IN INDIA

27th January, 2018

Editor
Dr. Namanand G. Sathe

Principal
Dr. A. D. Mohekar

ORGANIZED BY

DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE
DNYAN PRASARAK MANDAL'S
SHIKSHAN MAHARSHI DNYANDEO MOHEKAR MAHAVIDYALAYA,
KALAMB. DIST. OSMANABAD

Scanned by CamScanner

ISSN: 2454-5503
Impact Factor: 3.012 (IIJIF)

CONTENTS

1.	महिलांचा राजकारणातील सहभाग	प्राचार्य व्ही.जी. गुंडरे(रेड्डी) प्रा.सचिन राजाभाऊ डहाळे	07
2.	'महिला सबलीकरण साठी भारत सरकारचे प्रयत्न'	प्रा.आर. एन. निगडे	09
3.	स्थानिक स्वराज्य संस्थामधील महिलांचा सहभाग	प्रा. एन.ए.पाटील	11
4.	स्त्रीवाद : स्त्रीउध्दाराचा विचार व स्त्रीसबलीकरणाची चळवळ	डॉ. सय्यद आर.जे.	14
5.	महिला सबलीकरण व भारत	डॉ. आर. बी. शेजूळ	19
6.	पक्षीय राजकारणात महिलाचासहभाग	प्रा.डॉ.अघाव एन. बी.	22
7.	स्थानिक स्वराज्य संस्थामधील महिला नेतृत्व एक चिकित्सक अभ्यास	डॉ.सुनिल चकवे	25
8.	महिला सबलिकरण	प्रा.चावरे एम. व्ही.	27
9.	महिला सबलीकरणाची साधने	डॉ. नामानंद गौतम साठे	29
10.	स्त्रियांसाठी भारतीय संविधानातील तरतूदी व स्त्रिवादाचे स्वरूप	बिराजदार अंबादास	31
11.	महिला सबलीकरण आणि भारतीय संविधान	प्रा.डॉ.बिडवे टी.एस	34
12.	महिला सक्षमीकरण आणि राजकारण	डॉ.भुजंग पाटील	36
13.	स्त्रीवाद : अर्थ, स्वरुप, विकास व प्रकार	डॉ. जगदीश देशमुख	39
14.	महिला सबलीकरण संकल्पना व स्वरूप	डॉ. अनिल दत्तू देशमुख	43
15.	Women Empowerment: Meaning, Concept …	Archana K,Chavare	46
16.	महिला सबलीकरणासाठी भारतात व महाराष्ट्रात झालेले प्रयत्न	डॉ. विलास नारायण ठाले, डॉ. दिनकर कळंबे	48
17.	स्त्रीवाद - अर्थ, स्वरुप, विकास प्रकार	डॉ. दिनेश रा. हंगे	51
18.	Empowerment of Women Political Participation in India	Dr. Vivek M. Diwan	53
19.	सार्वजनिक आरोग्य विभागामार्फत महिलासांठी राबविल्या जाणाऱ्या ….	डॉ.आमले एस.एस.	57
20.	स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि महिला सक्षमीकरण	प्रा.रासवे दिनकर सुदामराव	60
21.	डॉ.शंकर शेष के नाटकों में चित्रित 'स्त्री' चरित्र	प्रा.संजय व्यंकटराव जोशी	62
22.	नेतृत्वाच्या माध्यमातुन महिला सक्षलिकरण	प्रा.सय्यद आर. आर.	65
23.	Mass Media and Women	Rajesh K. Gaikwad	67
24.	भारतीय महिला आणि आरक्षण	डॉ.राम प्र.ताटे प्रा.अर्चना शिवाजी वाघमारे	69
25.	पंचायतराज व्यवस्था आणि महिला सबलीकरण	डॉ. रमाकांत तिडके	71
26.	महिला सबलीकरणासाठी भारतात झालेले प्रयत्न	डॉ. आर.के. काळे	73
27.	स्त्रीवाद : अर्थ, विकास व प्रकार	क्षीरसागर दिलीपकुमार	76
28.	तत्कालीन समाजजीवनाचे दाहक वास्तव :मुक्ता साळवे यांचा निबंध	डॉ.सुशीलप्रकाश चिमोरे	79
29.	महिला सबलीकरण आणि सामाजिक बदल.	प्रा. आर. ई. भारूडकर	83
30.	Woman Empowerment in Rama Mehta's *Inside the Haveli*	Dr. Milind Mane	86
31.	Political Participation And Representation Of Women …	Dr. Mohan Chougule	88
32.	राजकीय नेतृत्व व महिला सक्षमीकरण	प्रा. मोरे चंद्रकांत	91
33.	Women's Empowerment And Political Participation	Shaikh G. A.	94
34.	भारतीय राजकारणात महिलांचा सहभाग आणि भूमिका	प्रा.महादेव रावसाहेब मुंडे	98
35.	स्त्रीवाद : अर्थ, स्वरूप व विकास	डॉ. पंडित महादेव लावंड	102
36.	Women Empowerment in India	Dr.P.W.Patil	106
37.	Women Empowerment — Challenges	Pradeep Ingole	108
38.	महाराष्ट्राच्या राजकारणातील महिलांचा सक्रीय सहभागाचा …	डॉ.कदम एच.पी.	110
39.	स्त्री–सषक्तीकरण' की अवधारणा का सम्यक अध्ययन …	डॉ. विनोदकुमार	112
40.	महिला सबलीकरणात शासनाची भुमिका - एक दृष्टिक्षेप	प्रा.किरण कि. येरावार	116

Scanned by CamScanner

Chronicle of Humanities and Cultural Studies
(UGC Approved Journal No. 63716)
ISSN: 2454-5503
Impact Factor: 4.197 (IIJIF)

7.

स्थानिक स्वराज्य संस्थामधील महिला नेतृत्त्व एक चिकित्सक अभ्यास

डॉ.सुनिल भाऊरावजी चकवे,
सहयोगी प्राध्यपक
राज्यशास्त्र विभाग
मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय दारव्हा, जि . यवतमाळ.

प्रस्तावना :- लोक प्रतिनिधित्वाची संकल्पना पाश्चात्य देशात औद्योगिक क्रांतीनंतर उदयास आलेल्या लोकशाही शासन पध्दतीतून आकारास आली.दीर्घकाळ लोकहीसंकल्पना पुरुषांपुरतीच मर्यादित राहीली.सार्वजनिक जीवन म्हणजे राजकीय जीवन धकाधकीचे, असुरक्षित असते.हे जीवन पुरुषापुरते मर्यादित ठेवण्यात आले.खाजगी क्षेत्रसुरक्षित असते असे मानून स्त्रियांना त्यात बंदिस्त करण्यात आले.त्यामुळे स्त्रियांना राजकीयहक्क उशिरा मिळाल्याचे दिसून येते.

भारतात वसाहतवादी काळात राजाराम मोहनरॉय , महात्मा ज्योतीबा फुले , सावित्रीबाई फुले, ईश्वरचंद्र विद्यासागर , ताराबाई शिंदे , न्या. रानडे , आगरकर , पेरीयार , महात्मा गांधी , डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या योगदानातूनस्त्रीला शिक्षणाची व सार्वजनिक क्षेत्रातील सहभागाची संधी उपलब्ध झाली.स्वातंत्र्योतर काळात देशातीलसर्व पदावर महिला पोहवू शकल्या.ज्यांना कौटूंबिक पार्श्वभूमी लाभली आहे. त्यांनाच संधी मिळाली .सर्वांनाच अनुकुल परिस्थिती लाभली नाही.त्यामुळे प्रतिनिधी संस्थांमध्ये महिलाचे प्रमाण अल्प राहिले.

१९५२ च्या सार्वत्रिक निवडणूकीनंतर स्थापन झालेल्या पहिल्या लोकसभेतील स्त्री प्रतिनिधीत्वाचे प्रमाण ४.४ टक्केहोते. मात्र १९७० च्या दशकात लोकसभेत महिला प्रतिनिधीत्व घटले .ह्याचे कारण इंदिरा गांधीचे नेतृत्व घडवण्याचा अभाव.परंतू अनेक महिला आघाड्याच्या उदय झाला.ऑल इंडिया डेमॉक्रॅटिक विमेन्स असोसिएशन, शेतकरीसंघटनेतील महिला आघाडी, कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडिया आघाडी इत्यादीचा उदय झालेला आपणास दिसून येतो. परिणामी १९८० नंतर लोकसभा सदस्या महिलांचे प्रमाण वाढण्यास मदत झाली .पंरतू महिला उमेदवारीत ज्या प्रमाणात वाढ होताना दिसते.त्या प्रमाणात सभागृहात सदस्य संख्येत वाढ दिसत नाही.पुरुष उमेदवार विजयी करण्याकरिता राजकीय पक्ष महिलांचा वापर करताना दिसतात. आज निवडणूक प्रक्रियेचे बदलते स्वरुप, वाढती गुन्हेगारी ,हिंसक मार्गाचा वापर आणि प्रचार मोहिमांचे बदलते स्वरुप सुध्दा महिलांच्या राजकीय सहभागावर पारिणाम करणारे घटकठरत आहे.

स्थानिक स्वराज्य संस्थामधील महिला नेतृत्वासाठीच्या राजकीय आरक्षणाची उद्दिष्टे

१. भारतामध्येस्त्री-पुरुष यांच्यात राजकीय समानता प्रस्थापित करणे.
२. धोरणात्मक निर्णय प्रक्रियेत महिलांना महत्त्वाची भुमिका बजावण्यासाठी आवश्यक सहभाग व प्रतिनिधित्व देणे.
३. अनुसुचित जाती, जमाती व इतर मागासवर्गीय आणि दुर्बल घटकातील महिलांना प्रतिनिधीत्वाची संधी देणे.
४. पुरुष प्रधान राजकीय सामाजिक व आर्थिक सबलीकरणाची जाणीव निर्माण करणे.
५. महिलांमध्ये राजकीय, सामाजिक व आर्थिक सबलीकरणाची जाणीव निर्माण करणे.

भारतात १९९३ साली स्वीकारलेल्या ७३ वी आणि ७४ वी घटनादुरुस्तीमुळे स्थानीक स्वराज्य संस्थामध्ये स्त्रियांना प्रतिनिधीत्वाचा आधिकार उपलब्ध झाला.यामूळे महिला नेतृत्वाचा राजकीय विकास झाल्याचा दिसून येतो.महिला नेतृत्वामुळे स्थानिक विकास धोरणाचा प्राधान्यात सुध्दा बदल झाल्याचे दिसून येते.स्थानिक राजकारणाच्या प्रारुपात झालेला बदल , भ्रष्टाचार , अनागोंदीपणा यामध्ये झालेली घट दिसते या सर्व बाबी महिला नेतृत्वास अधिमान्यता मिळवून देताना दिसतात.

वरील सकारात्मक परिणामाबरोबर जातीव्यवस्थेचा प्रभाव, पितृसत्तक मानसिकतेमुळे पंचायतराज संस्थात महिलांचा सहभाग म्हणजे जुनीच भुमिका नविन उत्तरदायित्व अशी अवस्था झाली आहे. ही वास्तवताही मान्य करावी लागेल. अज्ञान , कमी शिक्षण यामूळेत्यांची फसवणूक करणे, महिलांच्या नावाने नेतृत्व स्वतःकडेच घेणे असे प्रकार घडताना दिसतात. कर्नाटक, आंध्रप्रदेश, महाराष्ट्र , पश्चिम बंगाल , केरळ या पाच राज्यातील अभ्यासातून महिलासदस्य निधीचा योग्य वापर करताना दिसतात. पाणी पुरवठ्याच्या समस्या , महिला व बालकांच्या आरोग्याचेप्रश्न, रेशनकार्ड , रस्ते , शाळा या बाबींना महिला नेतृत्व प्राधान्य दिसून येतातस्थानिक स्वराज्य संस्थातील महिला नेतृत्वामुळे भ्रष्टाचार कमी झाला असे निदर्शनास आले आहे.

महिला नेतृत्व निर्मिती मागील अडथळे :- भारतात स्थानिक स्वराज्य संस्था निर्माण होऊन अनेक वर्ष झाली असून या संस्थामधून महिला नेतृत्वाचा म्हणावा तसा अजून पर्यत विकास झाला नाही. महिला नेतृत्व निर्माण होण्याच्या मार्गात अनेक अडचणी अडथळे दिसून येतात यात प्रामुख्याने पुरुष प्रधान संस्कृती , अज्ञान दारिद्रय व निरक्षरता गलिच्छ व जात -पातीचे राजकारण , प्रतिकूल आरक्षण कायदे, स्त्री स्वांतंत्र्याचा

Scanned by CamScanner

ISSN: 2454-5503
Impact Factor: 4.197 (IIJIF)

अभाव यांचा उल्लेख करता येतो. ही अडथळे जोपर्यत आहेततोपर्यत ख-या अर्थानेस्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये महिला नेतृत्व सक्षम होणार नाही.महिला नेतृत्व अधिक सक्षम व कणखरहोण्यासाठी वरील अडथळ्याचा नायनाटहोणे अत्यंत गरजेचे आहे.

महिला नेतृत्वाची गरज :- घटनेमध्येस्त्री पुरुष समानता देण्यात आली परंतू राजकारण्यांनीती फक्त कागदावरच ठेवली तिला प्रत्यक्षात राजकीय,सामाजिक व आर्थिक स्वरुप प्राप्त होऊ दिले नाही. यामूळे वरील ३ स्तरावर महिला पुरुषाच्या प्रगतीच्या अनूषंगाने मागेच राहिल्या यामूळे पुरुष व महिला यामध्ये एकप्रकारे असमानतेची दरी निर्माण ती भरुन काढण्यासाठी आज महिला नेतृत्वाची गरज भासत आहे. महिला नेतृत्वामुळे महिलांवरील समस्या त्यांच्या अडचणी सोडविण्यासाठी महिलाच अधिक चांगल्या रितीने पुढाकार घेतील.

पुरुष प्रधान संस्कृतीमुळे राजकीय क्षेत्रात दिसून येणारा गोंधळ , अराजकतामहिला नेतृत्वामूळे कमीहोण्यास मदतहोईल व शासन आणि प्रशासनात कुठेतरीसुधारणाहोताना दिसून येतील. त्याचबरोबर महिलांचा व्यक्तिमत्व विकास आणि आत्मविश्वास वाढीस लागेल. विकासकार्यात महिलांचा सहभाग लाभल्याने विकास कामे अधिक गतीशील होतील. वरील सर्व बार्बीमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्येमहिला नेतृत्वाची गरज प्रामूख्याने भासत राहते.

महिला नेतृत्व आणि संस्थातील परिणामकारकता :- स्थानिक स्वराज्य संस्था या लोकशाही विकेंद्रकीकरणाचा व राजकीय सहभागाच्या यंत्रणा मानल्या जातात.७३ आणि ७४ व्या घटनादुरुस्तीने या संस्थाना घटनात्मक दर्जा बहाल करण्यात आला. यापूर्वी नियमित निवडणूकांचा अभाव, विशिष्ट जातीचेवर्चस्व असल्यामुळे या संस्था जात पंचायतीची भुमिका पार पाडतहोत्या १९९३ साली अनुसुचित जाती, जमाती, इतर मागासवर्ग महिलांना आरक्षणाचीतरतुद केली गेली. त्यामुळे पंचायतराजसंस्थेला ख-या अर्थाने लोकशाही स्वरुप प्राप्त झाले.

इरमक्लॉटस् यांच्या मते महिला प्रतिनिधीचा विकास कामाचाअजेंडाहा पुरुषांपेक्षा वेगळा आहे.महिला प्रतिनिधी शिक्षणावरील खर्च , सामाजिक कार्यक्रम राबवणे, महिलांच्या अधिकाराचे रक्षण करणे व कायदे बनविणे नागरिकांचा दैनंदिन गरजा यांना प्राधान्य देताना दिसतात. ५२१२ ग्राम पंचायतीच्या केलेल्या अभ्यासानुसार पुरुष नेतृत्वाखाली केल्या जाणा-या खर्चापेक्षा महिला नेतृत्वाखालील खर्च ६% ने कमी आहे असे आढळून आलेआहे.

महिला नेतृत्वाचा सकारात्मकहस्तक्षेप लोकाची अधिमान्यता मिळवण्यात यशस्वी झाला आहे.याचे उदाहरण म्हणजे बिहार पंचायता राज संस्थामध्ये ५४ % महिला प्रतिनिधी आहेत.कर्नाटकात ४३% प्रतिनिधीत्व आहे. आज जगभर अराजकीयकरणाची लाट पसरत असतांना , महिलासंघटनांचे विभाजन होत असताना , मध्यमवर्ग राजकारणाचीहटाळणी करताना महिलांचा राजकीय सहभागाची मागणीतळपातळीपासून जोर धरताना दिसते.

समारोप :- संसदेमध्ये महिलांचा सहभाग हा केवळ महिलांचे प्रश्न मांडण्यापुरता नाहीतर लोकशाही प्रक्रियेला बळकटी आणण्यासाठीची आवश्यक आहे.सभागृहातील कामकाजास व धोरणास अर्थपूर्णता प्राप्त करुन देणे व योग्य निर्देश देण्यासाठी महिलांचा सहभाग आवश्यकआहे.राजकीय व्यवस्थेत महिलांच्याहस्तक्षेपाचेसकारात्मक फायदे मिळू शकतात.महिलांच्या आरक्षण परिणामातूनपंचायतराज पातळीवर हे अनुभवाला मिळाले आहे.

संदर्भ सुची :-

१) भारतीय प्रशासन - प्रा. बी पाटील
२) महाराष्ट्रातील पंचायतराज व नागरीस्थानिक स्वराज्य - प्रा. व्ही. बी. पाटील
३) भारतीय स्थानिक स्वराज्य संस्था - डॉ. शांताराम भोगले
४) भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था - डॉ. रमेश एखेळीकर
५) भारतीय राजकारण व शासन - डॉ. व्ही. एल. जरादे, डॉ. विद्या राऊत

❑❑❑

Scanned by CamScanner

GURUKUL INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
ISSN No. 2394-8426
UGC Approved Journal No.48455
With International Impact Factor 2.254

Published by
Special Issue On

"15th August 2017
Independence Day"

-: **Guest Editor** :-

Dr. Pavan Mandavkar
Principal, Indira Mahavidyalaya, Kalamb,
Dist. Yavatmal.

Available At-
http://gurukuljournal.com/
On Date – 15-08-2017

Scanned by CamScanner

GURUKUL INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

ISSN No. 2394-8426

UGC Approved Journal No.48455

International Impact Factor 2.254

Chief Editor
Mr. Mohan Hanumantrao Gitte
Website
http://gurukuljournal.com/
Email us
info@gurukuljournal.com mohan.gitte@gmail.com
Contact us
+91 92 73 75 9904

Scanned by CamScanner

ISSN No.2394-8426 with Impact Factor 2.254

Index

Sr. No.	Title	Author	Page No.
I	Guest Editor Biodata		I-VI
1	स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या विकासातील गतिरोधः स्वरुप आणि समीक्षा	डॉ.सिद्धार्थ भगत	1-5
2	महात्मा फुले यांचे शेती व शेतकरी विषयक विचार	प्रा. रा. तु. आदे	6-9
3	स्थानिक स्वराज्य संस्थाचा उदय आणि विकास	प्रा.डॉ. सुनिल चकवे	10-13
4	शाहिरी वाड.मयातील भावविश्व	प्रा. डॉ. संतोष विष्णू चतुर	14-18
5	मराठी कवितेतील राष्ट्रवादः स्वरुप आणि शोध	डॉ. बी. व्ही. डिगोळे	19-23
6	भुलाबाईची गाणीः परंपरा आणि स्वरुप	प्रा.डॉ. ममता जानराव इंगोले	24-29
7	घटस्फोटाची कारणे व मुलांवर होणारा परिणाम	प्रा.कल्पना कोरडे	30-33
8	सिकल सेल (ॲनिमिया)	प्रा. सरोज यादवराव लखदिवे	34-37
9	मराठीतील स्त्रीवादी समीक्षा आणि स्त्रीवादी काव्य	प्रा. डॉ. वीरा मांडवकर	38-44
10	वैदर्भीय कादंबरीकार पु.भा. भावे यांच्या स्वातंत्र्योत्तर साठपूर्व कादंबरीतील प्रेमविश्व	डॉ. पवन मांडवकर	45-48
11	अभिनय क्षेत्रातील स्त्रियांचा आत्मकथनाव्दारे घेतलेला मागोवा	प्रा. डॉ. अनुराधा रा. मुळे	49-51

Scanned by CamScanner

ISSN No.2394-8426 with Impact Factor 2.254

स्थानिक स्वराज्य संस्थाचा उदय आणि विकास

प्रा.डॉ. सुनिल चकवे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय, दारव्हा

सारांश

स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या उदयाची पार्श्वभूमी फार प्राचिन आहे. प्राचीन काळापासूनच भारतीय खेडे प्रशासकीय जबाबदारी सांभाळत होते. त्यावेळी शहरे ही नाममात्र होती. महाभारतातील 'सभापर्व', 'जातककथा', 'कौटील्याचे अर्थशास्त्र' मॅगेस्थेनिसचे 'इंडिका' अशा ग्रंथामध्ये ग्रामपंचायतीचा उल्लेख आढळतो. भारताची अर्थव्यवस्था ही ग्रामीण अर्थव्यवस्था होती. प्राचीन काळातील गाव आणि ग्रामपंचायती स्थानिक शासनाच्या दृष्टीने स्वावलंबी व स्वयंपूर्ण होत्या. म्हणून भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या त्या महत्वपूर्ण अंग होत्या. ग्रामीण समाज जीवनाचे एक प्रमुख केंद्र म्हणून त्यांचेकडे पाहिले जात असे. महाभारतातील शांतीपर्वात सुद्धा खेड्यातील शासन व्यवस्थेचे वर्णन आलेले आहे. गावातील या शासन व्यवस्थेची जबाबदारी एका ग्रामप्रमुखावर होती. त्याला 'ग्रामिक' असे म्हटले जात होते. यावरून हे स्पष्ट होते की, स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा उदय आणि विकास हा ब्रिटीश काळापासूनचा नसून तिचा उदय हा भारतीय वैदिक काळापासूनच असल्याचे दिसून येते.

बीजशब्द

स्थानिक स्वराज्य संस्था, वैदिक काळ, विद्‌थ, ऋग्वेद, पुगयूग, तर्फ, कसबा, पेढ, गोतसभा

प्रस्तावना

स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या उदयाची पार्श्वभूमी फार प्राचिन असली तरी स्वातंत्र्यानंतर खऱ्या अर्थाने स्वराज्य संस्थांची अंमलबजावणी गतीमान झाल्याचे दिसून येते. भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा उदय आणि विकासाच्या वाटचालीचे अध्ययन करणे हाच शोधनिबंधाचा उद्देश आहे. या स्थानिक स्वराज्य संस्थाची उत्पत्ती वैदिक काळापासून अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते.

वैदिक काळातील ऐतिहासिक स्वरूप

वास्तविक पंचायतराज व्यवस्थेचे आज असलेले हे आधुनिक स्वरूप आहे. परंतु या पंचायतराज व्यवस्थेला फार प्राचीन आधार आहे प्राचीन काळापासूनच भारतीय खेडे प्रशासकीय जबाबदारी सांभाळत होते. त्यावेळी शहरे ही नाममात्र होती. खेड्यातील जीवन अधिक सुखी व संपन्न होते. प्राचीन खेड्यांना महत्त्व प्राप्त होण्याचे कारणच मुळात प्राचीनकाळी ग्रामीण जीवन हे संघटीत होते. त्याला कारण त्या काळातील ग्रामीण प्रशासकीय व्यवस्था होती. गावातील मंडळीच कार्यक्षमपणे, प्रामाणिकपणे व न्यायी प्रवृत्तीने ग्रामीण प्रशासनाचे संचालन करीत होत्या.

ह्या प्राचीन ग्रामीण पंचायती कशा अस्तित्वात आल्या याचा उल्लेख डॉ. वामन गवई यांच्या ''भारतातील राजकारणाची संवैधानिक मीमांसा'' या संदर्भ ग्रंथामध्ये आलेला आहे.

जात पंचायत एक सामाजिक संस्था असली तरी 'जात' हा शब्द सहाव्या–सातव्या शतकात सहा लक्षणांनी युक्त झाल्यानंतर आजच्या अर्थाने तो वापरल्या गेला. जाती किंवा वर्ण यांच्या अस्तित्वात येण्यापूर्वीही गण, समाज राज्यासारख्या राज्यपूर्व अवस्थेत विद्‌थ, सभा, समिती, इ. सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक कार्य करणाऱ्या संस्था होत्या. त्यांचे विकसित स्वरूप म्हणजे पंचायतराज म्हणता येईल. पंचायतराज संस्था प्राचीन भारतीय संस्थांचे विकसित रूप असले, तरी त्याला वैधानिक मान्यता राज्यसंस्थांनी आणि ब्रिटीश कायद्याने दिली होती हे गृहित तपासून

Scanned by CamScanner

पाहण्यासाठी डॉ. वामन गवई यांनी उपलब्ध प्राचीन आर्य भाषिक आणि पाली वाड्.मयाचा आधार घेतला आहे. तो पुढील प्रमाणे,

विद्‌थ

'ऋग्वेदात' 'विद्‌थ' शब्द बावीसवेळा आलेला आहे. अर्थवेदात विद्‌थ हा शब्द एकशे बावीस वेळा आला आहे. 'वजासनेयिसंहिते' मध्ये विद्‌थचा उल्लेख दहा वेळा, ब्राम्हण ग्रंथामध्ये एकवीस वेळा 'तैतिरीय' आख्यकामध्ये एकवेळ उल्लेख आलेला आहे. यावरुन विद्‌थ आर्यांची अत्यंत प्राचीनसंस्था असून ऋग्वेद काळामध्ये ती अधिक प्रभावी व क्रियाशील होती,[1] ओल्डेनबर्ग ने 'विद्‌थ' शब्दाची व्युत्पत्ती 'विधा' ह्या धातूपासून मानली आहे. त्याच्या मते विद्‌थ शब्दाचे वितरण, व्यवस्था व शासन हे मूळ अर्थ असून यज्ञ हा त्याचा साधित अर्थ आहे. [2]

सभा

ऋग्वेदात 'सभा' शब्द सभेत एकत्र येणारे 'लोक' अथवा 'सभास्थान' या अर्थाने आठवेळा आलेला आहे. त्यावरुन एकत्र आलेले लोक व त्यांचे एकत्र येण्याचे ठिकाण, सभागृह या दोन्ही अर्थाचा बोध होतो. सभेत बिद्र सोबत 'सभेत' असा अर्थ ऋग्वेदात येतो. यावरून प्रशासनासंबंधी बोलाविलेल्या सभेत, निवडक ब्राम्हण आणि गुरूजन भाग घेत असत. परंतु ऋग्वेदात सभेत जाण्यायोग्य 'सभावती' असाही उल्लेख आहे, म्हणून स्त्रियाही सभेत सहभागी होत असत असे दिसते. सभेशी असलेला स्त्रियांचा संबंध फक्त अती प्राचीन काळातील आदीम लोकसभातच दिसते यावरुन तिचे समितीहून अधिक प्राचिनत्व सिध्द होते.[3]. पुढे उत्तर वैदिककाळात सभेचे स्वरूप पितृसत्ताक होवून सुरुवातीच्या काळात स्त्रियांच्या सभेतील असणारा सहभाग प्रतिबंधित करण्यात आला [4]

समिती

समिती उत्तरवैदिक काळात किंवा त्यानंतर अस्तित्वात आली असावी. कारण समितीचा उल्लेख ऋग्वेदात पहिल्या आणि दहाव्या मंडळात आढळतो. प्राच्यविद्या पंडिताच्या मते, ऋग्वेदाचे पहिले आणि दहावे मंडळ उत्तर वैदिक किंवा त्यानंतर लिहिले गेले असावे. ऋग्वेदाच्या पहिल्या व शेवटच्या भागात सभा सोबत रंतू 'सभा' नंतर समितीचा उल्लेख येतो. तसेच अथर्व वेदात सभानंतर समितीचा उल्लेख येतो. म्हणून 'सभा' नंतर उत्तरवैदिक काळात' समिती जनसभा' अस्तित्वात असावी.

ऋग्वेदाच्या अखेरच्या काळातच नव्हे, तर त्यानंतरच समितीला महत्त्व प्राप्त होवू लागले, असा याचा अर्थ होवू शकतो. सभेच्या बाबत मात्र परिस्थिती वेगळी आहे. सभा विषयक चार उल्लेख प्रारंभिक भागात व चार नंतरच्या भागात आहे. ह्यावरून सभेपेक्षा समिती कालपरत्वे जुनी नसावी. होमेरिक काळातील आगोरा यासंस्थेशी समिती समरूप असण्याची शक्यता आहे. जनकुलाचे व्यवहार, प्रश्न निपटण्यासाठी तिची बैठक होई व तिच्या अध्यक्षपदी राजा असे. या राजाच्या उपस्थिती बद्दल स्पष्ट उल्लेख आहे. 'पांचालांची समिती' या वाक्प्रचारावरुन ती जनकुलाची संस्था होती, हे सूचित होते. अथर्ववेदातील उल्लेखानुसार समितीत स्त्रियाही उपस्थित असत, परंतु सभेच्याबाबतीत हे जितके स्पष्ट झालेले आहे तितके ते समितीच्या बाबतीत स्पष्ट दिसत नाही. [5]

अर्थवेदात दोन्ही संस्थांचा एकत्र उल्लेख आहे. आणि प्रत्येकवेळी सभेचा प्रथम व नंतर समितीचा उल्लेख आढळतो. सभा आणि समिती प्राचीन जनजमातीतील राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक संस्थाचा उल्लेख प्राच्य वाड्.मय एकमेकासोबत सापडतो. संघटन व कार्य समान अर्थी दिसत असले तरी दोन्ही संस्था भिन्न आहेत, त्यांच्या कार्यातही काही साम्य असले तरी सभा समितीपेक्षा आर्य समाजाची अधिक प्रभावी असणारी 'जन' (लोक) संस्था होती असे दिसते.

पुगामध्ये विविध जातीसमूह आणि विविध व्यावसायिक समूह एका ठिकाणी राहत असत म्हणजे जातवार वस्त्या हे जातीचे लक्षण दिसत नाही. श्रेणी, विविध जातीचे समूह एकच व्यवसाय करणारे समूह होते, म्हणजे जातीचा व्यवसाय निश्चित ठरविल्या गेला नव्हता, मुख्यतः पूग व्यापाऱ्यांचे समूह होते आणि श्रेणी कारागिरांच्या होत्या एकूणच गण, पाषाण्ड, पूग, श्रेणी या जातींच्या पण जात्यातीत संस्था होत्या, त्यात गण समाजाचे अवशेष होते परंतु सहाव्या

Scanned by CamScanner

शतकात श्रेणीचा अस्त झाला त्यानंतर अनेक कारागीर जाती सहालक्षणांनी दृढ झाल्या, वैश्यसारखी जात व काही जाती विकसित झाल्यात श्रेणी अस्तानंतर जातीव्यवस्था अप्रवाही बनली.[6]

जातीव्यवस्था विकासाच्या काळात जातपंचायत ही संस्था अस्तित्वात होती. ती जाती समुहाच्या प्रवाही काळात अत्यंत महत्त्वाची भूमिका पार पाडित असावी. सर्व समुहाची न्यायालये स्वायत्त होती. त्यांच्या अंतर्गत अनुशासनाला व धर्माला राजाने मान्यता द्यावी, असा स्मृतीकारांनी उपदेश केला आहे. केवळ मानवी हत्येचा गुन्हा त्यांच्या कक्षेत नव्हता. जातपंचायत न्यायालयासारखी भूमिका पार पाडतांना दिसते. मध्ययुगीन कालखंडात राजकीय वर्तन, आर्थिक, सामाजिक हक्कासंबंधी न्यायनिवाडा करणाऱ्या गोत आणि पंचायतसारख्या संस्था मराठ्यांच्या राजवटीत दिसतात.

गोत

व्यक्तीच्या किंवा गावाच्या हद्दीबद्दल तंटामाजून दिवाण उर्फ पंचायत भरविण्यात येई व तिच्यात भाग घेण्यास त्या–त्या गावाच्या सर्व लहान थोर जातीची वडील माणसे जमविण्यात येत असत. त्या सभेत 'गोत' अशी संज्ञा असे.

तर्फ, कसबा, व पेढ गोतसभा

देशक, (देशमुख), शेटे, महाजन, नाईक, मोकदम (पाटील), कुलकर्णी व चौगुले हे गोताचे सभासद असत. दिवाण व तर्फाचे गोत एकत्र येऊन स्थानिक प्रशासनातील प्रश्नांचा निकाल 'मजलीस' मार्फत लावत असत. ऋग्वेदात सभेत जाण्यायोग्य 'सभावती' असा उल्लेख आहे यावरुन ऋग्वेद काळातसुद्धा स्त्रियांचा सहभाग हा प्रशासनामध्ये दिसत होता एकंदरीत ऋग्वेद काळापासुनच ही व्यवस्था अस्तित्त्वात होती, ती प्रभावी आणि कार्यक्षम होती निर्णय घेण्याचा अधिकार, न्यायनिवाडा करण्याचा अधिकार त्यांनाच होता व स्त्रियांनाही या सभेत आदराचे स्थान असल्यामुळे आजच्या एवढेच वैज्ञानिक स्वरूपाचे प्रशासन त्या काळात, अस्तित्त्वात होते असे म्हणता येईल

भारतात प्राचीन काळापासूनच लहान लहान खेडी अस्तित्त्वात आहेत. खेड्यातील प्रश्नावर गावातील लोक एकत्र येऊन त्या प्रश्नावर चर्चा करीत असत. यालाच वैदिक आणि ऋग्वेद काळात 'गावसभा' म्हटल्या गेले. त्या गावसभेची सभासद संख्या मोठी होती. त्यामुळे 'गावसभा' मंदीराच्या सभामंडपात किंवा झाडाखाली भरत असे. गावसभेची संख्या मोठी असल्याने काही अडचणी तयार होत होत्या. म्हणून त्यातूनच सोईने समित्या नियुक्त केल्या जात होत्या. व त्यातूनच पुढे लोकांची पंचायत अस्तित्त्वात आली यामध्ये गावातील ज्ञानसंपन्न व चारित्र्यसंपन्न व वयोवृद्ध नागरिकांचा समावेश केल्या जात होता. या पंचाचा निर्णय सर्व नागरिकांवर बंधनकारक राहत असे. या पंचायतीलाच ग्रामपंचायत म्हणून ओळखल्या जात होते. ग्रामपंचायतीची स्थापना प्राचीन काळात कोणत्याही कायद्यानुसार झालेली नव्हती तर गावाच्या गरजेतून ती निर्माण झाली होती.

निष्कर्ष

महाभारतातील 'सभापर्व', 'जातककथा', 'कौटील्याचे अर्थशास्त्र' मॅगेस्थेनिसचे 'इंडिका' अशा ग्रंथामध्ये ग्रामपंचायतीचा उल्लेख आढळतो. भारताची अर्थव्यवस्था ही ग्रामीण अर्थव्यवस्था होती. प्राचीन काळातील गाव आणि ग्रामपंचायती स्थानिक शासनाच्या दृष्टीने स्वावलंबी व स्वयंपूर्ण होत्या. म्हणून भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या त्या महत्त्वपूर्ण अंग होत्या. त्या काळातील मध्यवर्ती सत्ता ग्रामपंचायतीच्या माध्यमातून आपला राज्यकारभार करीत होत्या. परंतु ही मध्यवर्ती सत्ता ग्रामपंचायतीच्या कार्यामध्ये हस्तक्षेप करीत नव्हत्या आर्य कालखंडातही ग्रामपंचायती स्थानिक प्रशासनाचा अंतिम व सर्वोच्च घटक म्हणून कार्य करीत होत्या. ग्रामिण समाज जीवनाचे एक प्रमुख केंद्र म्हणून त्यांचेकडे पाहिले जात असे. महाभारतातील शांतीपर्वात सुद्धा खेड्यातील शासन व्यवस्थेचे वर्णन आलेले आहे. गावातील या शासन व्यवस्थेची जबाबदारी एका ग्रामप्रमुखावर होती. त्याला 'ग्रामिक' असे म्हटले जात होते. भारतात बहुतांश खेड्यात 'ग्रामिकाचे' पद होते. परंतु वेगवेगळ्या राज्यात ते वेगवेगळ्या नावाने ओळखल्या जात होते. उत्तर प्रदेशात त्यालाच 'गावंडा' असे म्हटले जात होते. तर महाराष्ट्रात त्याला 'पट्टलीका' किंवा 'ग्राममुकूटा' म्हणून ओळखल्या जात होते. यावरून हे स्पष्ट होते की,

Scanned by CamScanner

ISSN No.2394-8426 with Impact Factor 2.254

स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा उदय आणि विकास ही ब्रिटीश काळातील देणगीनसून तिचा उदय हा भारतीय वैदिक काळापासूनच असल्याचे दिसून येते.

संदर्भ

1 गवई,डॉ. वामन, 'भारतीय राजकारणाची संवैधानिक मिमांसा', विश्व पब्ली अॅन्ड डिस्ट्री, नागपूर प्र.ति.2008 पृ.क्र.1 2 रानडे, पंढरीनाथ, संपादक, 'प्राचिन भारतातील राजकिय विचार आणि संस्था', डायमंड पब्ली.प्र 2006 पृ. क्र. 79,80

3 तत्रैव, पृ.क्र. 98

4 गवई, डॉ.वामन, 'भारतीय राजकारणाची संवैधानिक मिमांसा' विश्व पब्ली अॅन्ड डिस्ट्री नागपूर, प्र ति.2008 पृ.क्र. 2

5 रानडे, पंढरीनाथ, संपादक, 'प्राचिन भारतातील राजकिय विचार आणि संस्था', डायमंड पब्ली.प्र.ती. 2006पृ.क्र. 104 6 गवई, डॉ. वामन, 'भारतीय राजकारणाची संवैधानिक मिमांसा',विश्व पब्ली अॅन्ड डिस्ट्री नागपूर, प्रति. 2008 पृक्र. 3

संदर्भ ग्रंथ

१हरिश्चंद्र, शर्मा, 'भारत मे स्थानिय प्रशासन', कॉलेज बुक डेपो, जयपुर १९८५

२ कटारिया, डॉ. सुरेश 'पंचायती राज संस्थॉए', नॅशनल पब्लीशिंग हाउस, दिल्ली, २०११

३ गवई, डॉ. वामन भारतीय राजकारणाची संविधानीक मिमांसा, विश्व पब्ली. नागपुर, २००८

४ रानडे, पंढरीनाथ प्राचिन भारतातील राजकिय विचार आणि संस्था, डायमंड पब्ली.पुणे, २००६

□□□

Scanned by CamScanner

SSN 2394-5303

GOLDEN JUBILEE YEAR 1967-2017

सुवर्ण महोत्सवी वर्ष

Shri Balaji Sansthan, Deulgaon Raja's

Deulgaon Raja, Dist. Buldana (M.S.), PIN- 443204.

NAAC RE-ACCREDITED AT 'B' LEVEL

Special Issue, December 2017

Printing Area™

International Multilingual Research Journal

IMPACT FACTOR 4.002 iijif

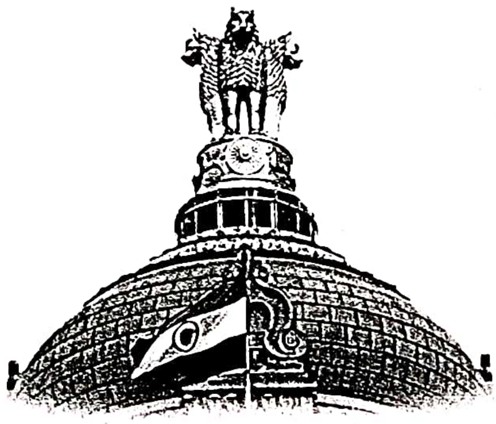

Changing Trends & Issues in Indian Politics

(Volume : II)

Chief Editor:

Dr. Anant Madan Awati

39) भारतीय राजकारणातील स्त्रियांचा सहभाग आणि स्त्री सक्षमीकरण
प्रा.डॉ.निलिमा सरप, अकोला || 1

40) महिला सबलीकरण व महिलांचा राजकीय सहभाग एक दृष्टिक्षेप
सरला डोईफोडे. औरंगाबाद || 1

41) राजकीय दृष्टीकोनातून महिला सक्षमीकरण
प्रा.कु. पल्लवी रमेशराव देशमुख, वाशिम || 11

42) महिला सक्षमीकरण आणि राजकारण — एक अभ्यास
प्रा. डॉ. माधुरी अ. देशमुख, बुलडाणा || 11

43) महिला सबलीकरण आणि राजकारण
प्रा.शीला भावजी दाभाडे, बुलडाणा || 12

44) राजकीय सहभागातून महिलांचे सक्षमीकरण
प्रा.डॉ.व्यंकटेश ज. खरात, बुलडाणा || 124

45) महिला सबलीकरण आणि राजकारण
कु. धनश्री संतोष टेकाडे, बुलडाणा || 126

46) दौलतराव शिंदे व राजपूत संबध
प्रा. जायभाये भगवान नाना, औरंगाबाद || 129

47) राजा राममोहन रॉय यांचे सामाजिक चळवळीतील योगदान
प्रा. संतोष गोपाळकृष्ण कुळकर्णी, अकोला. || 132

48) ग्रंथालय सामाजिक व राजकीय चळवळीच होकायंत्र
प्रा.डॉ. प्रदिप हिम्मतराव बारड, बुलडाणा || 134

49) ग्रामीण प्रशासन : तेव्हा आणि आता
प्रा.डॉ.सुनिल चकवे, दारव्हा || 137

50) ग्रामीण राजकारणाचे बदलते स्वरूप
प्रा.डॉ. आंधळे बी.व्ही., परभणी || 140

51) ग्रामीण भारताचा विकास — राजकीय धोरणे व शासकीय योजना
कु. दिपाली श्रीराम घोगरे, अकोला. || 142

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 4.002(IIJIF) | Printing Area™ International Research Journal | December 2017 Special Issue/02 | 0137

अथवा भेटण्याचे ठिकाण म्हणून या ग्रंथालयाचे मोलाचे योगदान आहे.

लहान बालकासाठी छान छान गोष्टींची पुस्तके,मासिके, महिला वर्गासाठी वाचनसाहित्य इत्यादीमुळे समाजाचे साक्षरतेचे प्रमाण वाढत गेले. समाजाचा विकास हा ज्ञानामुळे होतो फक्त ते हव्या त्यावेळी हवे तेंव्हा उपलब्ध व्हायला पाहिजे आणि हे काम ग्रंथालयांनी गेल्या शंभर वर्षापासुन करत आहेत. समाजाचा दिशा दाखविण्याचे काम ग्रंथालये करत असल्यामुळे ग्रंथालये ही सामाजिक व राजकीय विकासाचे होकायंत्र ठरले आहे.

५. संदर्भ :

१. जोशी, सुहास, शतायू ग्रंथालयाची महाराष्ट्राची परंपरा.लोकप्रभा ४ मे २०१२ पृष्ठे १४ ते ३४.

२. नरगुंदे रेवती, ग्रंथालय आणि सामाजिक विकास.पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन, २०१३

३. कर्णिक, प्रदिप, महाराष्ट्रातील ग्रंथालय चळवळ, ज्ञानगंगोत्री. ३(२)२००३.

४. Dantop, J.P. Education for Librarianship Unesco, 1940.

५. Gorman, G.E. 'Solving Local Problem through Regional Action. The Role of Library consortia. New, Delhi. ESS ESS,2001.

49

ग्रामीण प्रशासन : तेव्हा आणि आता

प्रा.डॉ.सुनिल चकवे,
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय, दारव्हा

****

प्रस्तावना :—

संविधानातील कलम ४० मध्ये ग्रामपंचायतीच्या निर्मितीबाबत तरतूद केली असून अस्तीत्वात असलेल्या १९५८ च्या कायद्यात ९ जुन २०१० पर्यंत एकोणपन्नास दुरूस्त्या करण्यात आलेल्या आहे. वसंतराव नाईक या समितीने सुचविलेल्या शिफारशीच्या आधारावर महाराष्ट्रात १ मे १९६२ पासून पंचायतराजच्या अंमलबजावणीला सुरूवात झाली. त्यावेळी २५ जिल्हा परिषद व २९५ पंचायत समिती महाराष्ट्रात अस्तीत्वात आल्या. परंतू ह्या पंचायरातराज व्यवस्था खऱ्या अर्थाने प्रातिनिधीक किंवा विकेंद्रीत स्वरूपाच्या होवू शकल्या नाही. कारण या व्यवस्थेला कोणताही घटनात्मक आधार नसल्यामुळे राज्यशासन त्यांना जर ग्रामिण स्तरावर अनुकूल परिस्थिती नसेल तर निवडणूका न घेणे, आर्थिक व्यवस्थेचे पुरेसे साधन उपलब्ध न होणे, असे चढ—उतार राज्याच्या राजकारणामध्ये पहायला मिळत होते. ग्रामिण राजकारणाची ७३ वी घटना दुरूस्ती पुर्वीची स्थिती आताची स्थिती चे अध्ययन करणे हाच संशोधन पेपरचा उद्देश आहे.

७३ व्या संविधान दुरुस्ती पुर्वीची स्थिती :—

महाराष्ट्रातील पंचायतराजची निर्मिती कशी झाली याचे अध्ययन केल्यानंतर ७३ व्या संविधान दुरुस्ती पूर्वी एकंदरीत पंचायतराजची स्थिती साधारणत: पुढील प्रकारची असलेली दिसून येते. होती. २३ एप्रिल १९९३ ला ७३ वी संविधान दुरुस्ती झाल्यानंतर जिल्हा परिषद आणि पंचायत समिती यांच्या निवडणूका ह्या १९९७, २००२, २००७, २०१२ अशा पंचवार्षिक काळात झालेल्या आहेत. त्याच प्रमाणे ग्रामपंचायत

स्तरावर सुध्दा १९९५, २०००, २००५, २०१०, २०१५ ह्या काळात किंवा काही ठिकाणी थोडाफार प्रमाणात थोडाशा वेगळ्या कार्यकाळात ग्रामपंचायतीच्या निवडणूका झालेल्या आहेत. परंतू १९९३ पुर्वी महाराष्ट्रामध्ये असलेली पंचायतराजपध्दती व १९९३ नंतर महाराष्ट्रामध्ये असलेली पंचायतराज मधील परिस्थिती यामध्ये फरक पडलेला आढळून येतो.

महाराष्ट्रामध्ये पंचायतराजची सुरुवात ही १९६२ पासून झालेली असली तरी पंचायतराजव्यवस्था ह्या राज्यसरकाराच्या नियंत्रणात काम करित होत्या. पंचायतराज व्यवस्थेला घटनात्मक तरतूद नसल्यामुळे निवडणूका घेणे ह्या राज्यसरकारला बंधनकारक नव्हत्या. त्यामुळे १९९३ पुर्वी १९६२ला पहील्यांदा निवडणुका झाल्या त्यांचा कार्यकाल हा पाच वर्ष होता. त्यानंतर १९६७ ला निवडणुकी झाल्या त्यांचा कार्यकाल सुध्दा पाच वर्ष होता, १९७२ ला पुन्हा निवडणुकी झाल्यात परंतु त्यानंतर सात वर्ष म्हणजे १९७९ पर्यंत निवडणुकी झालेल्या नसल्याचे दिसून येते.. १९७९ ला निवडणुकी झाल्यानंतर १९९० पर्यंत निवडणुका झाल्या नाहीत. जवळपास या काळातील स्थानिक स्वराज्यसंस्थांना ११ वर्षाचा कार्यकाल प्राप्त झाला. म्हणजेच त्या काळातील स्थानिक स्वराज्य संस्था राज्य सरकारच्या मर्जीतील संस्था होत्या, ग्रामिण भागातील परिस्थिती आपल्या पक्षाला अनुकूल पाहूणच निवडणुका घोषित केल्या जात होत्या. हे त्या काळातील वृत्तपत्राच्या बातम्यावरुन व स्थानिक नेतृत्त्वाच्या मुलाखतीवरुन स्पष्ट होते. त्यामुळे ग्रामिण नेतृत्त्व निर्मितीमध्ये खिळ बसलेली दिसून येते किंवा ग्रामिण नेतृत्त्व पंगू झाले असे म्हणता येते. पंचायतराजला सत्तेचे विकेंद्रीकरण असे म्हटल्या गेले असले तरी प्रत्यक्षात ग्रामपंचायती ह्या, पंचायतसमित्यावर अवलंबून होत्या. व पंचायतसमिती जिल्हापरिषदेच्या मर्जीतील संस्था होत्या. त्यामुळे ग्रामिण भागाचा विकास हा फार दूर होता. खेड्यातील सरपंचाला कोणत्याही प्रकारच्या योजना गावामध्ये आणण्याकरिता किंवा त्यांची अंमलबजावणी करिता पंचायत समिती व जिल्हापरिषदेच्या आदेशाची वाट पहावी लागत होती. कारण राज्यसरकारकडून प्राप्त होणारा संपूर्ण निधी हा जिल्हापरिषदेला ला प्राप्त होत होता. पर्यायाने जिल्हापरिषद ह्या पंचायत व्यवस्थांमध्ये केंद्रस्थानी होत्या. अवेळी होणा निवडणूका अल्प वित्त पुरवठा, परावलंबी पंचायत व्यवस्था यामुळे ग्रामिण जनतेमध्ये एक प्रक उदासिनता निर्माण झालेली होती.

जिल्हापरिषदांच्या कारभारात जिल्हा धिकाऱ्यांचा हस्तक्षेप होता, आमदार व खासदारांचा सुध्दा पंचायतराज व्यवस्थेवर होता. जिल्हापरि पंचायत समित्यांच्या अधिकाराबाबत एक सूत्रता न या व्यवस्थांचा निश्चित कार्यकाल नव्हता, संस्थेमध्ये किती सभासद असावे. या संबंधी नि कायदे नव्हते. स्थानिक स्वरूपाच्या विकासाकरिता परिषद ही जबाबदार नव्हती. मागासवर्गीय आणि स्त्रि आरक्षणाबाबत तरतूद नव्हती, स्वतंत्र वित्त आ नव्हता, ग्रामसभेला महत्व आणि अधिकार न आर्थिक वाटपाची तरतूद अस्पष्ट होती. स्वतंत्र निवड आयोग नसल्यामुळे त्यांचा परिणाम नियमित होण निवडणूकांवर होत होता. एखाद्या पदाधिकाऱ् अविश्वास आणावयाचा असेल तर त्या संबंधी तरतूद नव्हती. प्रत्येक संस्थांचे अधिकार स्पष्ट न अशा विविध अडचणी मध्ये ह्या संस्था काम क होत्या. त्यामुळे त्याचा विपरित परिणाम हा ग्रा विकास आणि ग्रामिण नेतृत्त्वाची निर्मितीवर पडल दिसून येतो.

७३ व्या घटनादुरुस्तीनंतर महाराष्ट्राच्या पंचायत व्यवस्थेत झालेला बदल :—

ग्रामिण भागाचा अविकास, पंचायतराज अंमलबजावणीची दुरावस्था व राहीलेल्या त्रुट्य, विकेंद्रीकरण होण्यात येणारे अडथळे तसेच सर्वसा ग्रामिण नागरिकांचा सत्तेत प्रत्यक्ष सहभाग असल्याशि पंचायतराजची प्रभावी अंमलबजावणी होऊ शक तर नाहीच शिवाय ग्रामिण विकासाला गती शकणार नाही हे मागील ४० वर्षाच्या प्रवासात ल आल्यावर ७३ व्या घटना दुरुस्तीचा विचार पुढे आ आणि त्या दुरुस्ती नंतर मात्र महाराष्ट्राच्या पंचायत व्यवस्थेच्या अंमलबजावणीत आमुलाग्र बदल झाल मागील पंधरावर्षाच्या वाटचालीचे अध्ययन केल दिसून येते, संविधानात ७३व्या घटना दुरुस्ती

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 4.002(IIJIF) | Printing Area™ International Research journal | December 2017 Special Issue/02 | 0139

पंचायतराज व्यवस्थेत जो प्रभावी बदल झालेत ते पुढील प्रमाणे.

महिलांना आरक्षण :—

१९९३ पर्यंत महिलांना या व्यवस्थेमध्ये आरक्षण देण्यात आलेले नव्हते. त्यामुळे महिलांचा राजकीय सहभाग या व्यवस्थेमध्ये फारसा दिसत नव्हता. परंतू १९९३ नंतरच्या सर्व निवडणूकामध्ये महिलांना ३३ टक्के पेक्षाजास्त आरक्षण प्राप्त झाल्यामुळे महाराष्ट्राच्या राजकारणामध्ये महिलांचा प्रवाह निर्माण झाला. 'राजकारण हे आपले क्षेत्र नाही', अशा मानसिकता झालेल्या ग्रामिण महिला सक्रिय व प्रभावीपणे राजकारणात सहभागी होऊ लागल्याचे चित्र आहे.

मागासवर्गीयांना आरक्षण :—

राजकारण हे जणू मागासवर्गीयांचे क्षेत्रच नाही, हे आतापर्यंत निर्माण झालेले चित्र यासंविधान दुरुस्तीने पूर्णपणे बदलून गेले. त्या भौगोलिक क्षेत्राच्या मागासवर्गीय जातीच्या प्रमाणात त्यांना या संस्थांमध्ये आरक्षण प्राप्त झाल्यामुळे मागासवर्गीय समाजातील नेतृत्त्व पुढे येवू लागले. त्यामुळे साहजिकच नेतृत्त्वाच्या जाणिवा या मागासवर्गीय जाती जमाती मध्ये व त्यांच्या महिलामध्ये निर्माण होवू लागल्या.

संपुर्ण महाराष्ट्रामध्ये एकुण जिल्हापरिषद, पंचायत समिती व ग्रामपंचायत सभासदांची संख्या व त्यामध्ये ३३ टक्के महिलांना मिळालेली संधी तसेच प्रत्येक पंचायतराज संस्थांच्या प्रमुखपदी महिलांना प्राप्त झालेली संधी हे ७३ व्या संविधानदुरुस्ती नंतर प्राप्त झाल्याचे दिसून येते. संपुर्ण महाराष्ट्रामध्ये सरपंचाच्या संख्येच्या एकतृतियांश महिलांना या व्यवस्थेत येण्याचा मार्ग मोकळा झालेला असल्याचे स्पष्ट होते. (२०११ च्या कायद्याने महिलांची ही संख्या पन्नास टक्के एवढी आहे) त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात मागासवर्गीय जाती, जमातींचे सभासद आणि त्यांच्या एक तृतियांश इतक्या महिलांना ही संधी उपलब्ध झाल्याचे दिसून येते. (२०११ च्या कायद्याने महिलांची ही संख्या पन्नास टक्के एवढी आहे)

निवडणूक आयोगांची स्थापना :—

निवडणूकीमधील अनियमितता, अवेळी राजकिय पक्षांच्या सोयीने निवडणुका घेण्याच्या एकुणच पध्दतीला निवडणुक आयोगाच्या तरतुदीमुळे आळा बसला आहे त्यामुळे निवडणूका या वेळेवर घेण्याचे शासनावर असलेले बंधन ही या व्यवस्थेला गतिमान करणारी व जमेची बाजु आहे.

स्वंतत्र वित्तआयोगाची निर्मिती :—

स्वंतत्र वित्तआयोगाची निर्मिती झाल्यामुळे राज्यशासनावर अवलंबून असणाऱ्या संस्था, ह्या आर्थिकदृष्टया स्वावलंबी बनत चालल्या निधीचे योग्य वाटप, आर्थिक व्यवहारावर नियंत्रण आणि कायदेशीर आर्थिक व्यवस्थेची तरतूद निर्माण करण्यात आलेली आहे.

ग्रामसभा :—

सत्तेचे विकेंद्रीकरण ज्या घटनात्मक संस्थामध्ये दिलेले आहे. ती संस्था म्हणजे ग्रामसभा होय. ग्रामसभेच्या माध्यमातून ग्रामिण जनतेला प्रत्यक्ष लोकशाहीच्या प्रवाहामध्ये आणणे सहज शक्य झालेले आहे. ग्रामसभा ही त्या खेड्याची कायदेपालिका असून त्यामध्ये प्रत्येक प्रौढ व्यक्तीला हजर राहण्याचा व आपले मत नोंदविण्याचा अधिकार प्राप्त झालेला असल्यामुळे आपोआपच सरपंच व ग्रामसेवक यांच्यावर जनतेचे नियंत्रण निर्माण झालेले आहे. त्यामुळे ग्रामिण जनतेच्या राजकीय ज्ञानामध्ये वाढ झालेली आहे

संदर्भ :—

१. गवई, डॉ. वामन, भारतीय राजकारणाची संवैधानिक मिमांसा, विश्व पब्लीशर्स ॲन्ड डिस्ट्रीब्युटर्स, नागपूर प्र. ति.२००८

२. रानडे, पंढरीनाथ, संपादक, प्राचिन भारतातील राजकिय विचार आणि संस्था, डायमंड पब्लीकेशन,प्र. ती. २००६

३. रानडे, पंढरीनाथ, संपादक, प्राचिन भारतातील राजकिय विचार आणि संस्था, डायमंड पब्लीकेशन

□□□

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 3.452 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

April-May-June- 2017

Vol. 4, Issue 2

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

विश्वविद्यालय अनुदान आयोग
University Grants Commission
quality higher education for all

Home About Us Organization Commission Universities Colleges Publications

UGC Approved List of Journals

You searched for **research journey**

Total Journals : 2

|| Home ||

Show 25 entries Search:

View	Sl.No.	Journal No	Title	Publisher	ISSN	E ISSN
View	1	40705	Research Journey International E Research Journal	Swatidhan Pub. Yevla		23487143
View	2	44117	Research Journey	Swatidhan International Publication		23487143

Showing 1 to 2 of 2 entries

Previous 1 Next

This Journal is indexed in :

- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)

RESEARCH JOURNEY

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Scanned by CamScanner

22	डॉ. गंगाधर मोरजे यांची लोकसाहित्य विषयक भूमिका - डॉ.लक्ष्मीकांत येळवंडे	107
23	गोमंतकीय ख्रिस्ती मराठी साहित्य संशोधन क्षेत्रात प्रा. अ. का. प्रियोळकर यांचे योगदान - प्रा. विनय मडगांवकर	112
24	सेलिब्रेशन : बदलत्या नातेसंबंधांचा आलेख - लीना केदारे	116
25	नागनाथ कोतापल्ले यांच्या कथा संग्रहातील ग्रामीण समाज वास्तव - श्री. अनिल मुनगेलवार	123
26	'बलुतं': दलित आत्मकथनांचा मानबिंदू - प्रा. हेमंतकुमार बागडे	125
27	'हाल्या हाल्या दुधू दे' कादंबरीतील समस्यांचे अवलोकन - डॉ. संतोष चतुर	127
28	'बामणवाडा' या नाटकातून व्यक्त होणारे मानवी हक्कांचे स्वरूप - प्रा. भीमराव बानोळे व डॉ. डी. ए. देसाई.	131
29	बंजारा बोलीची स्वनिम व्यवस्था - प्रा. विष्णू राठोड	136
30	लोकसंत गाडगे महाराज यांच्या समाजकार्याचा चिकित्सक अभ्यास - श्री.अनिल मुनगेलवार	143
31	'आडगार' : एक विनाश काले विपरीत बुद्धिमय प्रवास - श्री आस्तिक गोवारकर	145
32	निश्चलीकरणाचा ग्रामीण आर्थिक व्यवहारांवर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास - डॉ. एन. एन. गाढे	148
33	मानवी अधिकार आणि आदिवासी समाज - प्रा. संजय मराठे	153
34	जागतिक संदर्भात गुणवत्तापूर्ण शिक्षण - डॉ. शोभा चौधरी	156

UGC Journal Details

Name of the Journal :	Research Journey
ISSN Number :	
e-ISSN Number :	23487143
Source:	UNIV
Subject:	Marathi
Publisher:	Swatidhan International Publication
Country of Publication:	India
Broad Subject Category:	Multidisciplinary

Print

UGC Journal Details

Name of the Journal :	Research Journey International E Research Journal
ISSN Number :	
e-ISSN Number :	23487143
Source:	UGC
Subject:	
Publisher:	Swatidhan Pub. Yevla
Country of Publication:	India
Broad Subject Category:	Arts & Humanities

Print

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responcible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- Executive Editor

Scanned by CamScanner

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 3.009, (GIF) –0.676 (2013)
UGC Approved Journal- Sr. No. 40705 & 44117 April-May-June 2017
ISSN : 2348-7143
Vol. 4, Issue 2

'हाल्या हाल्या दुधू दे' कादंबरीतील समस्यांचे अवलोकन

प्रा. डॉ. संतोष विष्णू चतुर

मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय,
दारव्हा जि. यवतमाळ
महाराष्ट्र, भारत

सारांश :–

ग्रामीण साहित्यातील तिसऱ्या पिढीतील कसदार ग्रामीण कादंबरीकार म्हणून बाबाराव मुसळे यांची ओळख आहे. विदर्भातील अस्सल ग्रामीण जीवनानुभव त्यांच्या साहित्यातून येतो. 'हाल्या हाल्या दुधू दे' या कादंबरीतून कादंबरीकाराने अल्पभूधारक असलेल्या ज्ञानबाची दु:खद कहाणी चितारली आहे. सोबतच सधन शेतकऱ्यांच्या जीवनावरही काहीसा प्रकाश टाकला आहे. अल्पभूधारक शेतकऱ्याची होणारी ससेहोलपट वाचकाच्या मनाला अधिक भावते. या कादंबरीतील समस्या चित्रणामुळेही कादंबरीचे मोल वाढीस लागले आहे. ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांच्या समस्या, स्त्रियांच्या समस्या, राजकारणामुळे निर्माण झालेल्या समस्या, नोकरशाहीतील भ्रष्टाचाराची समस्या, निसर्गाचा लहरीपणा, शिक्षणाची समस्या, अस्पृश्यतेची समस्या, अंधश्रद्धेची समस्या इत्यादी अनेक समस्यांना मुसळेंनी वाचा फोडली आहे. ग्रामीण जीवनात या समस्यांची प्रचिती आजही आपणास येते. जेव्हा ह्या समस्यांचे पूर्णत: निराकरण ग्रामीण जीवनातून होईल तेव्हा खऱ्या अर्थाने राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज तसेच महात्मा गांधी यांची आदर्श ग्रामाची संकल्पना काही प्रमाणात सिद्धतेस आली असे म्हणता येईल.

बीजशब्द :– समस्याचित्रण, अल्पभूधारक, ससेहोलपट, सावकारीपाश, वास्तववाद.

प्रस्तावना :–

बाबाराव मुसळे हे महाराष्ट्रातील ग्रामीण साहित्यिक म्हणून सर्वत्र परिचित आहे. ग्रामीण साहित्यातील तिसऱ्या पिढीतील कसदार ग्रामीण कादंबरीकार म्हणून त्यांची ओळख आहे. विदर्भातील अस्सल ग्रामीण जीवनानुभव त्यांच्या साहित्यातून येतो. त्यांनी कथा, कादंबरी, कविता अशा विविध साहित्य प्रकारात आपला ठसा उमटविला आहे. 'मोहरलेला चंद्र', झिंगू लुखू लुखू' हे त्यांचे नावाजलेले कथासंग्रह आहेत. बाबाराव मुसळे यांची खरी ओळख आहे ती म्हणजे कादंबरीकार म्हणून. बाबाराव मुसळेंनी 'हाल्या हाल्या दुधू दे', 'पखाल', 'वारूळ','पाटीलकी' इत्यादी कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. बाबाराव मुसळेंची 'हाल्या हाल्या दुधू दे' ही कादंबरी अधिक प्रसिद्धीस येण्याचे कारण म्हणजे या कादंबरीतून निदर्शनास आणलेल्या ग्रामीण जीवनातील समस्या होय. बाबाराव मुसळे यांनी 'हाल्या हाल्या दुधू दे' या कादंबरीत ग्रामीण जीवनातील कोणत्या समस्या मांडल्या आहेत. याचा शोध घेण्याचा उद्देश प्रस्तुत शोधनिबंधाचा आहे.

कादंबरीतील कथानक :–

मराठी साहित्य विश्वात बाबाराव मुसळे हे नाव उच्चारताच आपल्य समोर 'हाल्या हाल्या दुधू दे' या कादंबरीचे नाव आपोआप येते. असे घट्ट समीकरण मुसळे व त्यांच्या कादंबरीचे झाले आहे. या कादंबरीतून अल्पभूधारक असलेल्या ज्ञानबाची दु:खद कहाणी चितारली आहे. सोबतच सधन शेतकऱ्यांच्या जीवनावरही काहीसा प्रकाश टाकला आहे. सधन शेतकऱ्यापेक्षा अल्पभूधारक शेतकऱ्यांची होणारी ससेहोलपट वाचकाच्या मनाला अधिक भावते. या कादंबरी संदर्भात डॉ. दत्तात्रय पुंडे म्हणतात, ''बाबाराव मुसळेंची हाल्या हाल्या दुधू दे ही कादंबरी आम्हाला लक्षणीय वाटते. या कादंबरीतील जीवनानुभव अस्सल ग्रामीण आहे. ..... एका कनिष्ठ शेतकऱ्याची शोकांतिका चितारणारी ही कादंबरी ग्रामीण वास्तवाचा वेध घेण्यास यशस्वी देखील झाली आहे.''[१] आजच्या काळात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे प्रमाण वाढत आहे. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येस कारणीभूत ठरणाऱ्या समस्यांचे प्रतिबिंब प्रस्तुत कादंबरीत उमटले असे ही कादंबरी वाचताना सतत वाटत राहते. कथानकातील समस्यामुळे ही कादंबरी सर्वसामान्य वाचकाच्या हृदयाचा ठाव घेते. अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचे प्रतिनिधित्व करणारा ज्ञानबा हा आपली मुलगी सोबा हिचे लग्न करताना स्वत:ला न पेलवणारा घास घेतो. ज्ञानबाची ऐपत नसतानाही सोबाचा

Scanned by CamScanner

मामा ५००० रूपये हुंडा ठरवितो. हुंडा देण्याची वेळ येताच सोबाचा मामा आपले अंग काढून घेतो. हुंड्याची रक्कम देण्यासाठी ज्ञानबा सावकाराच्या पाशात अडकतो. या सावकारी पाशातून सहिसलामत बाहेर येण्यासाठी तो प्रयत्न करीत असताना त्याच्याभोवतालचा सावकारी पाश अधिकच घट्ट होत जातो. त्यामुळे तो विवंचनेत सापडतो. सावकारी पाशातून मुक्त होणे तर दूरच याउलट तो या चक्रात फसत जातो. आपल्या अल्प असलेल्या जमिनीपैकी काही जमीन सावकराच्या नावे खरेदी करून देतो. सावकाराकडून आपली जमीन मिळविण्यासाठी न पेलणारे स्वप्न तो पाहतो. त्यासाठी प्रचलित कापसाच्या जातीपेक्षा 'एच फोर' कापूस लावण्याचे ठरवितो. कर्जाच्या ओझ्यामुळे बी–बियाणे उधारित मिळत नाही. त्यामुळे तो व्याह्याकडून बियाणे मिळवितो. त्यातही त्याची फसवणूक होते. जीवापाड पऱ्हाटीला जपूनही कापूस लागत नाही. फवारणी, खत, औषधी याचीही भर पडते. हे करीत असताना तारेवरच्या कसरतीसारखे खेळ करीत त्याला प्रपंच कसाबसा चालवावा लागतो. शेतातून येणाऱ्या पिकांच्या बळावर तो अनेक स्वप्न रंगवितो. परंतु प्रत्यक्षात मात्र त्याचे एकही स्वप्न पूर्ण होत नाही. उलट त्याच्या स्वप्नांचा चुराडा होतो. निसर्गाचा लहरीपणा, सावकाराची दडपशाही, मुलीला होणारा सासुरवास, भ्रष्टाचार, आजार त्याच्या दुःखात भर पाडतात. या एकूणच विवंचनामय जगतात त्याचा दुदैवी अंत होतो. अशी हृदयभेदी शोकांतिका कादंबरीकाराने चितारली आहे. ही कादंबरी अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या ज्ञानबाच्या अस्वस्थ करणाऱ्या जीवनानुभवामुळे वाचनीय झाली यात कुणाचेही दुमत असण्याचे कारण नाही. ग्रामीण कादंबरी ही वास्तव जीवन साकारण्याकडे अधिक झुकलेली असते. या संदर्भात डॉ. रविंद्र ठाकूर म्हणतात, ''कादंबरीतील समस्या चित्रणामुळेही कादंबरीचे मोल वाढीस लागले आहे. ग्रामीण जीवनातील अनेक समस्यांना लेखकाने वाचा फोडली आहे.''[२]

कादंबरीतून निदर्शनास येणाऱ्या समस्या :–

'हाल्या हाल्या दुधू दे' या कादंबरीतून ग्रामीण जीवनातील पुढील समस्या निदर्शनास येतात.

१) अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या समस्या :–

अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या अधिकतर समस्यांना या कादंबरीतून वाचा फोडलेली दिसते. शेतकऱ्यांच्या जीवनाची वास्तविकता महात्मा फुले यांनी आधीच मांडली आहे. डॉ. रविंद्र ठाकूर म्हणतात, ''ग्रामीण जीवनाचा पहिला स्पर्श मराठी साहित्याला शेतकऱ्याचा असूड ने घडविला. हा ग्रंथ केवळ वैचारिक स्वरूपाचा नाही. त्यातून शेकऱ्यांच्या जीवनातील भीषण वास्तव लालित्यपूर्ण भाषेत चित्रित झालेले आहे.''[३] ज्ञानबा हा अल्पभूधारक आहे. त्याच्याकडे ५ एकर कोरडवाहू जमीन आहे. या शेताच्या बळावरच त्याला आपला प्रपंच चालवावा लागतो. त्यात मुलीचे लग्न, दैनंदिन जीवनक्रम, आजाराचा खर्चही त्याला करावा लागतो. यामुळे त्याच्यावरील कर्ज वाढत जातो. मुलीचा हुंडा देण्यासाठी त्याला सावकाराच्या दारात जावे लागते. कर्ज काढूनही बरोबरी न झाल्याने तो आपली बैलजोडी विकतो. बैल विकल्याने त्याचा हातमोड होतो. शेतीसाठी भर हंगामात कोणीही बैल देत नसल्यामुळे व्याह्याचा म्हातारा बैल आणतो. तोही पुराच्या पाण्यात वाहून जातो. त्याचा व्याही मात्र ज्ञानबानेच आपला बैल विकला असल्याचा आरोप करतो. सोबा माहेरी आली असताना तिचे टापूस हरवते. त्याचाही आरोप ज्ञानबावर येतो. यावरून असे निदर्शनास येते की, अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या जीवनातील समस्या कमी होत नाहीत तर त्या वाढतच जातात. हंगामात बी–बियाणांचे भाव वाढतात. परंतु शेतकऱ्याला आपला माल मात्र मातीमोल भावाने विकावा लागतो ही समस्या कादंबरीकाराने रेखाटली आहे. त्यातही अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या 'एच फोर' दर्जाच्या कापसाला चांगला ग्रेड मिळत नाही. उलट श्रीमंत शेतकऱ्यांच्या खालच्या दर्जाच्या कापसालाही 'एच फोर' ग्रेड मिळत असल्याची खंत (पृ. १४०) कादंबरीतून व्यक्त झाली आहे.

२) ग्रामीण स्त्रियांच्या समस्या :–

ग्रामीण जीवनातील स्त्रियांच्या अनेक समस्यांना मुसळेंनी वाचा फोडली आहे. ग्रामीण स्त्रियांच्या संदर्भात डॉ. बाबुराव उपाध्ये म्हणतात, ''पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्री ही अनेक रूढी, परंपरा, नैतिक मूल्यांच्या दबावाखाली जीवन जगत आहे. दारिद्र्य, उपासमार, महागाई, अज्ञान, अंधश्रद्धा, पोराबाळांचे लेंढार अशा कित्येक प्रश्नांमुळे ग्रामीण स्त्री आजही दुरावस्थेत जीवन जगत आहे.''[४] कादंबरीत आनसा, सोबा, वच्छला, संबाची माय, रखमा अशा कितीतरी स्त्री व्यक्तिरेखा आढळतात. अधिकतर स्त्री व्यक्तिरेखांना कोणत्या ना कोणत्या समस्येला सामोरे जावे

Scanned by CamScanner

लागल्याचे वर्णन लेखकाने केले आहे. सोबाच्या जीवनात येणाऱ्या अनेक समस्या स्त्रियांच्या समस्येचे प्रतिनिधित्व करतात. तिला हुंडा द्यावा लागतो. हुंड्याचे पैसेही मधली मंडळी कमी देतात. हुंड्याच्या पैशासाठी तिचा छळ केला जातो. तिचा सासरा तिच्यावर वाईट नजर ठेवतो. ती आपलीशी होत नसल्यामुळे तिला जाळून मारण्याचा प्रयत्न करतो. सासऱ्याच्या जाचामुळे तिच्या संसारावर पाणी पडते. माहेरी आल्यानंतर तिला आपल्या नवऱ्याला भेटावेसे वाटते. तरीही तिच्या अंतःकरणातील घालमेल कोणीही समजू शकत नाही. यामुळेच ती अखेरीस आत्महत्या करते. सोबाच्या सासऱ्याने यापूर्वीही अशाच दोन सुनांचा संसार उद्ध्वस्त केला आहे. वच्छलाला तिची सासू सासूरवास करते. आनसालाही ती राबवून घेते. हिरबा मांगाच्या पारीकडे सडकेचा साहेब वामनजरेने पाहतो. सोसायटीच्या वसुलीसाठी आलेले साहेब आंघोळ करीत असलेल्या सोबाकडे एकटक पाहतात. (पृ. १२८) यासारख्या अनेकविध प्रसंगातून कादंबरीकाराने स्त्रियांच्या समस्या मांडल्या आहेत.

३) गावातील राजकारणामुळे निर्माण झालेली समस्या :–

गावातील राजकारण व त्याचे दुष्परिणामही मुसळेंनी उल्लेखित केले आहेत. राजकारणतील एकमेकांचे हेवेदावे, गटतट यांच्यावरही प्रकाश टाकला आहे. कादंबरीच्या सुरूवातीलाच शंकर पाटील व सावकर यांचे पटत नसल्याचे चित्रण आढळते. यामुळेच शंकर पाटलाला सोबाच्या सोयरिकीपासून दूर ठेवण्याचा प्रयत्न केला जातो. ज्ञानबा निवडणुकीत पाटलाचे समर्थन करीत असल्याने सावकाराची मंडळी ज्ञानबाला जाणीवपूर्वक त्रास देतात. त्याने आणलेल्या पाटलाच्या बैलाला चामडी निघेपर्यंत मारतात. राजकारणामुळे सावकाराचा रंगा ज्ञानबाच्या व्याह्यालाही एकाचे दोन सांगून ज्ञानबाच्या मुलीच्या सुखी संसात विष कालवण्याचा प्रयत्न करतो. पाटील व सावकाराच्या हेव्यादाव्यात सावकार हा ज्ञानबाला ओढतो. त्याच्याशी लबाडी, जुलूम, फसवणूक व प्रसंगी त्याला मारहाणही केली जाते. सोबाल घरी आणणारा पाटील व तिचा सासरा यांचेही राजकारणामुळे एकमेकांचे कट्टर भांडण असल्याचे निदर्शनास येते.

४) नोकरशाहीतील भ्रष्टाचाराची समस्या :–

नोकरशाहीतील भ्रष्टाचारावरही मुसळेंनी प्रकाश टाकला आहे. पांडेबुवा, सोसायटीचा कारकून, ग्रामपंचायतचा ग्रामसेवक, ऑफिसामधील बाबू यासारख्या कर्मचाऱ्यांच्या भ्रष्टाचाराची प्रकरणे कादंबरीत रेखाटली आहेत. त्यांच्याविषयीचा संताप, चीड, उद्वेग लेखकाने विविध पात्रांच्या तोंडी दिलेला आहे. ''एन्ही हे नोकरशाहीवाले माजल्यावानी करायले....'' (पृ. १९), ''समद्यालेच कामाआधी गठ्ठ्या खायाले पाह्यजे...'' (पृ. १९) अशी संतापजन्य भाषा मुसळेंनी योजिली आहे. सरकारची कोणतीच योजना पूर्णपणे शेतकऱ्यांच्या हाती पडत नसल्याबाबतची खंतही कादंबरीतून व्यक्त केली. शेतकऱ्यांना मिळणाऱ्या सरकारी योजनांच्या पैशावर जो तो हात मारण्याचा प्रयत्न करतो. परंतु शेतकऱ्याला मात्र ते पूर्णच पैसे व्याजासह भरावे लागतात. अशी अवस्था मुसळेंनी मांडली आहे. विविध शासकीय कर्जाच्या योजना, सोसायटीचे कर्ज यासाठी लागणाऱ्या कागदपत्रांच्या नावाखाली शेतकऱ्यांची मोठी लूट केली जात असल्याचे वास्तव कादंबरीतून साकारले आहे.

५) ग्रामीण भागातील शिक्षणाची समस्या :–

गावातील शिक्षणाची समस्या कादंबरीतून व्यक्त केली आहे. ग्रामीण भागातील शाळेतील मुलांना शिकविले जात नसल्याचा कटू अनुभव मांडला आहे. शाळेतील चौथीच्या विद्यार्थ्यांनाही लिहिता–वाचता येत नसल्याची चिंताजनक परिस्थिती (पृ. ५२) उघड केली आहे. परीक्षा येईपर्यत मास्तर टेबलावर पाय ठेऊन झोपतात. मुले मात्र वर्गात धिंगाणा घालतात. शाळा सुटताच मास्तर गोपाळवाड्यात जावून दारू पितात. (पृ. ५२) दारू पिल्यावर रस्त्याने त्यांना चालताही येत नाही. बाजाराच्या दिवशी शाळा नाममात्र भरते. या दिवशी शाळेत काहीच शिकवले जात नाही. यामुळेच लोकांचा ग्रामीण भागातील शिक्षणव्यवस्थेवरील विश्वास उडत चालला असल्याची खंत कादंबरीतून व्यक्त झाली आहे.

६) निसर्गाचा लहरीपणा :–

निसर्गाच्या लहरीपणाची समस्या या कादंबरीतून समोर येते. ग्रामीण जीवन शेती व्यवसायावर निर्भर आहे. शेती व्यवसाय निसर्गावर अवलंबून आहे. परंतु निसर्ग मात्र पुरेपूर साथ देत नाही. मृग नक्षत्रात पेरण्या झाल्यानंतर पाऊस उघडीप देतो. महिना–महिना उलटूनही पाऊस पडत नाही. उगवलेली पिके करपून जायची वेळ येते. (पृ.

Scanned by CamScanner

५४) आभाळ गच्च भरून येते पण पाऊस पडत नाही. यामुळे महागामोलाचे बियाणे वाया जाते. दुसरे बियाणे आणण्यास पैसा मिळत नाही. एखादेवेळी अतिवृष्टीमुळेही शेतकऱ्यांना विविध समस्यांना सामोरे जावे लागत असल्याचेही वर्णन कादंबरीतून आले आहे. निसर्गाच्या लहरीपणाचा फटका शेतकऱ्याला तर बसतोच शिवाय तो रोजमजुरालाही बसतो. त्यांच्यावर उपासमारीची वेळ येते. काम नसल्याने उसणवार कोणी देत नाही. मजुराला धरणाच्या, पाटाच्या, रस्त्याच्या कामाला जावे लागते. प्रसंगी शेतकऱ्यालाही या कामावर जाण्याची वेळ येत असल्याचे कादंबरीत नमूद केले आहे.

७) राजकारणी लोकांमुळे निर्माण झालेल्या समस्या :–

स्वार्थी व मतलबी राजकारणावरही मुसळेंनी प्रकाश टाकला आहे. राजकारणी लोक शेतकऱ्याला हाताशी धरून आंदोलने, मोर्चे करतात. शेतकऱ्यांना आशा लावून देतात. मोर्चा, आंदोलनाला हिंसक वळण देण्याचाही प्रसंगी प्रयत्न करतात. त्यातून ते सहिसलामत निसटतात. परंतु पोलिसांचा लाठीमार सामान्यांना सहन करावा लागतो. यात काहींना आपला प्राणही गमवावा लागतो. (पृ. १३९) राज्यकर्त्यांचा स्वार्थ साधल्यानंतर ते आमदार, खासदार, मंत्री, मुख्यमंत्री होतात व शेतकऱ्याला वाऱ्यावर सोडतात. (पृ. १०४) राज्यकर्त्यांच्या नेहमीच्या वर्तनावर कादंबरीकाराने बोट ठेवले आहे.

८) अस्पृश्यतेची समस्या :–

ग्रामीण जीवनातील स्पृश्य–अस्पृश्यतेची समस्या प्रस्तुत कादंबरीतून मांडलेली दिसते. जान्या मांग आनसाच्या घरी आला असताना तो दाराच्या फळीजवळ बसतो. आनसा त्याला टकऱ्या तांब्यात पाणी देते. तो वरून पाणी पितो. पाणी पिल्यानंतर तांब्या उबडा घालून ठेवतो. आनसा त्याल चहाही टपऱ्या वाटीत देत असल्याचा (पृ. १२२–१२३) उल्लेख कादंबरीत आहे.

९) अंधश्रद्धेची समस्या :–

समाजातील ढोंगबाजी/बुवाबाजी या समस्येलाही कादंबरीतून उजाळा मिळाला आहे.ज्ञानबाच्या गळ्यात कॅन्सरची गाठ झाली असताना जंगम महाराज मात्र तो आजार जादू–टोणा, करणी, सत्यनारायण, शनीचा कोप असल्याचे सांगतो. यातून आपला स्वार्थ साधण्याचा ते प्रयत्न करतात. अमावस्येच्या दिवशी ज्ञानबा अकोल्याला दवाखान्यात जात असताना आनसा मात्र त्याला विरोध करते. (पृ. १४१) यावरून तत्कालीन अंधश्रद्धा यावरही मुसळेंनी प्रकाश टाकलेला दिसतो.

निष्कर्ष :–

'हाल्या हाल्या दुधू दे' या कादंबरीतून बाबाराव मुसळेंनी अल्पभूधारक शेतकऱ्याचे वास्तव रेखाटण्याचा प्रयत्न केला आहे. अल्पभूधारक शेतकऱ्याच्या समस्यांची जाणीव प्रस्तुत कादंबरीतून समाजाला करून दिली आहे. यासोबतच ग्रामीण जीवनातील समस्या वाचकासमोर आणण्याचा प्रयत्नही कादंबरीकाराने केलेला दिसतो. ग्रामीण स्त्रियांच्या समस्येचे अवलोकन करताना असे आकलनास येते की, पुरुष प्रधान संस्कृतीमुळे ग्रामीण स्त्री आजही दुरावस्थेत जीवन जगत आहे. गावातील राजकारणामुळे सामान्य माणूस होरपळून निघत आहे. नोकरशाहीतील भ्रष्टाचारामुळे शेतकऱ्यांची लूट होत आहे. ग्रामीण भागातील शिक्षणाचे कटू सत्य साकारले आहे. गावातील राजकारणाचे दुष्परिणाम, संधिसाधू राजकारणी यामुळे सामान्य माणूस होरपळून निघत आहे. गावातील अस्पृश्यतेमुळे माणूस माणसापासून दुरावला आहे. ग्रामीण जीवनात या समस्यांची प्रचिती आजही आपणास येते. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज व महात्मा गांधी यांनी पाहलेले आदर्श ग्रामाचे स्वप्न काही अंशी पूर्ण करायचे असल्यास प्रस्तुत कादंबरीतून निदर्शनास आलेल्या ग्रामीण जीवनातील समस्यांचे निराकरण करणे काळाची गरज ठरते.

संदर्भ :–

१. डॉ. दत्तात्रय पुंडे, 'हाल्या हाल्या दुधू दे', प्रस्तावना, बजाज पब्लिकेशन, अमरावती, २००८ वरून उद्धृत.
२. डॉ. रविंद्र ठाकूर, 'मराठी ग्रामीण कादंबरी', स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, १९९३, पृ. ३.
३. तत्रैव, पृ. ६.
४. डॉ. बाबुराव उपाध्ये, 'ग्रामीण साहित्यातील स्त्रीचित्रण', स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, २००९, पृ. २४१.

Assistant Professor
Mungasaji Maharaj Mahavidyalay,
Darwha Dist. Yavatmal

Scanned by CamScanner

ISSN 2320 - 4494
RNI No. MAHAUL03008/13/1/2012-TC

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Refereed Research Journal

Volume : I Issue : XVIII April-June 2017

ARTS | COMMERCE | SCIENCE | AGRICULTURE | EDUCATION | MANAGEMENT | MEDICAL | ENGINEERING & IT | LAW | SOCIAL SCIENCES | PHYSICAL EDUCATION | JOURNALISM | PHARMACY

Editor
Sarkate Sadashiv Haribhau
Email : powerofknowledge3@gmail.com, shsarkate@gmail.com
www.powerofknowledge.co.in

Scanned by CamScanner

UGC Approved List of Journals

ched for Marathi

urnals : 27

0 entries Search:

5 entries Search:

Sl.No.	Journal No	Title	Publisher	ISSN	E-ISSN
1	42319	Yugwani	Vidarbha Sahitya Sangh	23196092	
2	42320	Kavita-rati	Artharva Publication	22439278	
3	42321	Saksham Samiksha	BHARATI VIDYAPEETH UNIVERSITY, PUNE	22314377	
4	44117	Research Journey	Swatidhan International Publication		23487143
5	45681	Power of Knowledge	Prof.S.K.Sarkate,Aurangabad	23204494	
6	45748	Bhasha Aani Jeevan	Marathi Abhyas	22314059	
7	48236	Aakalan	Rangrao Bhongle	23942177	
8	48270	Akshar Wangmay	Dr. Nanasaheb Suyawanshi	22294929	
9	48338	Bhoomi	Dr. Shreeram Gavahane	23193646	
10	48756	Apurva	Faculty of Arts, BHU, Varanasi	09755780	
11	63716	Chronicle of Humanities and Cultural Studies	mahatma Gandhi Education and Welfare Society	24545503	
12	64175	Shivim Sanshodhan Patrika	Shivaji Vidyapitha Marathi Shikshak Sangha, Kolhapur	23196025	23196025
13	64184	Murali	Dr.Rajan Gavas	22501649	
14	64208	Navakshar Darshan	Pravin Bandrkar	23196467	
15	64253	Lalit	majestic prakashan	13981963	
16	64267	Saptahik Sadhana	Sadhana Prakashan	28257757	
17	64388	Sakshat	Madhuri Raut, Aurangabad (M.S.)	2231654X	
18	64397	Sarvadhara	Sukhadev Dahnke, Amravati (M.S.)	22493034	
19	64407	Tifan	Shivaji Huse, Kannad, Aurangabad (M.S.)	2231573X	
20	64414	Parivartanacha Murali	Rajan Gavas, Gargoti, Kolhapur (M.S.)	22501619	
21	64421	Mukta Shabda	Yashodhan Patil, Mumbai (M.S.)	23473150	
22	64423	Critical Enquiry	Institute of Knowledge Engineering	09750098	
23	64429	Bhashabhan	Marathi Adhyapak Parishad, Aurangabad (M.S.)	22295704	
24	64434	Aamchi Shriwani	K. S. Wani Marathi Pragat Adhyan Sanstha, Dhule (M.S.)	09716955	
25	64449	Ramai	Rekha Meshram, Aurangabad (M. S.)	2319735d	

o 25 of 27 entries

Previous 1 2 Next

o 27 of 27 entries

Previous 1 Next

Scanned by CamScanner

Power of Knowledge *Volume : I* *Issue : XVIII* *Apr-Jun 2017* *ISSN 2320-4494*

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	प्रकरण	संशोधक	पृष्ठ क्रं.
१	A Study of Human Development Index	Dr. V. S. Kshirsagar	१
२	ROLE OF ENTREPRENEURS IN THE BUSINESS	Dr. Subhash. K. Zinjurde	४
३	Advertisements Restore Values: A Case Study of Eight Television Advertisements in Indian Perspective	Mr Sheshrao K. Rathod	९
४	A STUDY OF PRESENT SCENARIO OF GST	Dr. Atul H. Salunke	१९
५	PROBLEM & POLICIES OF INDIAN AGRICULTURAL SECTOR	Dr. Subhash. K. Zinjurde	२५
६	Government of Maharashtra and women empowerment with reference to Mahila Arthik Vikas Mahamandal (MAVM)	Mrs. Savita Bhausaheb Nage	३०
७	'ग्रामगीतामृतम्' या ग्रंथातील विषय वैविध्य	सौ. अर्चना वैर्यागरीकर	३३
८	'शिक्षाशास्त्राचा इतिहास व स्वरुप'	सौ.सुवर्णा कुलकर्णी	३५
९	महाभारतातील उपाख्याने	सौ.गार्गी पुरुषोत्तम व्यवहारे	३८
१०	नागनाथ कोत्तापल्ले यांच्या कथेतील समाजजीवन	प्रा.नाना झोडगे	४०
११	काव्य हाच दलित साहित्याचा पहिला अविष्कार	प्रा.नामदेव शिनगारे	४८
१२	भीमगीतांचा समाजजीवनावर झालेला परिणाम	प्रा.प्रताप गायकवाड प्रा.डॉ.प्रभाकर कांबळे	५२
१३	लोकसाहित्यातील विनोदाचा शोध	प्रा.अर्चना रामचंद्र चव्हाण	५५
१४	मराठी विडंबन काव्य	प्रा.सुखदेव इघारे	६०
१५	केशव बा. वसेकरांचे ललित वाङ्मय - एक आकलन	प्रा.पसरकल्ले एस.पी.	६५
१६	ग्रामीण कथेतून व्यक्त होणारे ग्रामजीवनाचे अंतरंग	प्रा. डॉ. संतोष विष्णू चतुर	६८
१७	विमुक्तांच्या संवेदनेची कणव : केसूला	प्रा.व्ही.बी.राठोड	७३
१८	भारतातील स्त्री पुरुष गुणोत्तरातील असमतोल एक समस्या विशेष संदर्भ महाराष्ट्र राज्य	सुधाकर श्रीराम हांगे प्राचार्य डॉ. व्ही.जी. सानप	८०
१९	परिवर्तनाचे सृजन - अखंड	डॉ. रमेश विठ्ठलराव देवडे	८५
२०	मराठी आख्यायिकांचे स्वरुप व वेगळेपण	डॉ. शंताराम बबनराव चौधरी	८९
२१	कृषी संस्कृतीतील स्त्री लोकगीते देशीयतेच्या पाऊलखुणा	डॉ. नानासाहेब पवार	९५
२२	भारतीय जीवन में संस्कारो का स्थान	मनिषा राकेश कात्यायनी	१०१
२३	डॉ. जयंत विष्णु नारलीकर की विज्ञानकथा धूमकेतु	डॉ. बी. आर. नळे	१०४
२४	राष्ट्रवाणी के संगाष्टी विशेषांक (आधुनिकता के संदर्भ में हिंदी साहित्य)	प्रकाश गायकवाड	१०८

Scanned by CamScanner

ग्रामीण कथेतून व्यक्त होणारे ग्रामजीवनाचे अंतरंग

प्रा. डॉ. संतोष विष्णू चतुर
मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय,
दारव्हा

सारांश :-

१९२० नंतर मराठीच्या वेगवेगळ्या साहित्यप्रकारातून ग्रामजीवन प्रकट होऊ लागले. कथा या साहित्य प्रकारातून ग्रामजीन्वन साकारण्याचा प्रयत्न याच काळात सुरू झालेला दिसतो. ग्रामजीवन साकारताना कथेला एक निराळे वळण देण्याचे कार्य व्यंकटेश माडगूळकर, शंकर पाटील, द.मा.मिरासदर, उध्दव शेळके, शंकरराव खरात, अण्णाभाऊ साठे, गो. नी. दांडेकर, रा. र. बोराडे, आनंद यादव, मनोहर तल्हार इत्यादी कथाकारांनी केलेला दिसते. ग्रामजीवनाचे यथातथ्य व उत्कट दर्शन घडविण्याचा प्रत्येक कथाकार प्रयत्न करीत असला तरी त्या जीवनाकडे पाहण्याची प्रत्येकाची दृष्टी भिन्न आहे. कथाकारांनी आपआपल्या परिसरातील ग्रामजीवन वाचकासमोर साकारण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केलेला आहे. भिन्न भिन्न परिसरात रुजलेल्या कथा त्या त्या परिसरातील ग्रामजीवनाचे अंतरंग उकलून दाखवते. तेथील व्यथा, यातना, दुःख यांना वाचा फोडते, तेथील विरोध व विसंगतीचे दर्शन घडविते.

प्रस्तावना :-

'खंडणे' म्हणजे जमीण कसणे व 'खेडूत' म्हणजे जमीन कसणारा. तेव्हा खेडुतांची वस्ती ते 'खेडं' अशी खेड्याची व्याख्या केली जाते. वैदिक वाङमयात खेड्याचा उल्लेख 'ग्राम' असा येतो. 'ग्राम' याचा मूळ अर्थ घरांचा समूह असा आहे. "स्वतंत्ररीत्या अगर सामूहिकरीत्या स्वतः कसत असलेल्या जमिनीजवळ राहणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या कायम वस्तीला ग्राम असे म्हटले जाते. शेती करण्याची कला किंवा तंत्र मानवाल अवगत झाले तेव्हापासून ग्राम किंवा खेडगाव हे अस्तित्वात आले."[1] एकूणच ग्रामीण समाज म्हणजे शेती व्यवसायाशी संबंधित असलेला समाज होय.

साधारणतः १९२० च्या दरम्यान ग्रामजीवन ठळकपणे वेगळे असल्याचे जाणवू लागले. इतकेच नव्हे तर ग्रामजीवनाची घडणही वेगळी असल्याचे म्हटले जाऊ लागले. महात्मा गांधी यांनी 'खेड्याकडे चला' अशी हाक या ऐतिहासिक टप्प्यावर दिली. याचाच अर्थ शहरे आणि खेडी यामधील अंतर ठळकपणे यावेळी नजरेत भरू लागलेले दिसते. याची प्रचिती साहित्यातूनही येऊ लागली. १९२० नंतर मराठीच्या वेगवेगळ्या साहित्यप्रकारातून ग्रामजीवन प्रकट होऊ लागले. कथा या साहित्य प्रकारातून ग्रामजीवन साकारण्यारण्याचा प्रयत्न याच काळात सुरू झालेला दिसतो. ग्रामजीवन, त्यांचे मनोव्यापार, ग्रामीण वास्तव, कृषिनिष्ठता, निसर्गसन्मुखता, लोकमानस, रूढी, श्रध्दा-अंधश्रध्दा, रीतिरीवाज, कुळाचार, ग्रामीण बोली, विधी, लोककला, जीवनसंघर्ष इत्यादींचे वर्णन कथांमध्ये आढळून येते. ग्रामजीवनाशी निगडित घटकांचे वर्णन करणाऱ्या कथा आणि कथाकार ग्रामजीवनाचे अंतरंग उकलण्यास कितपत यशस्वी ठरले याचा शोध घेणे प्रस्तुत शोधनिबंधाचा उद्देश आहे. निवडक कथाकार व त्यांच्या कथा ही या शोधनिबंधाची मर्यादा आहे.

बीजशब्द :– ग्राम, ग्रामजीवन, ग्रामीण परिसर, बोलीभाषा, ग्रामीण संवेदना

ग्रामीण कथेतून व्यक्त होणारे ग्रामजीवनाचे अंतरंग :-

ग्रामजीवनाचा परिचय घडविणाऱ्या लेखनाला साधारणतः १९२० नंतर सुरुवात झाली. श्री. म. माटे, ग.ल. ठोकळ, र. वा. दिघे, म. भा. भोसले यासारख्या तत्कालीन लेखकांच्या साहित्यामधून ग्रामजीवनाचे वर्णन येऊ लागले. परंतु या ग्रामीण वर्णनाला काही मर्यादा दिसतात. ठोकळांचे चित्रण ग्रामजीवनातील अद्‌भूत, अतिरंजित घटना व प्रणय ह्यावर भर

Scanned by CamScanner

...आहे. दिघ्यांचे कोकणच्या प्रदेशातल्या जीवनातील रंगीबेरंगी, अद्भूत, भव्योदात्त गोष्टींचा शोध घेणारे आहे. श्री. म. ...वालच्या स्तराती ल गरीब लोकांचे चित्रण करतात पण तेही मानवतावादी, सुधारकाच्या तळमळीतून. केवळ ग्रामजीवन ...रणे हा एकमेव उद्देश यांच्या साहित्याचा नसल्यामुळे त्यातून येणारे वर्णन हे ओघवते असल्याचे जाणवते. असे असले ...ी ग्रामजीवनाच्या छटा थोड्याफार प्रमाणात का होईना या लेखकांच्या साहित्यातून व्यक्त झाल्या आहेत, हे सुध्दा नाकारता ...नाही. "ग्रामीण कथेच्या पहिल्या कालखंडात वाङमयीन आणि वाङमयबाह्य असे काही दोष असले तरी काही मर्यादा या साहित्याला पडल्या असल्या तरी ते अगदीच सामान्य स्वरूपाचे लेखन नाही. पुढील कथेला डौलाने विस्तारता येईल असा व्यापक अनुभवाचा पाया या कालखंडाने घेतला."[२] माडगूळकरांपासून ग्रामजीवनाकडे पाहण्याचा लेखकांचा दृष्टिकोण बदललेला दिसतो.

ग्रामजीवन साकारताना कथेला निराळे वळण व्यंकटेश माडगूळकर, शंकर पाटील, द.मा.मिरासदार, उध्दव शेळके, शंकरराव खरात, अण्णाभाऊ साठे, गो. नी. दांडेकर, रा. र. बोराडे, आनंद यादव, मनोहर तल्हार इत्यादी कथाकारांनी केलेले दिसते. या कथाकारांपैकी प्रत्येक कथाकारांचे कथाविश्व व परिसर जरी वेगवेगळा असला तरी त्या त्या ठिकाणच्या ग्रामजीवनातील अंतरंग उकलून दाखविण्यात या कथाकारांना कितपत यश आले हे अभ्यासणे गरजेचे ठरते.

१) व्यंकटेश माडगूळकर :-

स्वातंत्र्योत्तर मराठी साहित्यात व्यंकटेश माडगूळकरांच्या माणदेशी माणसं, गावाकडच्या गोष्टी, हस्ताचा पाऊस, जांभळीचे दिवस, काळी आई इत्यादी कथासंग्रहातून ग्रामजीवनाचे अंतरंग उकललेले दिसते. त्यांच्या 'माणदेशी माणसं' या कथासंग्रहातून 'माणदेश' ह्या प्रदेशातील माणसांची जगण्याची दुर्दम्य इच्छा, सुखदु:खास स्वीकारण्याची क्षमता, चांगल्या वाईटाचा विधीनिषेध यांचे दर्शन घडते. यामधील कथा माणदेशाच्या मातीतच जणू उगवलेली आहे. या मातीवरच तिचा पिंड पोसला आहे. तिथले जीवन जसे आहे तसे या कथेत येते. माणदेशी जीवनाशी ही कथा इतकी एकरूप झालेली आहे, की तिथली माणसेच आपआपली गोष्ट सांगत आहेत असे वाटते.

माडगूळकरांच्या कथाविश्वात येणाऱ्या व्यक्तिरेखांचा अभ्यास केल्यास असे दिसते की, भोळी, लबाड, लोभी, कष्टाळू, कामचोर, बेरकी, दुष्ट अशा विविध गुणावगुणांची माणसे त्यांच्या कथाविश्वाचा भाग आहे. "त्यांच्या कथेतील माणसे नुसतीच सुटी नसतात. ती गावगाड्याशी बांधलेली असतात. निसर्गाशी जखडलेली असतात. त्यांच्या भावविश्वातील सुखदु:खे विशेषत: दु:खेच ते अतिशय संयमाने व कलात्मकतेने रेखाटतात."[३] यामध्ये धर्मा रामोशी, रामा मैलकुली, कोंडिबा गायकवाड, सेसा महारीण, शिदा चांभार, संद्या, इटुबा, देवा सटवा महार, गणा चलपते, बन्याबापू, सखाराम कुलकर्णी, बहाद्दर लक्ष्मी, बक्स, झेल्या, अब्दूल याशिवाय चोर, दरोडेखोर, सरकारी अधिकारी, दरवेशी बुवा अशा अनेक प्रकारच्या व्यक्तिरेखांनी माडगूळकरांचे कथाविश्व साकारले आहे. त्यांच्या रोजच्या जीवनातील प्रसंगातून ग्रामजीवन साकार होताना दिसते. कथेसाठी वापरलेली भाषा ही माणदेश परिसरात बोलल्या जाणारी बोली आहे. रचना, निवेदन शैली, तिच्यातील पात्रे, तिचे कथाविश्व सारेच स्वतंत्र आहे. माणदेशी माणसे, गावाकडच्या गोष्टी, हस्ताचा पाऊस, उंबरठा या सर्व संग्रहातील कथांमधून माडगूळकरांनी एक निराळीच सृष्टी उभी केली आहे. त्यातून एका ग्रामीण प्रदेशाचे जीवन त्यांनी रंगविले आहे. यासंबंधी डॉ. वासुदेव मुलाटे म्हणतात, "माडगूळकरांनी माणदेशातील निसर्गाला, तेथील प्राणीजीवनाला आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे माणसाला आपला कथाविषय बनविले. ही माणसे ग्रामजीवनाचा महत्त्वाचा घटक असलेल्या दारिद्र्याशी झुंज देत असलेली दिसतात."[४] माणगंगेच्या परिसरातील माणसांचे दारिद्र्य, त्यांचा भोळेपणा, त्यांच्या अंधश्रध्दा, वेड्या समजुती, वाट्याला येणारे भोग, ते भोगताना त्यांची वृत्ती, साधेभोळेपणा, तत्त्वज्ञान यातून जणू एक संपूर्ण ग्रामजीवनदर्शन साकारण्याचा प्रयत्न माडगूळकर करताना दिसताता.

२) द. मा. मिरासदार :-

Scanned by CamScanner

मिरासदारांच्या ग्रामीण कथांचे अवलोकन केले असता असे निदर्शनास येते की, त्यांना ग्रामजीवनातील विसंगतीचे दर्शन घडले असावे. खेडेगावात असणारे अज्ञान, भोळेपणा, कोत्या समजुती, फाजील चौकशी करण्याचा हव्यास, हेवेदावे इत्यादी अनेक स्वभावधर्मांतून व्यक्त होणारी विसंगती ते चांगली रंगवतात. त्यामुळे त्यांच्या कथांमधून ग्रामजीवनातील विनोदी बाजूचेच अधिक दर्शन होते. "शुध्द ग्रामीण विनोदी कथा मिरासदारांच्या कथेपासून सुरू झाली. मराठीतल्या इतर विनोदी लेखकांनी विनोदी व्यक्तिचित्रे, ललितलेख आदी लेखन केलेले असले तरी सतत विनोदी कथा यशस्वीपणे लिहिणारे तेच तेवढे लेखक आहे."[५] पण या विनोदाच्या पाठीमागे त्या जीवनातील व्यथा व दु:खेच अधिक असल्याने तो विनोद उथळ वाटत नाही. काहीवेळा व्यक्तीच्या स्वभावावरही विनोद आधारलेला दिसतो. 'व्यंकुची शिकवणी' किंवा 'हुबेहुब' ह्या कथा व्यक्तिनिष्ठ विनोदाचे उदाहरण आहेत. तर 'भूताचा जन्म', 'बापाची पेंड' यासारख्या कथांमधून प्रसंगनिष्ठ विनोद व्यक्त होतो. खेडेगावातील लोकांच्या बोलण्यातील व वागणुकीतील लकबीचा सूक्ष्म तपशीलही कथेतून विनोद निर्माण करतो.

३) उध्दव शेळके :-

उध्दव शेळके यांचे 'शिळाण आणि आठ कथा', 'वानगी', 'घुसळण' इत्यादी कथासंग्रह आहेत. शेळकेंच्या ग्रामीण कथांमधून खेडेगावातील दैन्य, दारिद्र्य, दु:ख आणि अज्ञान व्यक्त होते. सामाजिक व आर्थिक विषमतेमुळे दलित वर्गांवर होणारा अन्याय, त्यातून निर्माण होणाऱ्या वेदना व व्यथा यांचे चित्रण त्यांच्या कथांमधून प्रभाविपणे केलेले आढळते. विदर्भातील जीवनाचे खास रंग त्यात मिसळलेले आहेत. त्या मातीची वैशिष्ट्ये घेऊनच त्या कथा साकार होतात. त्यामुळे त्यांच्या कथांमध्ये केवळ व्यक्तिचित्रणच आढळत नाही तर व्यक्ती आणि परिस्थिती यांच्या समन्वयातून निर्माण झालेल्या त्या कथा वाचकाला एकदम ग्रामजीवनाच्या अंतरंगात घेऊन जातात. त्यांच्या कथांमधील पात्रे दारिद्र्याने पोळलेली आहेत, अज्ञानी आहेत व त्यांच्या जीवनात अनेक दु:खे आहेत. दु:ख, वेदना हा त्यांच्या पात्रांचा स्थायीभावच आहे असे म्हणणे अतिशयोक्ती ठरणार नाही. त्यांचे चित्रण अत्यंत समजुतदारपणे व अतिशय सहानुभूतीने शेळके करतात. त्यामुळेच त्यांच्या कथेने वाचकांचे मन अस्वस्थ होते. शेळके यांनी आपल्या कथांमधून वऱ्हाडी बोलीचा उपयोग अतिशय यशस्वी रीतीने केला आहे. त्यांच्या कथ्यानकातील पात्रांच्या तोंडची बोलीभाषा कथेला एकदम वजन आणते आणि विदर्भाच्या ग्रामीण वातावरणाशी वाचकाला चटकन समरस करते.

शेळकेंच्या ग्रामीण कथांचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांच्या कथांमध्ये येणारे वास्तव आणि रेखीव वर्णने होय. ही वर्णने वाचकाला ग्रामीण विश्वाशी एकजीव करतात. डॉ. वासुदेव मुलाटे म्हणतात. "शेळकेंना ग्रामीण जीवनाचे, तेथील चालिरीती, वृत्ती, प्रवृत्ती, गावगाडा आणि एकूणच समाजजीवन यांची चांगली जाण आहे."[६] व्यक्तिचित्रे रेखाटताना त्या त्या व्यक्तीतील सर्व लकबी आपल्या डोळ्यासमोर ते उभे करतात. त्या व्यक्ती ते त्यांच्या कृतीतून हालचालीच्या व पोषाखाच्या वर्णनातून बोलक्या करतात. यातूनच त्यांच्या व्यथा व वेदनाही प्रकट होतात. 'पोळ', 'आंबा', 'ताठा' यासारख्या कथा या दृष्टीने मुद्दाम पाहण्यासारख्या आहेत. अर्थात वास्तव व परिणामकारक ग्रामजीवनाचे हुबेहुब वर्णन शेळकेंच्या कथांमधून दिसून येते आणि हेच त्यांच्या लेखन शैलीचे सामर्थ्य ठरते.

४) रणजित देसाई :-

रणजित देसाईंच्या कथेचे विश्व विविधरंगी आहे. त्यात ऐतिहासिक कथाही आहेत व सामाजिक उपदेशपूर्ण कथाही आहेत. त्यांची वृत्ती काव्यात्मक असल्याने ती वास्तवापेक्षा अद्भूत आणि आदर्शात अधिक रमते. त्यांच्या ग्रामीण कथांमधून चित्रमय वर्णन ज्या प्रमाणे आढळते त्याप्रमाणेच साध्याभोळ्या आणि सात्विक वृत्तीच्या शेतकऱ्याचे चित्रणही त्यात भावपूर्ण रीतीने रेखाटलेले आढळते. खेडेगावातील निरनिराळी व्यक्तिचित्रे रंगविताना त्यांच्यातील उजळ बाजू रंगविण्याचा रणजित देसाई यांचा प्रयत्न लक्षात घेतला म्हणजे त्या कथा एका विवक्षित चाकोरीतून कशा जातात याची कल्पना येते. एका दृष्टीने रणजित देसाई हे दिघे व ठोकळांचे वारसदार आहेत असे म्हणता येते. तीच कल्पनारम्यता, तीच अद्भूततेची आवड, ती

Scanned by CamScanner

ता व तोच नाट्यपूर्ण घटनांचा हव्यास त्यांच्या लेखनात दिसून येतो. त्यामुळे त्यांच्या कथा कोल्हापूर, सातार्‍याच्या असल्या तरी त्या कुठेही घडू शकतील. त्या मातीचा वास कथांना येत नाही. ही मर्यादा सोडून दिली तर त्यांच्या अनुभवांची विविधता आणि प्रत्यकारी व्यक्तिरेखा पाहिल्या म्हणजे त्यांच्या कथेतील परिणामकारकता ही वास्तव चित्रणात नसून कल्पनारम्य प्रसंगाचे नाट्यपूर्ण चित्रण करण्यात आहे असेच दिसून येते. त्याला काव्यात्म वृत्तीची जोड मिळाली आहे. त्यामुळे त्या कथांचे आकर्षण अधिकच वाढते. रणजित देसाई यांच्या कथांमधून खेडेगावातील य व सात्विक जीवनाचा विशेष प्रत्यय येतो. त्या वाचकाला रिझवतात पण खेडेगावातील जीवनात नेत नाहीत. त्यांच्या जीवनातील व्यथा उकलून दाखविण्यात कती पडतात.

आनंद यादव :-

'खळाळ', 'घरजावई', 'माळावरची मैना', 'आदिताल', 'डवरणी', 'उखडलेली झाडे', 'मातीखालची माती' इत्यादी कथासंग्रह आनंद यादव यांनी लिहिली आहेत. काव्यविश्वात अनुभव मावणे शक्य नसल्यामुळे आनंद यादवांनी 'घटका' या नावाखाली उतारेवजा काही महकूर लिहिला व यातूनच पुढे कथेने आकार घेतला. ग्रामीण अनुभावविश्व संवेदनशील मनाने, तन्मयतेने व उत्कटतेने व्यक्त करण्याचा यादवांनी सतत प्रयत्न केला. नाना प्रवृत्तीच्या, निरनिराळ्या वयोगटातील व परिस्थितीतील मानवी मनाचा वेध ते मर्मस्पर्शी दृष्टीने घेतात. दुःखानुभवाच्या सूक्ष्म व सखोल चित्रणातून यादव मानवी मनाच्या तळाला स्पर्श करतात. संमिश्र अनुभवाच्या ताणातून व अनुभव घटकांच्या साम्यविरोधातून त्यांची कथा अर्थपूर्ण आकार धरते. व्यक्तिचित्र, नाट्यचित्र, चिंतनिका, संवाद अशा अनेक रूपाने ती अवतरते. प्रतिमांनी समृध्द असलेली भाषा भाववृत्तीनुसार विविध रूपे धारण करीत आशयाशी इमान राखते. 'उखडलेली झाडे' हा त्यांचा कथासंग्रह बदलत्या खेड्याचा वेध घेणारा आहे. 'मातीखालची माती' हा त्यांचा व्यक्तिचित्रणसंग्रह आहे. यादवांच्या कथेतील अनुभवाचे विश्व समकालीन कथाकारांपेक्षा फारसे वेगळे नाही. या कक्षेतच यादवांचे कथाविश्व असले तरी ते अधिक सखोलतेने, उत्कटतेने व तरलतेने पकडण्याचा त्यांचा प्रयत्न असतो. अनुभवाच्या गुणवत्तेनुसार जिथे जिथे आवश्यक तिथे तिथे ग्रामीण बोलीतूनच ते कथा अविष्कृत करतात. यादवांची कथा घटनेपेक्षा अंतरंग दर्शनावर, व्यक्तीच्या मानसिकतेवर अधिक भर देते. सामान्य ग्रामीण माणसाचे सुखदु:ख हा तिचा जिव्हाळ्याचा विषय आहे. त्या माणसांचे सुखदु:ख हे त्यांच्याच भाषेतून ती कथा अविष्कृत करू पाहते. येथेच ग्रामीण कथेला नव्या अविष्कार माध्यमाचे परिणाम लाभते. याच अर्थाने यादवांची कथा माडगूळकर आणि शंकर पाटील यांच्या कथेचा विकास ठरते. कलात्मकता आणि जीवनदर्शन या दोहोंचा समतोल साधणारी यादवांची कथा मराठी कथेत आपले वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान निर्माण करते असे नि:संदिग्धपणे म्हणता येईल.

निष्कर्ष :-

व्यंकटेश माडगूळकर, द. मा. मिरासदार, उध्दव शेळके, रणजित देसाई, आनंद यादव या कथाकारांनी आपआपल्या परिसरातील ग्रामजीवन वाचकासमोर साकारण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केलेला आहे. भिन्न भिन्न परिसरात रुजलेल्या कथा त्या त्या परिसरातील ग्रामीण जीवनाचे अंतरंग उकलून दाखवते. तेथील व्यथा, यातना, दु:ख यांना वाचा फोडते, तेथील विरोध व विसंगतींचे दर्शन घडविते आणि तो परिसर त्यातील रूपरंगासह व भावभावनांसह आणणापुढे जिवंतपणे साकार करते. यातील प्रत्येक कथाकाराची कथा वास्तवाच्या पायावर उभी आहे. खेडेगावातील दारिद्रय, दैन्य, अज्ञान आणि अंधश्रध्दा यांचेच चित्रण करण्यात बहुतेक कथाकारांनी समाधान मानले आहे. काही वेळा ग्रामजीवनातील विसंगतींचे दर्शन घडवून विनोद निर्मितीही त्यांनी साधली आहे. ग्रामीण कथा त्या त्या प्रदेशाच्या बोलीभाषेतून साकार झाल्या आहेत.

ग्रामजीवनाचे यथातथ्य व उत्कट दर्शन घडविण्याचा प्रत्येक कथाकार प्रयत्न करीत असला तरी त्या जीवनाकडे पाहण्याची प्रत्येकाची दृष्टी भिन्न आहे. माणगंगेच्या परिसरातील माणसांचे दारिद्रय, त्यांचा भोळेपणा, त्यांच्या अंधश्रध्दा, वेड्या समजुती, वाट्याला येणारे भोग, तत्त्वज्ञान यातून जणू एक संपूर्ण ग्रामीण जीवनदर्शन साकारण्याचा प्रयत्न माडगूळकर

Scanned by CamScanner

करताना दिसताता. द. मा. मिरासदारांच्या कथांमधून खेडेगावातील लोकांच्या बोलण्यातील व वागणुकीतील लकबीचा सूक्ष्म तपशीलही कथेतून विनोद निर्माण करतो. वास्तव व परिणामकारक ग्रामजीवनाचे हुबेहुब वर्णन शेळकेंच्या कथांमधून दिसून येते आणि हेच त्यांच्या लेखन शैलीचे सामर्थ्य ठरते. रणजित देसाईच्या कथांना काव्यात्म वृत्तीची व शैलीची जोड मिळाली आहे. त्यामुळे त्या कथांचे आकर्षण अधिकच वाढते. त्यांच्या कथांमधून खेडेगावातील भावसौंदर्य व सात्विक जीवनाचा विशेष प्रत्यय येतो. यादवांच्या कथांमध्ये कलात्मकता आणि जीवनदर्शन या दोहोंचा समतोल साधलेला आहे. त्यांची कथा मराठी कथेत आपले वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान निर्माण करते.

ग्रामीण कथांचे वैशिष्ट्य हे की, त्या त्या परिसरातील जीवनाचे केवळ वास्तव दर्शन घडवून ती कथा थांबली नाही तर त्या परिसरातील व्यक्तींच्या अंतरंगात खोलवर जाऊन त्यांच्या भावनांच्या गुंतागुंतीचे चित्रण हळुवारपणे करू लागली. त्यांच्या व्यथा व वेदना समजून घेवून त्यांच्याच बोलीतून ती व्यक्त करू लागली. त्यामुळे ग्रामीण कथा अनुभवाच्या दृष्टीने ज्याप्रमाणे समृध्द झाली त्याप्रमाणे भाषेच्या दृष्टीनेही ती समृध्द झाली. नागरी समाजाला ग्रामजीवनाचा परिचय करून देण्यास आजही ह्या कथा सक्षम आहेत.

संदर्भ :-

१) संपादक लक्ष्मणशास्त्री जोशी, 'मराठी विश्वकोश खंड ५', महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९७६, पृ. ३५३.

२) संपादक डॉ. आनंद यादव , डॉ. द. ता. भोसले, 'मराठी ग्रामीण कथा', स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, प्र. आ. १ जाने. २०१२, पृ. ५.

३) तत्रैव, पृ.१५.

४) डॉ. वासुदेव मुलाटे, 'ग्रामीण कथा : स्वरूप आणि विकास', स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, तृ. आ. ७ जून २०१२, पृ. ५८.

५) संपादक डॉ. आनंद यादव, डॉ. द. ता. भोसले, 'मराठी ग्रामीण कथा', उनि., पृ. २२.

६) डॉ. वासुदेव मुलाटे, 'ग्रामीण कथा : स्वरूप आणि विकास', उनि., पृ. ७९.

❖❖❖❖

Assistant Professor
Mungasaji Maharaj Mahavidyalaya
Darwha Dist. Yavatmal

Scanned by CamScanner

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal

ISSN No. 2394-8426

UGC Approved Journal No.48455

International Impact Factor 2.254

Chief Editor
Mr. Mohan Hanumantrao Gitte
Website
http://gurukuljournal.com/
Email us
info@gurukuljournal.com mohan.gitte@gmail.com
Contact us
+91 92 73 75 9904

Scanned by CamScanner

ISSN No.2394-8426 with Impact Factor 2.254

Index

Sr. No.	Title	Author	Page No.
I	Guest Editor Biodata		I-VI
1	स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या विकासातील गतिरोधः स्वरुप आणि समीक्षा	डॉ.सिद्धार्थ भगत	1-5
2	महात्मा फुले यांचे शेती व शेतकरी विषयक विचार	प्रा. रा. तु. आदे	6-9
3	स्थानिक स्वराज्य संस्थाचा उदय आणि विकास	प्रा.डॉ. सुनिल चकवे	10-13
4	शाहिरी वाड.मयातील भावविश्व	प्रा. डॉ. संतोष विष्णू चतुर	14-18
5	मराठी कवितेतील राष्ट्रवादः स्वरुप आणि शोध	डॉ. बी. व्ही. डिगोळे	19-23
6	भुलाबाईची गाणीः परंपरा आणि स्वरुप	प्रा.डॉ. ममता जानराव इंगोले	24-29
7	घटस्फोटाची कारणे व मुलांवर होणारा परिणाम	प्रा.कल्पना कोरडे	30-33
8	सिकल सेल (ॲनिमिया)	प्रा. सरोज यादवराव लखदिवे	34-37
9	मराठीतील स्त्रीवादी समीक्षा आणि स्त्रीवादी काव्य	प्रा. डॉ. वीरा मांडवकर	38-44
10	वैदर्भीय कादंबरीकार पु.भा. भावे यांच्या स्वातंत्र्योत्तर साठपूर्व कादंबरीतील प्रेमविश्व	डॉ. पवन मांडवकर	45-48
11	अभिनय क्षेत्रातील स्त्रियांचा आत्मकथनाव्दारे घेतलेला मागोवा	प्रा. डॉ. अनुराधा रा. मुळे	49-51

Scanned by CamScanner

ISSN No.2394-8426 with Impact Factor 2.254

शाहिरी वाङ्मयातील भावविश्व

प्रा. डॉ. संतोष विष्णू चतुर
सहायक प्राध्यापक
मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय, दारव्हा

सारांश

शाहिरी काव्याचा आशय पारंपरिक संत किंवा पंडित कवींच्या काव्याच्या आशयापेक्षा निराळा आहे. तसेच त्या काव्याचा आविष्कारही स्वतंत्र आहे. विशेषत: रसाविष्कार, अलंकार–सृष्टी व शैली या तीनही बाबतीत शाहिरी काव्याने अगदी निराळे असे वैशिष्ट्य प्रकट केले आहे. रसाविष्कार, कल्पनाविलास इत्यादी बाबतीत पंडित कवींच्या काव्यावर संस्कृत महाकाव्यांचा परिणाम झालेला स्पष्ट दिसतो. पण शाहिरी काव्याचे स्फुरण अगदी स्वतंत्र आहे. त्यांनी आपल्या डोळ्यांसमोर उभा केलेला वीर रस किंवा शृंगार रस अगदी पूर्णपणे त्यांच्या जीवनातून निर्माण झाला आहे. या रसाविष्काराला अनुभूतीची जोड आहे. म्हणून जिवंतपणा त्यात अधिक जाणवतो. शाहिरांची अलंकारसृष्टी स्वतंत्र आहे. त्यांच्या जीवनातून ती निर्माण झाली आहे. मराठेशाहीच्या वैभवकाळाचे गहिरे रंग तिच्यावर चढले आहेत. या सर्वांच्या जोडीला त्यांची अशी स्वतंत्र भाषाशैली, डफ आणि तुणतुणे यांच्या साथीवर म्हटली जाणारी शाहिरांची कडकडीत जडण घडण पाहिली, विशेषत: ऐकली म्हणजे शाहिरी काव्यातील सौंदर्य त्यातील आशया इतके त्या आशयाच्या आविष्कारात कसे आहे याची आपणाला कल्पना येते. वीर रस, शृंगार रस यांच्या साहाय्याने लावणी व पोवाडा यामध्ये मानवी भावनांना शाहिरांनी वाट मोकळी करून दिली आहे.

बीजशब्द

लावणी, पोवाडा, वीर रस, शृंगार रस, भावविश्व, विप्रलंभ शृंगार

प्रस्तावना

शाहिरी वाङ्मयाला ''मराठी काव्याची प्रभात'' असे अच्युत बळवंत कोल्हटकरांनी संबोधिले आहे. एकूणच शाहिरी काव्य हे मराठी साहित्याच्या इतिहासात अगदी स्वतंत्र वळणाचे काव्य आहे. त्याची प्रेरणा अगदी स्वतंत्र आहे व आविष्कारही नावीन्यपूर्ण आहे. शाहिरी काव्य म्हणजे मराठेशाहीचे स्वतंत्र स्फुरण आहे. ''शिवकालात काही पोवाडा वाङ्मय विशेष ख्याती पावू लागलेले दिसते. मराठी स्वराज्याचे साम्राज्य होताच शाहिरांच्या काव्याला बहर आला. नव्या भावना, नव्या जाणिवा या काव्यात दिसू लागल्या.''[1] शिवाजी महाराजांच्या शिवशाहीशी शाहिरी काव्य एकजीव झाले आहे. त्या काळातील मराठ्यांच्या पराक्रमाचे व शृंगाराचे, सामाजिक चालीरीतीचे व राजकीय घडामोडीचे जिवंत चित्रण शाहिरी काव्यात आपणाला आढळते. मराठी मन त्यात प्रतिबिंबित झालेल आढळते आणि हाच तर त्यावेळच्या व त्यापूर्वीच्या पारंपरिक मराठी काव्यापेक्षा ह्यात दिसून येणारा विशेष आहे. यामुळेच शाहिरी कविता ही ''खरीखुरी कविता आहे.'' असे श्री. म. वर्दे यांनी म्हटले असावे. शाहिरी कवितेतील आविष्कार काहीसा रांगडा, असंस्कारित आणि म्हणूनच उत्कट व हृदयाला तात्काळ भिडणारा आहे. यातील आशयात एक प्रत्यक्षता आहे आणि अभिव्यक्तीत एक धीट थेटपणा आहे. प्रभाकर मांडे म्हणतात, ''शाहिरी कविता मग ती लावणी असो वा पोवाडा, एका प्रतिभासंपन्न मनाची निर्मिती असून त्याचे रचनाकौशल्य त्यात प्रकट झालेले असते''[2] ही रचना खास मराठी ढंगाची व वळणाची आहे. पोवाडा व लावणी ही केवळ वाचावयाची कविता नव्हे तर डफ–तुणतुण्याच्या साथीवर ऐकावयाची कविता आहे. लावणीला तर नृत्याची, अभिनयाची जोड मिळते व घुंगरांच्या नादाचा ताल व सूर मिळतो. मग ती केवळ श्राव्य राहत नाही, तर दृश्यही होते. अशाप्रकारे दृकश्राव्याची अनुभूती देणारे शाहिरी वाङ्मय मानवी भावविश्व साकारण्यात कितपत यशस्वी ठरते याचा शोध घेणे प्रस्तुत शोधनिबंधाचा उद्देश आहे.

Scanned by CamScanner

शाहिरी वाङ्मयातील रसाविष्कार

मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासात शाहिरी वाङ्मयाचे स्थान अतिशय महत्त्वाचे आहे. पोवाडा व लावणी ही शाहिरी वाङ्मयाची दोन अंगे आहेत. शाहिरी वाङ्मयाची नेमकी व्याख्या करणे जरी कठीण असले तरी लावणी व पोवाडे या अनुक्रमे शृंगार व वीर रसात्मक काव्यांची रचना करणाऱ्या कवीला शाहीर म्हणण्याचा प्रघात होता. 'लावणी' शब्दाचा अर्थ व्यक्त करण्याचा अनेकांनी प्रयत्न केलेला दिसतो. त्यामध्ये "शेतात लावणी करण्याच्या वेळी म्हणावयाचे गीत ते लावणी गीत" काही अभ्यासकांच्या मते, "ज्या काव्यात लावण्यसंपन्न स्त्रीची अभिलाषा असते ती लावणी." प्र. न. वा. गोडे यांच्यामते, "सर्वसामान्य जनांच्या मनोरंजनासाठी त्यांना रुचतील अशा लौकिक, पौराणिक, वा आध्यात्मिक विषयावर रचलेली, कडे व ढोलकी यांच्या तालावर विशिष्ट ढंगाने म्हटलेली छटकेबाज, सवाईदार, चढाओढीने व शृंगारशैली अतिरंजना म्हणजे लावणी होय." तर "पोवाडा म्हणजे गुणसंपन्न अशा व्यक्तीच्या पराक्रमाचे वीर रसात केलेले गौरवपूर्ण काव्य होय." अशा प्रकारची वेगवेगळी मते लावणी व पोवाड्यासंदर्भात नोंदविलेली आढळते.

वीर व शृंगार हे दोन रस शाहिरी वाङ्मयाचे स्थायी रस आहेत असे समजले जाते. वीर रसाचा आविष्कार पोवाड्यातून झाला आहे. तर शृंगार रस शाहिरांनी लावणी वाङ्मयातून रेखाटला आहे. पण या दोन रसांच्या जोडीला शाहिरांनी अनेक रसांचे साहाय्य घेतले आहे. वीराच्या जोडीला अनेकदा अद्भुत रस आला आहे. तर काही वेळा करुण रसही आला आहे. शृंगार रसात तर खरोखर त्यांनी इतक्या सूक्ष्म छटा आणल्या आहेत, की त्यातील विविधता पाहून मन थक्क होते. शिवाय शृंगाराच्या जोडीला करुण, कधी वत्सल, कधी हास्य अशा रसांचे साहाय्यही अनेक वेळा शाहीर घेताना आढळतात. त्यामुळेच वीर व शृंगार या दोन्ही रसांचा शाहिरी वाङ्मयातील आविष्कार मोठा विलोभनीय झाला आहे.

पराक्रमाची वीर रसपूर्ण गाथा हा पोवाड्याचा मुख्य विषय असला, तरी थोर व्यक्तींचे मृत्यू, देवतांच्या अद्भुतलीला, तीर्थक्षेत्रांचे माहात्म्य तसेच दुष्काळासारख्या आपत्ती यावरही पोवाडे लिहिले गेले आहेत. राजे, सरदार, धनिक यांचे वैभव आणि कर्तृत्व हा मुद्दा काही पोवाड्यांचा विषय आहे. पोवाडा हा प्राधान्याने कथात्मक वाङ्मयाचा प्रकार आहे. त्यामुळे त्यात कथानिवेदन, प्रसंगवर्णन व संवाद यांना महत्त्व असते. लावणीत प्राधान्याने शृंगार भावना येत असली तरी पौराणिक, भक्तिपर, उपदेशपर व केवळ आध्यात्मिक अशी लावणीही पुढे लिहिली गेली. उत्तर पेशवाईच्या काळात रामजोशी, अनंतफंदी, सगनभाऊ, प्रभाकर, परशराम आणि होनाजीबाळ असे प्रमुख लावणीकार झालेले आहेत.

वीर रस हा मुख्यतः पोवाड्यातून आविष्कृत होतो. अर्थात सर्वच पोवाड्यातून त्याचे उत्कट स्वरूप दिसते असे नाही. या संदर्भात प्रभाकर मांडे म्हणतात, "महाराष्ट्रात जे पोवाडे उपलब्ध आहेत त्यात युद्ध वर्णने असून पराक्रमी वीरांचे मरण चित्रित केलेले असते. महाराष्ट्रातील पोवाडे इतर राज्यातील पोवाड्यांपेक्षा वेगळे आहेत. इतर राज्यातील पोवाड्यांचे विषय विशुद्ध प्रेमकथा, राजघराण्यातील प्रसंग व पौराणिक कथा असे आहेत."[3] पेशवाई बुडाल्यानंतर आंग्लशाहीत जे पोवाडे शाहिरांनी लिहिले ते निःसत्त्व होते. पण पेशवे कालखंडामध्ये खर्ड्याच्या लढाईवर जे पोवाडे रचले गेले किंवा पानिपतच्या युद्धावर जे पोवाडे रचले गेले त्यामध्ये वीर रसाचा खरा प्रत्यय आपल्याला येतो. पोवाड्यांच्या निर्मितीची पार्श्वभूमी लक्षात घेतली तर त्यात इतका जिवंतपणा का वाटतो हे सहज लक्षात येण्यासारखे आहे. आपल्या डोळ्यांसमोर घडलेल्या पराक्रमाचे वर्णन डफ–तुणतुण्याच्या साहाय्याने शाहीर मोठ्या आवेशाने करीत असताना ऐकणाऱ्या श्रोत्यांना खरोखरच विलक्षण स्फुरण येत असले पाहिजे.

मोहिमांची व पराक्रमांची वर्णने हा शाहिरी पोवाड्याचा एक भाग असला तरी इतरही अनेक घटना पोवाड्यांचे विषय झाले आहेत व त्या त्या विषयाप्रमाणे रसाविष्कारातही बदल झाला आहे. शाहीर लहरी मुकुंदा यांचा 'नारायणरावाच्या वधाचा पोवाडा' किंवा प्रभाकर यांचा 'सवाई माधवरावाच्या मृत्यूचा पोवाडा' अशासारख्या पोवाड्यातून करुण रसाची झाक दिसते. 'सवाई माधवरावांच्या मृत्यूचा पोवाडा' हा पोवाडा तर रसाविष्काराच्या दृष्टीने उत्कृष्ट आहे.

Scanned by CamScanner

ISSN No.2394-8426 with Impact Factor 2.254

सवाई माधवरावाच्या मृत्यूने राजधानीवर कशी अवकळा पसरली, बाईसाहेबांनी किती आकांत केला, पशुपक्ष्यांमध्येसुद्धा किती हाहाःकार उडाला वगैरेचे वर्णन प्रभाकरांनी अत्यंत उत्कटतेने केले आहे. सवाई माधवरावाच्या विषण्ण मनःस्थितीचे वर्णनसुद्धा परिणामकारक आहे. नारायणरावाचा वध या लहरी मुकुंदाच्या पोवाड्यात आनंदीबाईच्या कारस्थानाचा तपशील फार चांगल्या रीतीने वर्णन केला आहे. याशीवाय दुसऱ्या बाजीरावावर जे पोवाडे रचले गेले त्यामध्येही करुणरसाचा आविष्कार आढळतो. दुसरा बाजीराव कितीही वाईट असला तरी त्या काळच्या सर्व शाहिरांचा तो आश्रयदाता होता. त्यामुळे पेशवाईच्या अखेरच्या काळात त्याची झालेली दैना पाहून व पेशवाई नष्ट झाल्यानंतर त्यांची झालेली अवस्था पाहून शाहिरांच्या अंतःकरणाला ज्या व्यथा झाल्या त्याचे चित्र दुसऱ्या बाजीरावावरील अनेक पोवाड्यातून दिसते. त्यामध्येही प्रभाकराचा पोवाडा विशेष उल्लेखनीय आहे. खडकीची लढाई होऊन बाजीरावाच्या कपाळी जो वनवास लागला, रानावनातून त्यांना भटकण्याची जी पाळी आली आणि शेवटी पेशवाईला मुकण्याची जी आपत्ती आली, त्या सर्व प्रसंगाचे वर्णन करताना प्रभाकर, होनाजी व सगनभाऊ या शाहिरांची अंतःकरणे हालून गेली. त्यामुळेच "दिन असतां अंधार आकाशतळीं पडला बाई ।।" असे उद्‌गार त्यांच्या तोंडून बाहेर पडले. पुणे शहर तर बाजीरावावाचून शून्य दिसू लागले. 'दक्षिणचे मुगळसूत्रचं जणू कुठे दडलें' असे त्यांना वाटले.

" विपरीत आला काळ मेरुला गिळलें मुंग्यांनी,
पंडितास जिंकिलें सभामध्यें मदांध भंग्यांनी,
भीमास आणिलें हारीस रणांगणीं अशक्त लुंग्यांनी ।।"

अशी स्थिती झाल्याने 'कोणास जावे शरण?' असा प्रश्न त्यांच्यापुढे पडला. बाजीरावविषयींचे हे पोवाडे वाचताना अंतःकरणातील सर्व वेदना शब्दरूपाने साकार होत आहे असे वाटते. व्यक्तींवर लिहिल्या गेलेल्या पोवाड्यात 'पहिल्या बाजीरावचा पोवाडा', 'छत्रपती शाहू महाराजांचा पोवाडा', 'नानासाहेबांच्या मृत्यूचा पोवाडा', 'महादजी शिंद्यांचा पोवाडा', 'नाना फडणविसांचा पोवाडा' अशासारख्या पोवाड्यांचा उल्लेख करावा लागेल.

वीर रसाच्या जोडीला या काळात शृंगार रस येऊ लागला आणि हळूहळू वीर रसाला मागे टाकून शृंगारानेच महत्वाचे स्थान मिळविले. त्या काळातील सुखासीन व विलासी वृत्तीतून लावणीची लकेर बाहेर पडू लागली आणि त्यातील शृंगाराने सर्व काव्य व्यापून टाकले. अनेक ठिकाणी त्याचा अतिरेक झाला व सदभिरुचीच्या मर्यादाही ओलांडल्या गेल्या. त्यामुळेच लावणी वाङमयासंबंधी शिष्ट जनात एक प्रकारचा गैरसमज निर्माण झाला. लावणी वाङमयातील शृंगार रसाचे स्वरूप पंडित कवींच्या काव्यात येणाऱ्या शृंगार रसापेक्षा भिन्न आहे. शाहिरी काव्याने लौकिक जीवनातील सामान्य व्यक्तींचा शृंगार वर्णन करून काव्यविषय आपल्या अगदी जवळ आणला आणि शृंगार रसाच्या वर्णनात पूर्वीचे सर्व संकेत झुगारून देऊन स्वतंत्र व निराळी अशी आविष्काराची पद्धती अवलंबविली. प्रभाकर मांडे म्हणतात, "शाहिरी वाङमयाला लोकजीवनात स्थान असल्यामुळे वरकरणी ते मुख्य वाटते. शाहिरी प्रेमगीतांमध्ये किंवा शृंगारिक लावण्यांमध्ये आणि पोवाड्यांमध्ये जीवनोत्साहाचा आविष्कार आहे."[4] स्त्रीपुरुषांच्या प्रेमळ भावनांचे अनेक सूक्ष्म बारकावे त्यांनी काव्यात रंगवावयास सुरुवात केली. प्रेम भावनांची अभिव्यक्ती सरळ व उत्कट शब्दात होऊ लागली. हे खालील लावण्यांवरून लक्षात येते.

"लहान चिरी कुंकाची कपाळी लाल जशी पिकली मिरची"
"अंगी तारुण्याचा बहर, ज्वानीचा कहर, मारिते लहर मदन तलवार"
"लटपट लटपट तुझं चालणं ग मोठ्या नखऱ्याचं, लाजणं ग मंजुळ मैनेचं"

विरहाच्या वर्णनात भावनेच्या उत्कटतेवर अधिक भर देण्यात येऊ लागला. या संदर्भात प्रा. म. वा धोंड म्हणतात, "उत्कट प्रणयाचा स्वाभाविक आविष्कार लावण्यात आढळून येतो. स्त्री–पुरुष संबंधातील विविध छटा मराठी लावणीने जशा रंगविल्या आहेत तशा दुसऱ्या कोणत्याही भाषेतील काव्यात रंगविलेल्या असतील असे वाटत नाही."[5] मीलनाची अधीरता, पती दूर देशी गेला म्हणून वाटणारी हुरहूर, प्रेमळ रुसवा, पती येणार असे कळताच झालेली तारांबळ

Scanned by CamScanner

व आनंद, पती मोहिमेवर जाणार म्हणून भावी विरह कल्पनेने झालेल दुःख वगैरे प्रेमभावनेच्या कितीतरी सूक्ष्म छटा शाहिरांनी काव्यात उत्कटतेने रंगविल्या आहेत. त्यामुळेच शृंगार रसाच्या आविष्कारात विविधता व जिवंतपणा आल्याचा प्रत्यय आपणाला येतो. विरहाच्या शृंगारात मात्र शाहिरी प्रतिभेचा मोठा रम्य विलास आपणाला दिसतो.

विरहावस्थेने पोळलेल्या या नायिकांच्या चित्रणातसुद्धा विविधता आहे. पती हौस न पुरवता प्रवासाला गेला म्हणून तक्रार करणाऱ्या नवविवाहित तरुणीपासून ते पतिवियोगाने अन्नपाण्याचा त्याग करून झुरून झुरून शरीराचे पांजर करणाऱ्या नायिकांपर्यंत विरहाच्या अनेक छटा त्यांनी अत्यंत सूक्ष्मपणे रंगविल्या आहेत. विरहाचे हे दुःख म्हणजे त्यांना घोर दुःख वाटते आणि त्या दुःखात लोटणारा आपला प्रियकर म्हणजे आपला दुश्मन आहे असे त्यांना वाटू लागते. आपल्या प्रियकराला आपली ही अवस्था कळवा आणि त्याला परत आपणापाशी बोलवा अशीही त्या आपल्या सखीजवळ विनवणी करताना आढळतात. घरावर कावळा बसलेला पाहून त्यांना तो शुभशकुन वाटतो आणि आपला पती घरी येणार अशी मनोमय खात्रीही वाटू लागते. वसंतऋतूचे आगमन झाले आहे आणि पती घरी नाही त्यामुळे कित्येक नायिका व्याकूळ झालेल्या आढळतात. काहींचा प्रियकर मोहिमेवर निघणार असतो व त्यांच्या भावी विरहाच्या कल्पनेने त्या विकल झालेल्या आढळतात, तर काहींना आपल्या प्रियकराच्या छावणीचा तळ नदी अलीकडे पडल्याचे कळल्याने आपली व त्याची गाठ पडणार या कल्पनेने विलक्षण आनंद झालेला असतो. अशा अनेक सूक्ष्म छटा शाहिरांनी आपल्या कवनात रंगविल्या आहेत. प्रत्येक भावनेच्या आविष्कारात नावीन्य आणण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला आहे. खालील काही उदाहरणे सहजच याची साक्ष देतात.

"नूतन वय दोघांचे सारखा जोडा गे बाई
पति प्रवासा जाती हौस मनची पुरली नाही"

म्हणून तक्रार करणारी नायिका आहे. दुसऱ्या नायिकेची अवस्था अधिक करुणाजनक आहे. तिचाही पती प्रवासाला गेला आहे. ती म्हणते,

"पति प्रवासामध्ये सखे मी येकली मंदिरी ।
कंठी कोणाच्या बळें पाठवा पत्र लिहून या तरी ।।"

विरह भावनेचे लावणीमधून व्यक्त होणारे हे स्वरूप पाहिले म्हणजे शाहिरांच्या अवलोकनाची व परमन प्रवेशाच्या सामर्थ्याची साक्ष आपणाला पटते. बहुतेक सर्व शाहिरांच्या कवनातून नायिकाच विरहाने व्याकूळ झालेल्या आहेत. पतीविषयीच्या उत्कट प्रेमामुळे त्यांच्या वियोगाने झुरणाऱ्या नायिकांचीच संख्या अधिक आहे. एकूणच या प्रकारच्या सर्व लावण्यातून दिसून येणारा भावनाविलास मनाची पकड घेतल्याशिवाय राहत नाही.

निष्कर्ष

युद्धाच्या वेळचे निरनिराळे प्रसंग वर्णन करताना ते प्रसंग डोळ्यासमोर उभे करण्याचे कसब शहिरांच्या वाणीला साधले आहे. त्यासाठी त्यांना अनेक ठिकाणी भडक रंग वापरावे लागले. कित्येक ठिकाणी कल्पनाशक्तीवर अधिक भर द्यावा लागला. काही ठिकाणी कपोलकल्पित किंवा तत्कालीन लोकवार्तांवर आधारलेल्या तपशिलांचा त्यांना आश्रय घ्यावा लागला. ऐतिहासिक सत्याचा काटेकोरपणा त्यात कदाचित नसेल पण सर्वसामान्य श्रोत्यांच्या अंतःकरणाची पकड घेण्याचे सामर्थ्य त्यात आहे. युद्धाचे वर्णन करताना सैन्याच्या रचनेचे सूक्ष्म वर्णने, इतकेच काय पण अनेक सरदारांची नावानूसार यादीही त्यामध्ये आढळते. वियोगाने व्याकूळ झालेल्या स्त्रीपुरुषांच्या भावनांचे वर्णन शाहिरांच्या इतके उत्कटतेने कुणीही केले नसेल. त्यामुळे ही सर्व कवने उत्कृष्ट नाट्यगीते आहेत असे म्हणावे लागेल. विरहाने व्याकूळ झालेल्या स्त्री–पुरुषांच्या अंतःकरणात ते शिरतात व त्यांची दुःखे, त्यांच्या यातना अत्यंत उत्कट रीतीने त्यांच्याच शब्दात ते मांडतात. त्यामुळे विप्रलंभ शृंगाराचा उत्कट आविष्कार या कवनातून होत असल्यामुळे काव्यदृष्ट्या ही कवने मानवी भावविश्व साकारण्यात अत्यंत श्रेष्ठ प्रतीची ठरावीत यात नवल नाही.

Scanned by CamScanner

ISSN No.2394-8426 with Impact Factor 2.254

संदर्भ

1) डॉ. वि. म. कुलकर्णी, डॉ. गंगाधर मोरेजे, 'रामजोशी कृत लावण्या', पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, पाचवी आवृत्ती नोव्हेंबर 1998, प्रस्तावना पृ. 1.
2) डॉ. प्रभाकर मांडे, 'लोकसाहित्याचे स्वरूप', गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद, चौथी आवृत्ती डिसेंबर 2000, पृ. 295.
3) तत्रैव, पृ. 270.
4) तत्रैव, पृ. 308.
5) प्रा. म. वा. धोंड, 'मराठी लावणी', प्रस्तावना, पृ. 2.

Assistant Professor
Mungasaji Maharaj Mahavidyalay.
Darwha Dist. Yavatmal

Scanned by CamScanner

PHOTOCHEMISTRY AS IN A SUNNY SIDE OF GREEN CHEMISTRY.

R.D.Binjwe, N.A.Rashidi, M.W.Bhade & T.P Chavan
Department of Chemistry, Amolakchand Mahavidyalaya, Yavatmal , (MS) India
rdbinjwe89@gmail.com

ABSTRACT

'Nature' – A treasure home for various innovations,where 'green' synthetic methods are used by nature. No doubt it is 'Solar light'. A approach to Photochemistry as a technique to green chemistry is nowadays a key topic of interest. The use of light as an energy source and as an agent of chemical change can surely allow mild chemical reaction. Thus, it is definitely, a sustainable raw material which will be available for millions of years. This paper is just enhancing interest and thought- provoking overview of work of various authors including one of the pioneer in Green Chemistry i.e. Great Scientist, GiacomoCiamician, who confronted the problem.

Keyword: sustainable, Solar energy, green chemistry.

INTRODUCTION

The long history of success in various branches of industry and chemistry have been proved both blessing and a curse. Many of our most reliable strategies for assembling target molecules employ reactions which havethe chronic toxicological properties of chemicals. During these early years, the chronic toxicological properties of chemicals were often completely unknown and many unwittingly became indispensable tools of the trade. Infamously, benzene was widely employed as a solvent, a hand-cleaner and even as an aftershave, decades before its carcinogenicity became appreciated. So the need for Green Chemistry is the realization of the damage to our environment caused due to the man-made pollutants. Thus, the research for more environment friendly and cleaner methods becomes more prominent among researchers.

However, the moral imperative of avoiding an irreversible damage to the environment and intellectual motivation to find a cleaner method is the motive behind the research of Green Chemistry. Early pioneers in green chemistry included Trost (who developed the atom economy principle) and Sheldon (who developed the E-Factor).These measures were introduced to encourage the use of more sustainable chemistry and provide some benchmarking data to encourage scientists to aspire to more benign synthesis. Later, green chemistry became formalized by the publication by Warner and Anastas of a holistic set of principles designed to raise awareness of the safe, environmentally sensitive and sustainable practice of chemistry. An unparalleled example of clear-sightedness on this question is offered by the work of GiacomoCiamician at the beginning of the 20th century, he felt some dissatisfaction with this otherwise towering example of ingenuity. Addressing the French Chemical Society on June 8, 1908.

Chemistry in the laboratory differs from chemistry of organisms not in the materials, but also in the reagents used. It is thus, apparent that the further advancement of biology requires all of the compounds present in nature which can be produced by using only reagents present in nature, rather than agents that do not belong to the 'living world.' Thus, a step towards sustainable development. The most widely available reagent is Solar light which is main source of energy for plants to carry out the process of Photosynthesis using Chlorophyll, thus, thereby transforming the solar energy into chemical energy. However, limited source of oil is another need for its use.

Discovering various Photochemical reactions by different researchers are as listed

I. Reductions reactions

Ciamician and Silber found that, aliphatic aldehydes and ketonesabstract hydrogen, but give complex mixtures, aromatic ketones (and, with a lower yield, aldehydes) undergo clean bimolecular reduction to pinacols. In this case not

$$Ph_2C{=}O + MeCH_2OH \xrightarrow{light} Ph_2C(OH){-}C(OH)Ph_2 + MeCHO$$

only alcohols, but also alkylaromatics function as reducing agents. Further products containing a C=O bond undergo reductive dimerization, *e.g.* alloxane to alloxantin.

Scanned by CamScanner

Reductions reactions involves exploitation of hydrogen by abstraction from excited carbonyls whereas photochemistry offers an extremely mild entry for the functionalization of non-activated C–H bonds.[15]

II. Photochemical intramolecularamination for the synthesis of heterocycles

Polycyclic heterocycles can be formed in good to excellent yields *via*photochemical conversion of the corresponding substituted aryl azides under irradiation with purple LEDs in a continuous flow reactor. The photochemical method is presumed to progress through a mechanism differing from the other methods of azide activation involving transition metal catalysis.

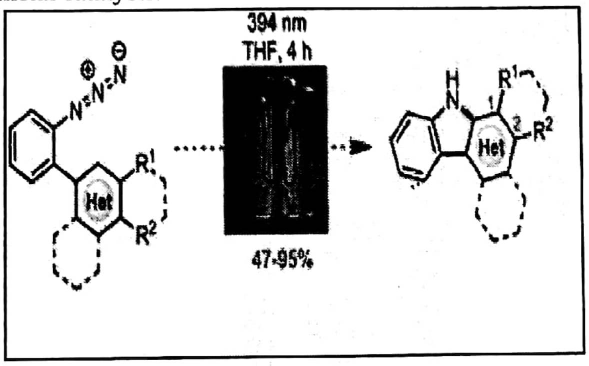

III.Autooxidations

Under this category the Authors considered various processes. One is the α-cleavageof aldehydes and ketones. Under oxygen the radicals are trapped and *e.g.* acetone gives acetic and formic acids, which may be viewed as a mild version of the permanganate cleavage of ketones.

IV. Carbon nitride creates thioamides in high yields by the photocatalytic Kindler reaction

Potassium poly(heptazine imide), a carbon nitride based photocatalyst, effectively promotes the Kindler reaction of thioamide bond formation using amines and elemental sulfur as building blocks under visible light irradiation. The feasibility of the developed methodology was confirmed using 14 different primary and secondary amines, including substituted benzylamines and heterocyclic and aliphatic methylamines, which were successfully converted into thioamides with 68–92% isolated yields.

$$R-\underset{\underset{O}{\|}}{C}-CH_2R' \xrightarrow{light} R-\underset{\underset{O}{\|}}{C}^{\cdot}\;{}^{\cdot}CH_2R' \xrightarrow{O_2} ROOH + R'COOH$$

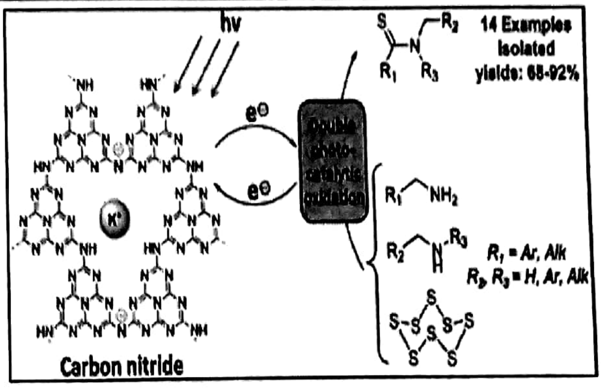

DISCUSSIONS

The ability of Photochemical reactions of generating highly reactive species with high selectivity and under exceptionally mild (and thus versatile) conditions is nothing but a approach to Green Chemistry. From another perspective Photochemical Process is chemistry of carbon-centered radicals, so need to give stress on its importance in present day synthesis. Hence, it becomes essential from point of view of sustainable development, exploitation of solar energy is required. This is already concerned by Ciamician in his general lecture before the International Conference of Applied Chemistry in New York in 1912,Ciamician was concerned with the contribution of photochemistry as a source of energy. Following recent contributions by Ramsay and Engler, he evaluated the available amount of coal and that mined yearly. He remarked that this was nothing else than a form of fossil Solarenergy.It has been envisaged from work of other chemists that photochemical process is important for industry as it should not wait for apossibleshortage of fossil fuels.

CONCLUSIONS

With no prejudice against the development of advanced agriculture on suitable land, on arid lands a photochemical industry 'without smoke and smokestacks' will flourish. A 'forest of glass tubes' will rise and produce chemicals more abundantly than nature, 'for nature is not in a hurry and mankind is', through clean processes that will not harm the environment. This, will lead the way for mankind to a 'quieter civilization based on the utilization of solar energy', where progress and happiness should not find the drawback that had characterized the 'black and nervous civilization based on coal'.It is appalling how this chemists foresaw the need of finding alternative methods that were economic and non-polluting for giving mankind the chemicals it needed for a more prosperous life without exhausting natural resources or degrading the environment. These are the

Scanned by CamScanner

principles of present day green chemistry which is more appreciable. Very little has been done in exploiting solar light (an in general really alternative paths for green chemistry) at the industrial level. Thus, a need for setup of photochemical industry.

REFERENCES

1. P. Harremoës, The Precautionary Principle in the 20th Century: late lessons from early warnings, James & James/Earthscan, London, 2002, pp. 35–48.
2. B. Trost, Science, 1991, 254, 1471–1477.
3. R. A. Sheldon, Chem. and Ind., 1992, 903–906.
4. G. Ciamician, Bull. Soc. Chim. Fr. [4], 1908, 3,
5. G. Ciamician and C. Ravenna, Bull. Soc. Chim. Biol., 1923, 5, 59.
6. G. Ciamician and P. Silber, Ber. Dtsch. Chem. Ges., 1910, 43, 1536.
7. G. Ciamician and P. Silber, Ber. Dtsch. Chem. Ges., 1903, 36, 1575.
8. G. Ciamician, Science, 1912, 36, 385.
9. compare G. Porter, in J. D. Coyle, R. R. Hill and D. R. Roberts (Eds), Light, Chemical Change and Life, Open University Press, Milton Keynes, 1982, p. 338.
10. compare D. Martinez Plaza and S. Malato Rodriguez, Industrial Application of Solar Energy, Ciemat, Madrid, 2000.
11. Shawn Parisien-Collette, CorentinCruché, Xavier Abel-Snape and Shawn K. CollinsGreen Chem., 2017, 19, 4798-4803.
12. B. Kurpil,a B. Kumru,a T. Heil,a M. Antoniettia and A. Savateev*a **Green Chem.**, 2018, Advance Article
13. Articles on GreenChem from google scholars.
14. Green Chemistry Theory and Practice, ed P. T. Anastas and J. C. Warner, Oxford University Press, Oxford, 1998
15. For a review covering the green and sustainable aspects of oxidation reactions see D. Lenoir, Angew. Chem., Int. Ed., 2006, 45, 3206–3210
16. D. B. Dess and J. C. Martin, J. Org. Chem., 1983, 48, 4155–4156.
17. G. Ciamician and P. Silber, Ber. Dtsch. Chem. Ges., 1901, 34, 1530.
18. G. Ciamician and P. Silber, Ber. Dtsch. Chem. Ges., 1911, 44, 1280.
19. Online articles on green chemistry published in royal chemical societyjournal.
20. Online articles on green chemistry published in American chemical society journal.

Scanned by CamScanner

International Journal of Current Advanced Research
ISSN: O: 2319-6475, ISSN: P: 2319-6505, Impact Factor: SJIF: 5.995
Available Online at www.journalijcar.org
Volume 6; Issue 12; December 2017; Page No. 8077-8079
DOI: http://dx.doi.org/10.24327/ijcar.2017.8079.1284

Research Article

POTENTIAL USE OF HYDRAZINE CARBOTHIOAMIDE IN THE SYNTHESIS OF HETROCYCLIC MOIETIES

Rashidi N.A*

Department of Chemistry, Mungasaji Maharaj College, Darwha, Dist: Yavatmal, MS, INDIA

A R T I C L E I N F O

Article History:
Received 15th September, 2017
Received in revised form 25th October, 2017
Accepted 23rd November, 2017
Published online 28th December, 2017

Key words:
Hydrazine carbothioamide, intramolecular cyclization, heterocycles

A B S T R A C T

The condensation of different substituted acid hydrazides (a-g) with t-butyl isothiocyanate gave N-tert-butyl-2-aroyl hydrazine carbothioamides (IIa-g). The intramolecular cyclization of substituted hydrazine carbothioamide (Ia-g) under different condition furnished 1,2,4-triazole, 1,3,4-thiadiazole and 1,3,4-oxadiazole. The structures of all the synthesized compounds were established on the basis of IR, H^1- NMR, Mass and elemental analysis.

Copyright©2017 ***Rashidi N.A.*** *This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.*

INTRODUCTION

The studies of five member heterocyclic compounds are of great interest because of their important physiological properties[1-2]. The hydrazine carbothioamide[3-17] has been an important key intermediates in the synthesis of various five membered ring system such as 1,2,4-triazole, 1,3,4-thiadiazole and 1,3,4-oxadiazole. In view of synthetic utility of hydrazine carbothioamide, herein I report the synthesis of different substituted hydrazine carbothioamide(Ia-g) and it's application in the synthesis of different five membered heterocyclic compounds namely 1,2,4-triazole, 1,3,4-thiadiazole and 1,3,4-oxadiazole. The synthetic rout for the desired heterocyclic compounds is outlined in scheme 1. The chemical structures have been assigned by IR, H^1- NMR spectral data and elemental analysis.

MATERIAL AND METHOD

Melting points were determined in open capillaries in a liquid paraffin bath and are uncorrected. The purity of compounds was checked by TLC. IR spectra were recorded using KBr disc plate technique on a Bruker FT-IR spectrophotometer. ^{1}HNMR spectra (DMSO-d_6 and $CDCl_3$) were carried out on a Bruker Advance 400 MHz spectrometer using TMS as internal reference (chemical shifts in ó, ppm).

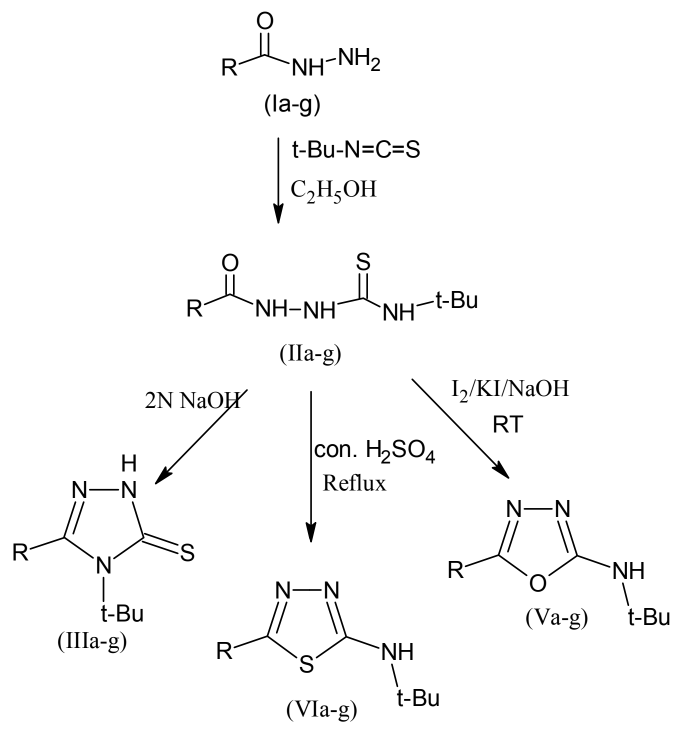

Where, R= a= $-NO_2C_6H_4$, b= $-CH_2C_6H_5$, c= $-C_6H_5$, d= $-OHC_6H_4$
e= o-ClC_6H_4, f= p-ClC_6H_4, g= $-C_5H_4N$

Scheme 1

Corresponding author:* **Rashidi N.A
Department of Chemistry, Mungasaji Maharaj College, Darwha, Dist: Yavatmal, MS, INDIA

General procedure

The reagent acid hydrazides[18-19] and tert-butyl isothiocyanate[20] were prepared as described in literature. The parent compound hydrazine carbothioamide (II) was obtained by the reaction of acid hydrazide with tert-butyl isothiocyanate in absolute ethanol at reflux. Detail of typical preparation is as follows.

Synthesis of N-tert-butyl-2-(4-nitro benzoyl) hydrazine carbothioamide (IIa)[3-5]

A mixture of 4-nitro benzohydrazide (IIa) (0.01mol) and tert-butyl isothiocyanate (0.01mol) in abs. ethanol (50 ml) was refluxed on a water bath for 2 hrs. The solvent was concentrated and the precipitated product was filtered, dried and recrystallized from ethanol, yield 92%, m.p 180^{0}C.

On extending the above reaction to different acid hydrazides (IIb-g), and the related products were isolated in good yield. (Table -1)

(**IIa**):**IR spectra[21-22]**: (KBr) cm-1: 3329 (N-H, str), 2918, 2850(C-H str, t-Bu), 1680 (C=O str), 1528,1359(-NO_2 str) 1346 (C-N str), 1259 (C=S str); **^{1}H-NMR** (DMSOd_6) ppm: 1.4 (9H, s, t-Bu-H), 4.4 (1H, s, N-H), 8.02-8.04 (2H, d, Ar-H), 8.09-8.11 (2H, d, Ar-H), 8.1-8.2 (2H, d, N-H).

Synthesis of 4-tert-butyl-5-(4-nitro phenyl)-2,4-dihydro-3H-1,2,4-triazole-3-thione (IIIa)[3-10]

The hydrazine carbothioamide (**IIa**) (0.01 mol) was added to ethanol (20 mL). To this NaOH (2N, 10 mL) was added which resulted in clear solution. It was refluxed for 1h and filtered. The filtrate was cooled and diluted with water, on acidification with dilute glacial acetic acid the required triazole was precipitated out.

Table 1 Physicochemical Properties Data

Compound	Molecular Formula	% Yield	M.P ^{0}C
IIa	$C_{12}H_{16}N_4O_3S$	92	180
IIb	$C_{13}H_{19}N_3OS$	78	109
IIc	$C_{12}H_{17}N_3OS$	85	140
IId	$C_{12}H_{17}N_3O_2S$	88	159
IIe	$C_{12}H_{16}ClN_3OS$	76	130
IIf	$C_{12}H_{16}ClN_3OS$	83	152
IIg	$C_{11}H_{16}N_4OS$	80	163
IIIa	$C_{12}H_{14}N_4O_2S$	85	154
IIIb	$C_{13}H_{17}N_3S$	71	112
IIIc	$C_{12}H_{15}N_3S$	78	132
IIId	$C_{12}H_{15}N_3OS$	80	136
IIIe	$C_{12}H_{14}ClN_3S$	75	122
IIIf	$C_{12}H_{14}ClN_3S$	73	142
IIIg	$C_{11}H_{14}N_4S$	80	162
IVa	$C_{12}H_{14}N_4O_2S$	74	112
IVb	$C_{13}H_{17}N_3S$	62	116
IVc	$C_{12}H_{15}N_3O$	68	160
IVd	$C_{12}H_{15}N_3OS$	72	142
IVe	$C_{12}H_{14}ClN_3S$	69	108
IVf	$C_{12}H_{14}ClN_3S$	71	153
IVg	$C_{11}H_{14}N_4S$	78	121
Va	$C_{12}H_{14}N_4O_3$	88	153
Vb	$C_{13}H_{17}N_3O_3$	79	104
Vc	$C_{12}H_{15}N_3O$	85	118
Vd	$C_{12}H_{15}N_3O_2$	78	143
Ve	$C_{12}H_{14}ClN_3O$	70	110
Vf	$C_{12}H_{14}ClN_3O$	74	156
Vg	$C_{11}H_{14}N_4O$	81	161

The mixture was kept aside for 1h, filtered, dried and recrystallised from ethanol. The other (IIIb-g) were obtained by following similar procedure. (Table -1)

(IIIa): IR (KBr): 3329, 3277 (N-H), 2972, 2919 (t-Bu-H),1528 (C=N), 1260 (C=S), 850 (p-substituted benzene). **^{1}HNMR (DMSO d_6):** 1.4 (s, 9H, t-Bu), 8.0-8.1 (d, 2H, Ar-H), 8.2-8.2 (d, 2H, Ar-H) ,9.1 (s,1H, N-H). **M.S:** 279 (M^++1), 263, 244, 233,118

Synthesis of N-tert-butyl-5-(4-nitrophenyl)-1,3,4-thiadiazol-2-amine (IVa)[3-5].

Compound hydrazine carbothioamide **IIa** (0.01 mole) was added portion wise in 5.0 mL conc. H_2SO_4 and stirred with cooling for 2h. The mixture was poured over crushed ice and the precipitated solid was filtered, washed with water, dried and re-crystallised from ethanol. Other compounds (IVb-g) were prepared similarly. (Table -1)

(IVa): IR (KBr): 3412 (N-H), 1610 (C=N), 2928 (C-H). **(IVa): ^{1}HNMR (CDCl3):** 1.3 (9H, s, t-Bu-H), 6.9 (1H, s, N-H), 8.01-8.04 (2H, d, Ar-H), 8.1-8.2 (2H, d, Ar-H)

Synthesis of N-tert-butyl-5-(4-nitrophenyl)-1,3,4-oxadiazol-2-amine (Va)[13-24].

Iodine in a 1% solution of potassium iodide in ethanol was added drop wise to a cooled (5-7°C) mixture of hydrazine carbothioamide (**IIa**) (0.01mol), ethanol (0.5 ml) and 6N sodium hydroxide solution (0.5 ml) under stirring till the color of iodine persisted. The reaction mixture was kept overnight at room temperature. The solid separated was washed with water, dried and crystallized from ethanol to yield 88% of (**Va**), m.p 152-153 °C.

The other compounds (Vb-g) were prepared similarly and the related products were isolated in good yield. (Table -1)

(**Va**) : **IR spectra**: (KBr) cm-1: 3329 (N-H, str), 1602 (C=N str), 1528,1345(-NO_2 str) 1250 (C-O-C str); **1H-NMR** (DMSOd6) ppm: 1.4 (9H, s, t-Bu-H), 7.09 (1H, s, N-H), 8.06-8.09 (2H, d, Ar-H), 8.1-8.2 (2H, d, Ar-H))**;Mass (m/z)**: 263[M^++1], 264, 207, 191, 164, & 144.

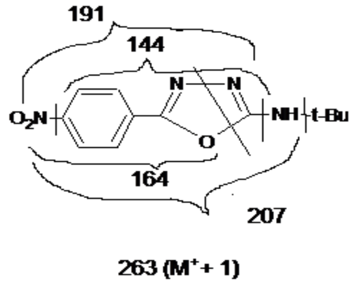

RESULTS AND DISCUSSION

All the compounds were synthesized by following synthetic procedure enumerated in **scheme 1.** Acid on esterification followed by treatment with hydrazine hydrate in ethanol gave acid hydrazides (Ia-g).The key intermediate hydrazine carbothioamide (IIa-g) was synthesized by the condensation of acid hydrazides (IIa-g) with t-butyl isothiocyanate in abs. ethanol.

The base and acid catalyzed dehydrative cyclization of various hydrazine carbothioamides (IIa-g) furnished corresponding 4,5-disubstituted 1,2,4-triazole-3-thione (IIIa-g) and substituted 1,3,4-thiadiazole (IVa-g) respectively.

The oxidative cyclization of hydrazine carbothioamides (IIa-g) when treated with iodine-pot.iodide in basic medium gave N-tertbutyl- 5-aryl-1,3,4-oxadiazol-2-amines (Va-g). In table 1 the molecular formula of the products, % yields and the observed melting points are listed.

IR spectra of the compounds (IIa-g) showed a characteristic absorption at 1259 cm^{-1} attributable to the C=S group. The carbonyl absorption in these compounds was observed at1680 cm^{-1}. The substituted 1,2,4-triazole (IIIa-g) and substituted 1,3,4-thiadiazole (IVa-g) were obtained by dehydrative cyclization in sodium hydroxide and concentrated sulfuric acid respectively. The absence of signals in the region 1655-1682 cm^{-1} established the lack of a C=O group in the IR spectra of compounds (III-IVa-g). The hydrazine carbothioamides (IIa-g) when treated with iodine-pot.iodide in basic medium gave N-tert-butyl- 5-aryl-1,3,4-oxadiazol-2-amines (Va-g) by oxidative cyclization. In each of the synthesized derivatives **(Va-g)** the absence of signals in the region 1240-1275 cm^{-1} in IR spectral data established the absence of C=S. ^{1}H-NMR, mass spectral data and elemental analysis of the compounds supported this.

In the ^{1}H-NMR data of compounds (III-IV-Va-g), a singlet due to proton of t-butyl group was observed in the region 1.2-1.4 ppm. For compounds (IIIa-g), a singlet for N-H proton was observed beyond aromatic region i.e 8.0-9.3 ppm. While for compounds (IV-Va-g) N-H proton appeared at 4.0-6.8 ppm.

CONCLUSION

A total 21 compounds (07 1,2,4-triazole, 07 1,3,4-thiadiazole and 07 1,3,4-oxadiazole) were successfully synthesized by the intramolecular cyclization of hydrazine carbothioamide. The structures of all the synthesized compounds were established on the basis of chemical properties and IR, NMR and mass spectral data. These compounds are expected to show antimicrobial properties.

Acknowledgment

The author is thankful to the Principal Dr. V. G. Thakare, Shri. Shivaji Science College Amravati, for providing laboratory facilities. Thanks are also due to Dr. B.N. Berad for his valuable guidance. She is also thankful to the Director, RSIC, Punjab University, Chandigarh for providing elemental analysis, IR, PMR and Mass Spectral data.

References

1. Hetzhein A and Mockel K, *Adv Heterocycle Chem*., 1996, 7, 183.
2. Sandstrom J, *Adv. Heterocycle Chem*., 1968, 9, 165.
3. Sabir Hussain *et al*., *E-Journal of Chemistry*.2008, Vol. 5, No.4, pp. 963-968.
4. S. S Sangapure *et al*; *Indian Journal of Pharmaceutical Science.* , 2004, page No.221- 225.
5. K M Daoud., *National Journal of Chemistry*, 2008, Vol 31 , 531- 542
6. K. Zamani *et al*., *Turk J Chem*. 2003, 27, 119 - 125.
7. A. Hussain K. Sharba *et al*, *Molecules,* 2005*, 10,* 1161-1168
8. Sabir Hussain *et al*., *E-Journal of Chemistry*, 2008 Vol. 5, No.4, pp. 963-968.
9. Milda M. Burbuliene *et al*., *ARKIVOC.,* 2009 (xii) 281-289.
10. Alaa A. Hassan and Essmat M. El-Sheref, *Journal of Heterocyclic Chemistry*, 2010, Vol 47, 764-784.
11. N. R. Rivera, J.Balsells, K. B.Hansen. *Tetrahedron Lett*., 2006, *47*, 4889.
12. El- Essawy, F. A. Khattab *et al*., *Monatsh. Chem*. 2007, *138*, 777.
13. Milda M. Burbuliene *et al*., *ARKIVOC.* 2009 (xii) 281-289.
14. O. Alam, S. K. Gupta, M. Imran, S. Khan: *Asian J. Chem*. 2005, 17(2), 1281-6.
15. M. Shahar Yar *et al*. *J. Chin. Chem. Soc*., 2007*, Vol. 54, No. 1,* 5-8.
16. S.F. Barbuceanu *et. al. Rev. Chem. (Bucuresti).* 2010, *61.Nr.2.*, 140-145.
17. Bhata.R.Chaudhari *et al. E-Journal of Chemistry.*, 2012, 9(1), 318-322.
18. A.I.Vogel, A.R.Tatchell, B.S.Furnis, A.J.Hannaford, P.W.G.Smith, Vogel's Text Book of Practical OrganicChemistry, 5thEd. Singapore: Pearson Education; 2004. p. 699.
19. Sudeep K. Mandal *et al*., *International Journal of Pharma Sciences and Research (IJPSR)*Vol.1(11), 2010, 465-472
20. Schmidte, W. Striewsky, M. Sectender and F. Hitzler : Leibig's Ann, 1960,192, 568,
21. P.S.Kalsi, 'Spectroscopy of Organic Compounds', New Age International (P) Ltd., Vth edition, 2004.
22. W. Kemp, 'Organic Spectroscopy', Palgrave, IIIth edition, 2002.

How to cite this article:

Rashidi N.A (2017) 'Potential Use of Hydrazine Carbothioamide in the Synthesis of Hetrocyclic Moieties', *International Journal of Current Advanced Research,* 06(12), pp. 8077-8079. DOI: http://dx.doi.org/10.24327/ijcar.2017.8079.1284

****

CURRENT ADVANCED RESEARCH

Quality in open access publishing

Flash News CALL FOR PAPERS - December 2017 - Impact Factor 2016: 5.995

AUTHORS INSTRUCTIONS

SUBMIT YOUR ARTICLE

SUBMIT MANUSCRIPT

IMPACT FACTOR

CERTIFICATE OF INDEXING (SJIF 2015)

This certificate is awarded to

International Journal of Current Advanced Research (ISSN: 2319-6475 (E) / 2319-6505 (P))

The Journal has been positively evaluated in the SJIF Journals Master List evaluation process SJIF 2015 (Scientific Journal Impact Factor Value for 2015) = 5.438

SJIF (A division of InnoSpace)

International Journal of Current Advanced Research

INDEX COPERNICUS IC VALUE: 61.97 NEW

MEDICAL COUNCIL OF INDIA (MCI) VALID PUBLICATION NEW

'Thomson Reuters' Researcher ID:V-3274-2017 NEW

SJIF Scientific Journal Impact Factor 2016: 5.995 NEW

Journal DOI: 10.24327/IJCAR NEW

UGC APPROVED JOURNAL

(UGC Journal NO:43892) NEW

RESEARCHERID THOMSON REUTERS | NCBI NLM ID:101697256 PubMed | THOMSON REUTERS ENDNOTE | ICMJE INTERNATIONAL COMMITTEE of MEDICAL JOURNAL EDITORS

The International Journal of Current Advanced Research (IJCAR) (**SJIF Impact Factor 2015: 5.438**) is one of the leading open access publisher, with hundreds of papers published each year related to different areas ranging from **Life Sciences, Physical Sciences and Engineering, Social Science and Humanities and Health Science.** The core vision of IJCAR is to promote knowledge and technology advancement for the benefit of academia, professional research communities and industry practitioners. The aim is to support you to achieve success in your research and scholarly experience.

JOURNAL DOI

CROSSREF.ORG THE CITATION LINK DOI:10.24327/I

IMPACT FACTOR

Impact 2016:

ANNOUNCEMEN

Fast review process

Indexing journal

MODEL CERTIFI

google - Yahoo India Search Res | UGC Approved - HOME AIIRJ : A

Not secure | aiirjournal.com

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

Impact Factor 6.293

[ISSN 2349-638X]
PEER REVIEW JOURNAL
(+91) 9922455749 | (+91) 8999250451

HOME | ABOUT US | SPECIAL ISSUE | ISSUE | GUIDELINES | BOARD | DOWNLOADS | CONTACT US

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
www.aiirjournal.com

1) Facility of Online and Offline Submission.
2) Fast Publication Process.
3) Search Option for Article
4) Peer Review Process.
5) Special ISSUE for conference/workshops/Symposium
6) World wide access and Publication in reasonable fee
7) Experienced Editorial Board.

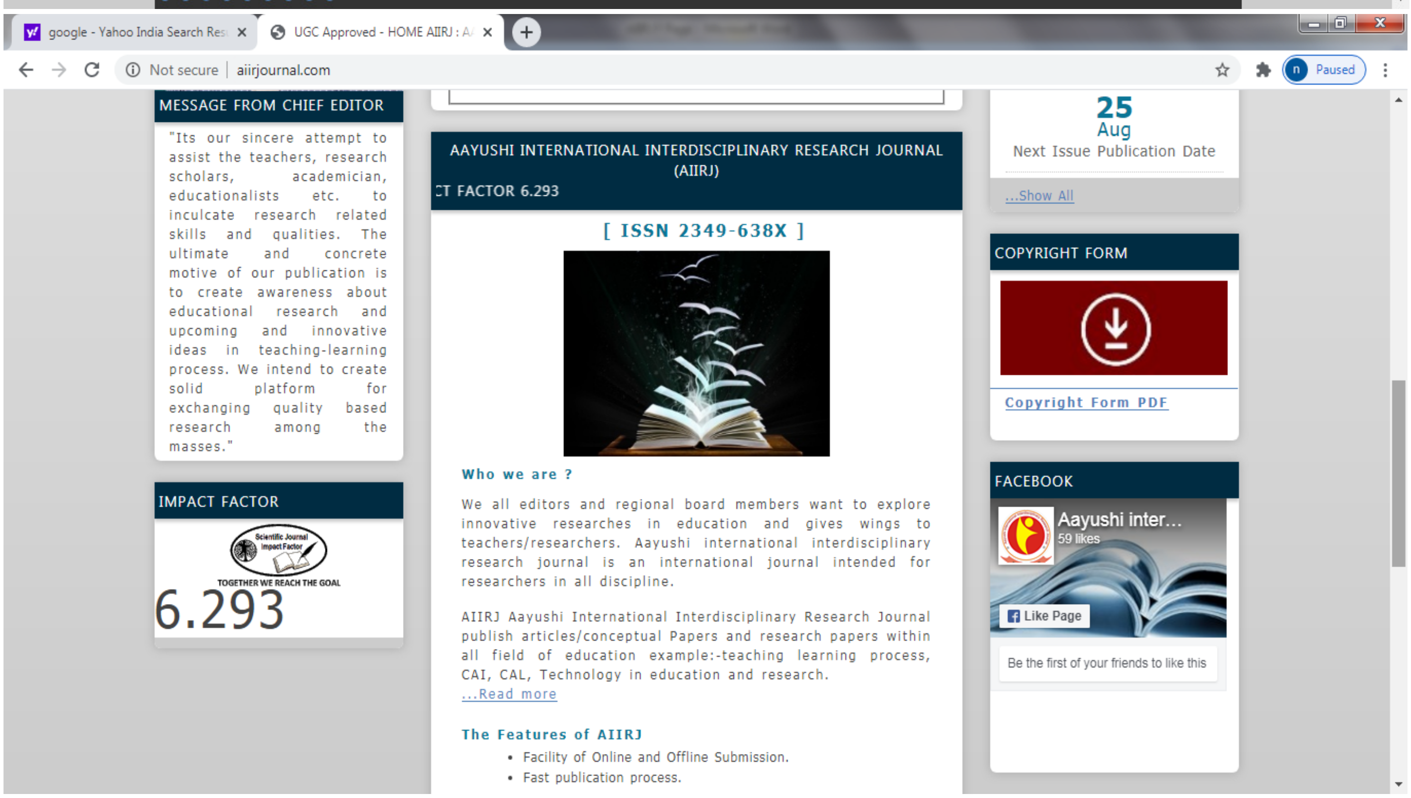

google - Yahoo India Search Res | UGC Approved - HOME AIIRJ : A

Not secure | aiirjournal.com

MESSAGE FROM CHIEF EDITOR

"Its our sincere attempt to assist the teachers, research scholars, academician, educationalists etc. to inculcate research related skills and qualities. The ultimate and concrete motive of our publication is to create awareness about educational research and upcoming and innovative ideas in teaching-learning process. We intend to create solid platform for exchanging quality based research among the masses."

IMPACT FACTOR

Scientific Journal Impact Factor
TOGETHER WE REACH THE GOAL
6.293

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (AIIRJ)

CT FACTOR 6.293

[ISSN 2349-638X]

Who we are ?

We all editors and regional board members want to explore innovative researches in education and gives wings to teachers/researchers. Aayushi international interdisciplinary research journal is an international journal intended for researchers in all discipline.

AIIRJ Aayushi International Interdisciplinary Research Journal publish articles/conceptual Papers and research papers within all field of education example:-teaching learning process, CAI, CAL, Technology in education and research.
...Read more

The Features of AIIRJ

- Facility of Online and Offline Submission.
- Fast publication process.

25 Aug
Next Issue Publication Date
...Show All

COPYRIGHT FORM

Copyright Form PDF

FACEBOOK

Aayushi inter...
59 likes
Like Page
Be the first of your friends to like this

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574 Special Issue No. 25
UGC Approved Sr.No.64259 Website :- www.aiirjournal.com Email id:- aiirjpramod@gmail.com

INVESTIGATION OF ANTIMICROBIAL ACTIVITIES OF 4-TERT-BUTYL-5-ARYL-2,4-DIHYDRO-3H-1,2,4-TRIAZOLE-3-THIONE

N.A. Rashidi
Department of Chemistry, Mungsaji Maharaj College, Darwha, Dist:Yavatmal, MS, INDIA
rashidinazia1@gmail.com

ABSTRACT

Various 4-tert-butyl-5-aryl-2,4-dihydro-3H-1,2,4-triazole-3-thiones (IIIa-g) were synthesized from N-tert-butyl-2-aroyl thiosemicarbazide (IIa-g) and tested for their biological activities. Agar diffusion method was applied for screening antibacterial as well as antifungal activities of all the newly synthesized compounds. The bacterial organisms used included both gram-positive strains like Ecoli and gram negative strain S.aureus. Antifungal activity was performed against the fungus A. niger. The antimicrobial activities including antibacterial and antifungal properties of the synthesized compounds showed poor activity when compared with standard drugs.

Keywords *1, 2, 4-Triazole, Antimicrobial activity, Gentamycin, Amphotericin*

INTRODUCTION

Triazole nucleus is a common feature of variety of natural products and medicinal agents. 1,2,4 and 1,2,3-triazoles derivatives display diverse biological activity, including antimicrobial[1-4], anti-inflammatory[5]. Out of various substituted 1,2,4-triazole, the 4,5-disubstituted 1,2,4-triazole derivatives have gained a lot of interest due to their biological, industrial and agricultural importance. A well known example is of Flucanazole. Although there are antimicrobial agents having different structure are frequently used in the treatment of fungal infections, activity of these drug are based on structure antimicrobial relationship. The different antifungal activity according to antibacterial effect might be postulated as different action in the mechanism of the compounds such as inhibition effect on respiratory systems of fungal cells, rather than cell wall destruction.

Acid hydrazides and hydrazine carbothioamide [6-8] have been in general used as the starting materials in some 1,2,4-triazole. In view of these reports and in continuation of search of new triazole derivatives with better antimicrobial activities herein is reported antimicrobial activites of some newly synthesized triazole derivatives.

MATERIAL AND METHODS

CHEMISTRY

Some new 4-tert-butyl-5-aryl-2,4-dihydro-3H-1,2,4-triazole-3-thiones derivatives were synthesized from various different N-tert-butyl-2-aroylhydrazine carbothioamide.

The synthesis of 4-tert-butyl-5-aryl-2,4-dihydro-3H-1,2,4-triazole-3-thiones derivatives were performed by base catalyzed oxidative cyclisation of various hydrazine carbothioamide according to the known procedure[8-10]. The structure and purity of the compounds synthesized was confirmed by elemental analysis and spectral methods: IR, ^{1}H NMR and TLC.

BIOLOGICAL ACTIVITIES

A series of compounds subjected to antimicrobial screening having general formula are listed below

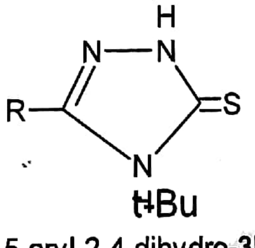

4-tert-butyl-5-aryl-2,4-dihydro-3H 1,2,4-triazole-3-Thione

Where R= a = $-NO_2C_6H_4$, b = $-CH_2C_6H_5$, c = $-C_6H_5$, d = O-OHC_6H_4-,

e = O-ClC_6H_4-, f= P-ClC_6H_4-, g= $-C_5H_4N$

Scanned by CamScanner

a. 4-tert-butyl-5-(4-nitro phenyl)-2,4-dihydro-3H-1,2,4-triazole-3-thione (IIIa)
b. 4-tert-butyl-5-benzyl-2,4-dihydro-3H-1,2,4-triazole-3-thione (IIIb)
c. 4-tert-butyl -5-phenyl-2,4-dihydro-3H-1,2,4-triazole-3-thione (IIIc)
d. 4-tert-butyl -5-(2-hydroxyphenyl)-2,4-dihydro-3H-1,2,4-triazole-3-thione (IIId)
e. 4-tert-butyl -5-(2-chloro phenyl)-2,4-dihydro-3H-1,2,4-triazole-3-thione (IIIe)
f. 4-tert-butyl -5-(4-chloro phenyl)-2,4-dihydro-3H-1,2,4-triazole-3-thione (IIIf)
g. 4-tert-butyl -5-(pyridin-4-yl)-2,4-dihydro-3H-1,2,4-triazole-3-thione (IIIg)

The microbiological assay was based upon a comparison of inhibition of growth of microorganisms by measured concentrations of test compounds with that produced by known concentration of a standard antibiotic. The antimicrobial activity of a drug/compound is generally expressed as its inhibiting effect toward the growth of the bacterium in nutrient broth or nutrient agar. The agar diffusion method[11-13] was performed using Nutrient broth media for screening antibacterial and antifungal activity.

ANTIBACTERIAL ACTIVITY

The newly synthesized compounds were screened for their antibacterial activity against the bacterial strains: Escherichia coli and Staphylococcus aureus.

PREPARATION OF MEDIUM

The medium used for the study of antibacterial activity of newly synthesized compounds having the following composition.

Media Used (Nutrient broth): Peptone-10 g, NaCl-10g and Yeast extract 5g, Agar 20g in 1000 ml of distilled water.

The antibacterial activities of all the compounds were studied against the bacteria (*Escherichia coli and Staphylococcus aureus*) at a concentration of 20 mg/mL by agar diffusion method. Gentamycin was used as a standard drug for comparison. All the compounds were dissolved in DMSO to give a concentration of 20 mg/ml. Nutrient broth of above composition was used as a growth media. The stock solution was serially diluted to give concentrations of 0.0625, 0.125, 0.25, 0.5, 1.0 and 2.0 mg in nutrient broth. All the plates were incubated at 37^{0}C for 24 h and the diameter of inhibition zones were noted in mm.

ANTIFUNGAL ACTIVITIES

The antifungal activity of all the synthesized compounds was performed using the fungus - *Aspergillus niger*.

The medium used for the study of antifungal activity of these newly synthesized compounds having following composition, was of fungistatic grade. It was found to be suitable for the growth of fungus, *Aspergillus niger* used in the present study.

PREPARATION OF MEDIUM

Media Used: Czapek-Dox Agar: Composition (g/l) Sucrose-30.0; Sodium nitrate-2.0; K_2HPO_4-1.0, $MgSO_4 \cdot 7H_2O$-0.5; KCl-0.5; $FeSO_4$-0.01; Agar-22; Czapek-Dox agar medium was prepared by dissolving 56.01 g of ingredients in 1000.0 ml of distilled water. Initially, the stock cultures of were revived by inoculating in broth media and grown at 27^{0}C for 48 hrs.

All the compounds were dissolved in DMSO to give a concentration of 10 mg/ml. The agar plates of the above media were prepared and wells were made in the plate. Each plate was inoculated with 48 h old cultures (100 μl 10^4 CFU) and spread evenly on the plate. After 20 min, the wells were filled with different concentrations 0.0625, 0.125, 0.25, 0.5, 1.0 and 2.0 mg of samples. The control wells were filled with antibiotic Amphotericin used as standard. All the plates were incubated at 27^{0}C for 72 h and the diameter of inhibition zone were noted in mm.

RESULTS AND DISCUSSION

Investigation of antibaterial screening data of the newly synthesized compounds (a-g) is shown in Table-1. When compared to the standard drug Gentamycin inhibition zone record of the compounds indicated that majority of the compounds were found to be inactive against *E.Coli* whereas few showed weak activity. On the other hand, none of the synthesized compounds showed antibacterial activity against *S. aureus*.

The antifungal activity and inhibition effect of the test compounds on the growth of fungus *A. niger* are summarized in Table -2. Compound (b & c) showed low activity

Scanned by CamScanner

against *A. niger* whereas others found to be inactive.

TABLE 1: ANTIBACTERIAL ACTIVITY OF 4-TERT-BUTYL-5-ARYL-2,4-DIHYDRO-3H-1,2,4-TRIAZOLE-3-THIONE (A-G)

Organism	Conc.	a	b	c	d	e	f	g
E. Coli	1.0 mg	0	2	0	4	0	0	0
	2.0 mg	0	6	2	8	0	0	0
	MIC mg	NF	1	2	0.5	NF	NF	NF

All the compounds were found to be inactive against *S. aureus*.

TABLE2: ANTIFUNGAL ACTIVITY OF 4-TERT-BUTYL-5-ARYL-2,4-DIHYDRO-3H-1,2,4-TRIAZOLE-3-THIONE (A-G)

Organism	Conc.	a	b	c	d	e	f	g
A. niger	1.0 mg	0	4	0	0	5	0	0
	2.0 mg	3	8	3	4	9	2	3
	MIC mg	2	0.5	2	2	0.5	2	2

CONCLUSIONS

Various 4-tert-butyl-5-aryl-2,4-dihydro-3H-1,2,4-triazole-3-thiones derivatives were synthesized from hydrazine carbothiomides as possible biologically active agents and screened for their antibacterial activity against *E.Coli* (gram negative), *S. aureus* (gram positive) and antifungal activity against *A. niger* .The minimal inhibitory concentrations (MIC) of all the compounds were determined by observing the zones of inhibition formed after 24h of incubation for antibacterial and 48h for antifungal activities. The antimicrobial activities of the synthesized compounds showed a weak activity as compared with standard drugs.

ACKNOWLEDGEMENT

The authors are thankful the Biogenics, Research and Training Centre in Biotechnology Hubli, Karnataka for providing biological screening report as well as to the Principal Dr. V. G. Thakare, Shri. Shivaji Science College, Amravati, for providing all essential laboratory facilities.

REFERENCES

1. B.S. Holla, R. Golsalves, S. Shenoy(1998). *Il Farmaco*. 43, 574.
2. S. Ersan, S. Nacak, R. Berkem(1998). *Il Farmaco*. 53, 773.
3. H. Yuksek, A. Demirbas, A. Ikizler, C.B. Johansson, C. Celik, A. A. Ikizler(1997). *Arzneim. Forsch. Drug Res.* 47, 405.
4. A. A. Ikizler et al.(1999). *Indian J. Heterocycl Chem.*, 61, 271.
5. B. Tazkoparan et al.(2000). *Eur. J. Med Chem.* 34, 743.
6. A.I.Vogel, A.R.Tatchell, B.S.Furnis, A.J.Hannaford, P.W.G.Smith(2004).Vogel's Text Book of Practical Organic Chemistry, **5**th Ed. Singapore: Pearson Education;. p.699.
7. Sudeep K. Mandal et al.(2010). *International Journal of Pharma Sciences and Research (IJPSR)*, Vol.1(**11**), 465-472.
8. K. Zamani et al.(2003). Synthesis of Some New Substituted 1,2,4-Triazole and 1,3,4-Thiadiazole and Their Derivatives., *Turk.J.Chem.***27**, 119 -125,.
9. A. Hussain et al. (2005). Synthesis of Oxadiazoles, Thiadiazoles and Triazoles Derived from Benzo[b]thiophene, *Molecules, **10**,* 1161-1168, .
10. Sabir Hussain et al.(2008). Synthesis and Antimicrobial Activities of 1,2,4- Triazole., *E- Journal of Chemistry,* Vol. **5**, No.**4**, pp. 963 - 968.
11. A.L.Barry,"The Antimicrobial Suspectibility Test; Principle & Practices",Illus Lea and Febiger, Philadelphia,Pa.,USA,180.
12. F. Cavanagh(1963). "Analytical Microbiology", Academic Press,NewYork, 126.
13. K. A. Connors(2004). 'A Textbook of Pharmaceutical Analysis', John Wiley and Sons Inc.

Scanned by CamScanner

ISSN 2394-5303
GOLDEN JUBILEE YEAR
1967-2017
सुवर्ण महोत्सवी वर्ष
Jr. No. 43053
Shri Balaji Sansthan, Deulgaon Raja's
Shri Vyankatesh Arts, Commerce & Science College
Deulgaon Raja, Dist. Buldana (M.S.), PIN- 443204.
NAAC RE-ACCREDITED AT 'B' LEVEL
International Multilingual Research Journal
Printing Area
Special Issue
December 2017
Agricultural Development in India
Chief Editor:
Mr. Dnyaneshwar Vishnu Gore
IMPACT 4.002 FACTOR
www.vidyawarta.com
Scanned with CamScanner

27) मराठवाडयातील शेती आणि सिंचन सुविधा: एक दृष्टीक्षेप
डॉ. एस. एन. बाबर, औरंगाबाद. (महाराष्ट्रा) ||92

28) जास्त सर्वसमावेशक ग्रामीण विकास आणि नविन आर्थिक धोरण
प्रा. रविंद्र शेंडे, वरोरा, (महाराष्ट्रा) ||94

29) कृषी प्रगतीसाठी स्वामीनाथन आयोगाची गरज
प्रा. डॉ. मधुकर एस. ताकतोडे, मंगरूळपीर, (महाराष्ट्रा) ||97

30) भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या कारणे व उपाययोजना
प्रा. डॉ. विष्णु पा. कुटे, नेर परसोपंत, (महाराष्ट्रा) ||100

31) करार शेतीच्या माध्यमातून कृषी विकास
डॉ. पंकज मा तायडे, पिंजर, जि. अकोला, (महाराष्ट्रा) ||103

32) स्वामीनाथन आयोग आणि कृषी विकास
श्रीमती. डॉ. जाधव मिनाक्षी भास्कर, कळंब, , (महाराष्ट्रा) ||107

33) भारतीय शेतीसमोरील आव्हाने
अनिल गंगाधर पितळे, अंजनगांव सुर्जी, (महाराष्ट्रा) ||109

34) महाराष्ट्रातील कापसाचे उत्पादन आणि उत्पादकता
प्रा.डॉ.शिवाजी पाते; परभणी, (महाराष्ट्रा) ||112

35) शेतीमालाच्या विपणनाच्या पध्दती व समस्या
डॉ. संजय आनंदा डापके, सिल्लोड,, (महाराष्ट्रा) ||115

36) भारतीय कृषी व कृषीकल्याणाची सद्यस्थिती : एक आढावा
प्रा. प्रणया महेंद्र पाटील, नंदनवन, (महाराष्ट्रा) ||119

37) शाश्वत कृषी विकास आणि काळाची गरज
डॉ. कु. सपना डी. गवई, बुलडाणा, (महाराष्ट्रा) ||122

38)शेती साधनाच्या उपलब्धतेतील नकारात्मकता
डॉ.शंकर मारोती सावंत, दारव्हा, (महाराष्ट्रा) ||126

39) भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या
श्री. विद्यासागर सरदारसिंग बैनाडे, गजराज नगर, सिडको, औरंगाबाद, (महाराष्ट्रा) ||129

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

38

शेती साधनाच्या उपलब्धतेतील नकारात्मकता

डॉ.शंकर मारोती सावंत
मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय,
दारव्हा जि. यवतमाळ

****

प्रस्तावना

आदि काळापासून भारतात शेती व्यवसायाचे अस्तित्व असून तो देशातला सर्वात मोठा व मानवी जीवनाचा पोषणकर्ता म्हणून ओळखला जातो. जगाच्या पाठीवरील कोणत्याही देशाच्या संदर्भात शेतीला अतिशय महत्त्व आहे. अर्थव्यवस्था कृषी वा उद्योग प्रधान असो प्रत्येक अर्थव्यवस्थेत शेतीला महत्त्व आहे. मानवाच्या दैनंदिन आहार विषयक गरजा भागवणे एवढेच नव्हे तर; उद्योगांना लागणारा कच्चा माल शेतीतूनच प्राप्त होतो. म्हणजेच एका बाजूने जीवनावश्यक अन्नधान्याच्या गरजांची पुर्तता करणे व दुसऱ्या बाजूने देशाच्या औद्योगिकीकरणाला मदत करणे अशा दुहेरी भूमिकेत शेती क्षेत्र वावरते म्हणूनच जगाच्या पाठीवरील प्रत्येक देशात शेतीक्षेत्र महत्त्वाचे मानले जाते. भारतीय अर्थव्यवस्था सुद्धा शेतीप्रधान व खेड्यांचा देश म्हणून तर तृतीय जगातली बलाढ्य अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखली जाते. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात शेतीक्षेत्राचा हिस्सा ५६टक्के होता आणि ७५टक्के लोकसंख्या प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे शेतीशी निगडित होती. त्याकाळात उद्योगक्षेत्राचा विकास म्हणावा तेवढा नव्हता तर शेतमाल प्रक्रिया उद्योग सुद्धा नगण्य होते आणि सेवाक्षेत्राच्या प्रगतीचा वेग तर फारच मंद होता. अशा परिस्थितीत शेती क्षेत्र हेच मुख्य क्षेत्र होते. कालांतराने २००१ च्या जनगणनेनुसार सुद्धा भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ७५टक्के लोकसंख्या खेड्यत तर या खेड्यातील सुमारे ७५टक्के लोकांना शेती व शेतीसंबंधी उद्योगात रोजगार प्राप्त होत असल्याचे दिसते. सोबतच शहरी भागात सुद्धा शेतमाल प्रक्रिया उद्योग, वाहतूक, खरेदीविक्री या कार्यात मोठ्या प्रमाणात रोजगार उपलब्ध होताना दिसतो. २०११ च्या जनगणनेनुसार सुद्धा भारताच्या एकूण लोकसंख्येत ५९ टक्के लोकसंख्या शेतीवर आपला उदरनिर्वाह करत आहे. तसेच देशाच्या एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये १९५७ ला ५५ टक्के असणारा हिस्सा २०१४ मध्ये १३.९ टक्के पर्यन्त कायम होता. एकंदरीत देशातील एकूण उपलब्ध रोजगारापैकी ७० टक्के रोजगार शेती व शेतीसंबंधित उद्योगातून निर्माण होताना दिसून येते. आज भारतीय अर्थव्यवस्थेने गतीशीलतेकडे वाटचाल करून झपाट्याने बदल केलेत. अशा स्थितीतही भारतीय अर्थव्यवस्था शेती प्रधान अर्थव्यवस्था म्हणूनच ओळखली जाते. त्यामुळे आजही शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे, आत्मा आहे. हे सत्य विसरून चालणार नाही. त्यामुळे शेतीला सुद्धा व्यापाराप्रमाणे विकासाचे इंजन मानावे असे झाले तरच खऱ्या अर्थाने शेतीचा, ग्रामीण भागाचा व पर्यायाने देशाचा विकास होण्यास मदत होईल. देशाचा विकास करायचा असेल तर शेतीप्रधान भारतातील १२० कोटी पेक्षा अधिक लोकांचे पोट भरणारा ६१ टक्के शेतकरी आयुष्यभर आर्थिक विंवचनेत आहे. त्याने आणि त्याच्या-पिढीने मातीत घाम गाळून, रक्ताचे पाणी करून सर्वांचे पोट भरण्याचे काम करतो आहे. दुख, दारिद्र्य, कष्ट ह्याची साथ त्यांची सुटायला तयार नाही. त्यामुळे शेतकरी कर्जात जन्मतो, कर्जाच्या चिंतेत जगतो व शेवटी कर्जात त्यांचा शेवट होतो. एकेकाळी भारतात उत्तम शेती, मध्यम व्यवसाय व कनिष्ट नौकरी असे मानले जात होते.

आपण प्रत्येक जन नेहमीच म्हणतो आणि मान्य सुद्धा करतो की, भारतीय अर्थव्यवस्था शेतीप्रधान व्यवस्था आहे ह्याच गोष्टींचा स्वीकार भारत सरकारने सुद्धा केला. त्यामुळेच भारत सरकारने पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत शेतीला अग्रक्रम देऊन शेती विकासाकरिता ३१.१ टक्के हिस्सा ठरवून

Scanned with

६०० करोड रुपये शेतीवर खर्च करण्यात आले दुसऱ्या योजनेपासून तर दहाव्या योजनेपर्यंत सरकारने अनुक्रमे ९५०, १७५०, ३६७०, ८७४०, २६१००, ४७९००, १०५९०, १८१८८०, ३०५०५५ करोड रुपये खर्च केले तर त्यांचा एकूण खर्चात असणारा हिस्सा अनुक्रमे २०, २१, २२,२३,२१,२० व २०टक्के असा होता यावरून असे स्पष्ट होते की, नियोजन काळात भारताने एकूण सरकारी खर्चाच्या जवळपास २०टक्के पेक्षा अधिक खर्च झाला मात्र अद्यापही भारताच्या शेतीक्षेत्राची अवस्था सुधारली असे वाटत नाही. आजही भारतीय शेतकरी उपाशीपोटी, दिन अवस्थेत जगत असून नैराश्यापोटी तो आत्महत्या सुद्धा करत आहे. मग अवस्था का सुधारली नाही या वास्तविक घटकांचा विचार करता त्यामध्ये खालील घटकांचा समावेश होतो.

१) मजुरांचा तुडवडा

भारतासारख्या शेतीप्रधान देशात शेतकऱ्यांची दयनीय अवस्था दिसेनदिवस वाढत आहे. त्याला कारण म्हणजे अनियमित पडणारा पाऊस सततचा कर्ज बाजारीपणा ह्या समस्या तर आहेच सोबतच शेतमजुराचा तुटवडा ही समस्या भरीस भर घालत आहे. एकीकडे देशात आणि प्रामख्याने ग्रामीण भागात बेकारीचे प्रचंड प्रमाण असताना दुसरीकडे शेतीत काम करण्यासाठी शेत मजुरांचा प्रचंड तुटवडा आहे. शेतमजुर नेमके कोणाला म्हणावे यांची व्याख्या करतांना म्हटले की, ज्या व्यक्तीने वर्षभरात एकूण जितके दिवस काम केलेले असेल त्यातील निम्यातून अधिक दिवस शेतमजूर म्हणून काम केलेले असेल तिला शेतमजूर असे संबोधता येते अशी व्याख्या दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेने केली म्हणजेच अधिकाअधिक वेळ शेतीचे काम करणारा हा शेतमजूर असे म्हणता येईल देशाच्या विकासासोबतच देशात उद्योग व्यवसायात वाढ व्हायला सुरूवात झाली तसेच योजना काळात सरकारने रोजगार निर्माण करण्याकरिता ग्रामीण विकासाच्या योजना राबवल्या या सर्वांचा परिणाम म्हणजे ग्रामीण शेतमजूर मुंबई पुण्यासारख्या शहरात कारखान्याचे काम करणे पसंद करू लागला वास्तविक पाहता पुण्या–मुंबई सारख्या शहरात त्यांना राहण्याची सोय नाही. मिळणारे वेतन व कामाच्या तसाचा विचार केला तर कामाचे तास जास्त आणि मोबदला कमी असून सुद्धा तो शहरात काम करतो आणि शेतीचा विचार करता शेतमजूराच्या कामाची वेळ केवळ तीन तास असून मिळणारा मोबदला कमीत कमी दोनशे रुपये आहे. असे असून सुद्धा तो शेतात काम करत नाही हाचा प्रकार सरकारी योजनामध्ये सुद्धा दिसून येतो दुसरे कारण म्हणजे आज शिक्षणाचा प्रसार झाल्याने शिक्षीत तरूण शेतीत काम करण्यास तयार नाही शेतीत काम करणे त्याला प्रतिष्ठेचे वाटत नाही. शहरी कामातून पोट नाही भरले तरी चालेल मात्र शेतीचे काम करायचे नाही अशी स्थिती आहे. नंतरची बाब म्हणजे सरकारी योजना यामुळे सुद्धा पोटापुरते उरते मग काम करण्याची काय गरज आहे. अशी प्रवृत्ती ग्रामीण भागात निर्माण झाली आहे आज आपल्याला गावात शेकडो लोक चौकात गप्पा मारत, पत्ते कुटत आणि बिड्या फुकत असल्याचे दिसतात त्यांना शेतकरी कामाला येणार का अशी विचारणा करतो त्यावर ते शेतकऱ्यांचीच परीक्षा घेतात. किती रोज द्याल, किती वेळ काम करावे लागणार, कोणते काम आहे. पाऊस नसतांना मजूरांना इतरत्र काम मिळते मात्र शेतकरी आकाशाकडे डोळे लावून बसतो. पाऊस पडतो तेव्हा सर्वांनाच मजूराची गरज असते. मात्र काम करणारे थोडे त्यामुळे त्याला दामदुप्पट मजुरी द्यावी लागते. आज ग्रामीण भागात श्रमिकांची संख्या अधिक असून सुद्धा लोक काम करावयास तयार नाही.

२) विद्युत पुरवठा

शेती क्षेत्राची उत्पादकता कमी करण्यास विद्युत पुरवठा सुद्धा कारणीभूत ठरतो. आज आमचे सरकार उद्योग कारखान्यांना अहोरात्र विजेचा पुरवठा करतात. मात्र हा विज पुरवठा शेतीला करतांना त्यांच्या सोईने केला जातो. भारतीय शेतीला पूर्वीपासून मान्सूनचा जुगार मानल्या जाते. या जुगारावर मात करण्यासाठी शेतकरी सिंचन सोय करण्यासाठी जीवाची काड करतो. मात्र उपलब्ध पाणी देण्यासाठी

त्याला वेळेवर विद्युत मिळत नाही जी दिल्या जाते तीही बहुतांष भागात रात्रीचे वेळी दिली जाते. रात्रीच विज मिळत असल्याने काही शेतकरी बिचारे जीवाशी खेळून पाणी देतात. अशावेळी पाणी योग्य पद्धतीने दिल्या जात नाही त्याचे वाईट परिणाम उत्पादनावर पडतात तर काही शेतकरी जे पिकल ते पिकल अशी भावना ठेवून रात्रीच्या वेळात जीवाचा खेळ खेळण्याचे टाळता आज काही शेतकऱ्यांकडे सिंचन सोय असून सुद्धा विजे अभावी ते सिंचन करू शकत नाही परिणामत: वीज उपलब्धतेच्या नकारात्मक धोरणाचा शेतीच्या उत्पादनावर परिणाम होतांना दिसतो.

३) भांडवल

पूर्वी पासून शेती कर्ज पुरवठ्यात गैरसंस्थागत स्त्रोतांना अधिक तर संस्थागत स्त्रोतांना कमी महत्त्व आहे. संस्थागत स्त्रोताचे शेती कर्ज पुरवठ्यातील कार्य वाढवण्यासाठी सरकारने १९६९ ला १४ व १९८० ला ६ व्यापारी अधिकोषांचे राष्ट्रीयकरण केले. सोबतच १२ जुलै १९८२ ला शेती कर्ज पुरवठ्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी म्हणून नाबार्डची स्थापना केली सोबतच वेळोवेळी बदलत्या स्थितीनुसार देशातील अधिकोषण संस्थांना शेतीला कर्जपुरवठा करण्याचे आदेश दिले जातात. सरकारने बँकांचे राष्ट्रीयकरण करतांनाच आदेश पारीत केला होता की देशातील अधिकोषाने त्यांच्या एकूण कर्जाच्या ६० टक्के कर्ज हे शेती कर्ज द्यावे मात्र आज देशातील एकही अर्बन बँक व व्यापारी बँका शेतकऱ्यांना त्यांच्या एकूण कर्जाच्या ६०टक्के तर काय बिल्कुलच कर्ज देण्याच्या मानसिकतेत नाही. शेतीला कमी व्याजदरावर कर्ज पुरवठा करावा असे निर्देश असून सुद्धा शेतीला कमी व्याज दराने कर्ज पुरवल्या जात नाही. तसेच शेतीला कर्ज पुरवण्याकरीता १९७६ मध्ये निर्माण केलेल्या ग्रामीण बँकामध्ये सुद्धा कर्ज वाटपात मोठ्या प्रमाणात सावळा गोंधळ आहे. एकंदरीत शेती उत्पादनाकरीता आवश्यक असणाऱ्या निविष्ठा खरेदी करण्यासाठी आवश्यक असणारा पैसा आज शेती कर्ज वाटपातील अधिकोषाच्या नकारात्मकतेमुळे उपलब्ध होत नाही व त्याचा परिणाम शेतीच्या उत्पादनावर होत आहे.

४) रासायनिक खते व संकरित बियाणे

शेतीच्या उत्पादकतेवर रासायनिक खते व संकरित बियाण्यांच्या उपलब्धतेचा सुद्धा परिणाम होतो आपण पाहतो पेरणीच्या वेळी खते व बियाणे यांचा साठा उपलब्ध नसतो वा तो जाणीव पुर्वक उपलब्ध नसल्याचे दर्शविल्या जाते. अशा वेळी शेतकऱ्यांना ते अधिक किंमतीने खरेदी करावे लागते वाढीव किंमतीत काही शेतकरी खरेदी करू शकतात तर काही अर्थिक क्षमते अभावी खरेदी करू शकत नाही. परिणाम स्वरूप त्यांच्या उत्पादनावर प्रतिकूल परिणाम होतो. तंबाखू, गुटखा पुडी यासारख्या वस्तुंवर बंदी असून सुद्धा त्यांचा साठा कधीच संपत नाही मात्र भारतीय अर्थव्यवस्थेचा आधार असणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या उत्पादनाची खते बियाणे यासारख्या साधनांचा साठा कमी होतो हे खरेच विचार करण्यासारखे आहे.

५) पाणी

पाण्या अभावी शेतीच्या उत्पादकतेवर परिणाम होतात हे सर्व ज्ञात आहे. आज सुद्धा लागवड योग्य क्षेत्रापैकी ६०टक्के क्षेत्राला पाण्याची सोय नाही आणि ती स्थानिक स्तरावर कसे उपलब्ध करून द्यावे याकरिता शासनाच्या कोणत्याही उपाय योजना नाही. आज सरकार नदी जोड प्रकल्पाच्या माध्यमातून मुबलक पाणी पाण्याचे दुर्भिक्ष असणाऱ्या प्रदेशात नेण्याचा प्रयत्न करत आहे मात्र शंका आहे यामधून फायदा होणार की नाही कारण नादी जोड प्रकल्पात मोठ्या प्रमाणात लागवड योग्य क्षेत्र जाणार तसेच निसर्गाचा नियोजीत प्रवाह बदल्याने आहे त्याही जमीनीचे नुकसान झाल्याशिवाय राहणार नाही. मात्र सरकार ज्या प्रदेशात जे जे पाण्याचे स्त्रोत आहे त्यांचा अधिका–अधिक उपयोग करने व त्यामध्ये वाढ कशी करता येईल या बाबीचा विचार करताना दिसून येत नाही.

सारांश

आपण प्रत्येक जन नेहमीच म्हणतो आणि मान्य सुद्धा करतो की, भारतीय अर्थव्यवस्था शेतीप्रधान व्यवस्था आहे ह्याच गोष्टींचा स्वीकार भारत

Scanned with

सरकारने सुद्धा केला. त्यामुळेच भारत सरकारने पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत शेतीला अग्रक्रम देऊन शेती विकासाकरिता ३१.१: हिस्सा ठरवून ६०० करोड रुपये शेतीवर खर्च करण्यात आले दुसऱ्या योजनेपासून तर दहाव्या योजनेपर्यंत सरकारने अनुक्रमे ९५०, १७५०, ३६७०, ८७४०, २६१००, ४७१००, १०५९०, १८१८८०, ३०५०५५ करोड रुपये खर्च केले तर त्यांचा एकूण खर्चात असणारा हिस्सा अनुक्रमे २०,२१,२२,२३,२१,२० व २०टक्के असा होता यावरून असे स्पष्ट होते की, नियोजन काळात भारताने एकूण सरकारी खर्चाच्या जवळपास २०टक्के पेक्षा अधिक खर्च झाला मात्र अद्यापही भारताच्या शेतीक्षेत्राची अवस्था सुधारली असे वाटत नाही. आजही भारतीय शेतकरी उपाशीपोटी, दिन अवस्थेत जगत असून नैराष्यापोटी तो आत्महत्या सुद्धा करत आहे. मग अवस्था का सुधारली नाही या वास्तविक घटकांचा विचार करता, शेती उत्पादनाकरिता नितांत गरजेची असणारी साधने म्हणजे शेत मजुर, भांडवल, वीज संकरित बि–बियाणे व खते व पाणी ही होय, मात्र यांच्या उपलब्धतेत तसेच ही साधने पुरवणाऱ्याच्या मानसिक्तेत ती शेती क्षेत्राला पुरवण्यच्या संदर्भात नकारात्मकता निर्माण झाली त्यामुळे शेती क्षेत्राच्या उत्पादनात घट होत असल्याचे निदर्शनात येते.

39

भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या

श्री. विद्यासागर सरदारसिंग बैनाडे,
विद्याशिष, एन–८, पी–४, प्लॉट क्र.–३
गजराज नगर, सिडको, औरंगाबाद.

****

लहानपणी एक म्हण ऐकावयास मिळायची, "उत्तम शेती, मध्यम व्यापार, कनिष्ट चाकरी". आज शेती उत्तम राहिली आहे काय? याचे उत्तर दुर्दैवाने 'नाही' असेच द्यावे लागते. आज या म्हणीचा क्रम उलट झाला आहे. आज चाकरी उत्तम आणि कनिष्ट शेतीचा प्रत्यय सर्वत्र येतो आहे. या परिस्थितीला आपणच कारणीभूत आहोत. साधारणत: घ्श्व्ङ च्या दशकापासून शेतकरी आत्महत्यांच्या बातम्या ऐकायला, वाचायला येऊ लागल्या. कालानुरूप ह्या बातम्यांची वारंवारता अधिक दृढ होऊ लागली तेव्हा शासन व समाजामधून शेतकरी आत्महत्यांच्या कारणांच्या चर्चा झडू लागल्या, त्या अनुषंगाने सर्व्हे, मुलाखती इ. चा भडीमार सुरु झाला.

शेतकरी आत्महत्यांची कारणे:

प्रामुख्याने शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांची जी कारणे समोर आली ती ढोबळमानाने खालीलप्रमाणे सांगता येतीलरू

१.नैसर्गिक आपत्तीरू अतिवृष्टी–पूर–कोरडा दुष्काळासारख्या वारंवार घडणाऱ्या नैसर्गिक आपत्तींमुळे शेतकरी मेटाकुटीस आला आहे. अतिवृष्टी झाली तरी पिके हातातून जातात, अवर्षणामुळेही पिके हातातून जातात. ज्या जनावरांच्या जीवावर शेती करावी, त्या जनावरांना अन्न तर दूर किमान पाजायलाही पाणी मिळत नाही. त्यामुळे जनावरांचे पालन करता येत नाही व त्यांना बाजारात विक्री करणे भाग पडते, यामुळे आर्थिक कुवत आणखी नाजूक बनते व शेतकरी कर्जबाजारी होऊन आत्महत्येकडे प्रवृत्त होतो.

२. न परवडणारी भाववाढरू शेतकरी जे पिकवतो त्या मालाला रास्त भाव मिळत नाही, परंतु

ISSN 2394-7616

(/http://scholarsim

AALAMI URDU ADAB
• International Refereed Inter Disciplinary Research Journal
• A Quarterly Journal of Urdu, Persian & Arabic Languages & Literatures

لال قلعہ آگرہ میں کتب خانہ کا نظام عہد بابر تاجہانگیر

February 6, 2018 (http://scholarsimpact.com/urdu/?cat=1) in (http://scholarsimpact.com/urdu/?author=1) Posted by
Views 460 (http://scholarsimpact.com/urdu/?p=4217#respond) 0

اختر انساء قریشی
صدر شعبۂ فارسی
منگسا جی مہاراج مہاودیالیہ،
داروہ ضلع ایوت محل، مہاراشٹرا

مسلمانوں میں ہندوستان آنے سے قبل یہاں علمی اور کتابی ذوق عام نہ تھا۔ بلکہ علم ذات پات کے جال میں پھنس کر ایک مخصوص طبقے کی ملکیت بن گیا تھا۔ مسلمانوں کی آمد کے بعد سیاسی وحدت کے ساتھ لسانی وحدت اور ذہنی بیداری کے سامان فراہم ہوئے جس کے نتیجے میں ایک نئی تہذیب ظہور میں آئی۔ ڈاکٹر پی سی را نے اپنے خطبہ میں کہا تھا۔ "یہ صحیح نہیں ہے کہ مسلمان ہندوستان میں آکر صرف بس گئے بلکہ انھوں نے یہاں کے فنون لطیفہ ادب او ملک رانی میں بیش بہا اضافے کئے ہیں۔ ہندوستان کی تہذیب و تمدن کی پیچ ر پیچ پچھی میں رنگ رنگ کے جو بہت سے دھاگے نظر آتے ہیں وہ ذہانت سلامی ہی کا نتیجہ ہیں۔ عروس ہند کو مسلمانوں نے لباس زر تار پہنایا ہے اگر ار لیا جائے تو وہ ایک حقیر لاغر اندام نظر آنے لگے۔

سلمانوں کے قدم سر زمین ہند پر جس مقام پڑے وہاں مسجدیں تعمیر ہوئیں ن کے ساتھ ساتھ مدد سے بھی کھلے اور ہر مدرسے میں چھوٹا یا بڑا کتب

ISSN NUMBER

Aalami urdu adab Print 2394-7616

CREATIVECOMMONS

(/http://creativecommons.org/licenses/by/4.0)
This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License (/http://creativecommons.org/licenses/by/4.0

VISITORS COUNTER

88958
(http://www.freecounterstat.com)

MAGAZINE ARCHIVES

MAGAZINE ARCHIVES
Select Month

تازہ شمارہ

(http://scholarsimpact.com/urdu/?p=636)
Vol-II Issue-I Jan-Mar 2015
(/http://scholarsimpact.com/urdu/?p=636
January 1, 2015

FIND US ON FACEBOOK

Scanned by CamScanner

Aalami Urdu Adab
1.7K likes
Like Page
Be the first of your friends to like this

تازہ شمارہ

خانہ بھی ملحق ہوتا تھا۔

کتب خانوں کی تحریک کے جو پودے سلطنت دہلی میں لگائے گئے تھے وہ مغلیہ عہد میں نشوونما پاکر تناور درخت بن گئے۔انکا علمی ذوق جمالیاتی شعور ذہانت وذکاوت نفاست پسندی اورفیاضی نے ہندوستانی معاشرے کے ہر گوشہ میں چار چاند لگادیئے۔ علوم و فنون ادب۔ خطاطی۔مصوری۔موسیقی۔تعمیرات۔ صنعت و حرفت وغیرہ کی اس عہد میں ایسی پرورش ہوئی جس کی مثال نہیں ملتی۔

مغل بادشاہوں کی حسن سیاست گری۔ تدبر اور رواداری سے ہندوستان کو ایسی پرسکون فضا ملی جو علم و ہنر کی ترقیوں کے لیئے درکار تھی۔ ملک بھر میں تعلیمی چرچے ایسے عام ہوئے کہ سماج اور علم کے رشتے گہرے اور مضبوط ہوگئے اور ذوق کتب بینی پیدا ہوا ،نتیجہ یہ ہوا کہ بے شمار کتب خانے منظر عام پر آ گئے جن کی رونق وترقی کا خاص زمانہ اکبر سے لیکر عالمگیر تک ہے۔ لیکن ہماری حدود لال قلعہ کا کتب خانہ جو بابر سے جہانگیر تک ہے۔ آگرہ گنگا جمنی تہذیب کا مرکزاکبر کے خوابوں کی تعبیر کا شہر سیاسی زیروزبر کا اکھاڑہ رہا ہے۔ بابر نے ہندوستان کا شمالی حصہ فتح کرنے کے بعدآگرہ کو اپنا دارالسلطنت بنایا اور لال قلعہ کو اپنا مسکن ،گو کہ بابر کو بطور بادشاہ بہت کم عرصہ نصیب ہوا یعنی پانچ سال لیکن اس میں بھی اس نے حکومت سازی کے ساتھ ساتھ آگرہ شہر اور قلعہ کو سجانے سنوارنے میں کوئی کسر باقی نہ رکھی۔ بابر کے بعد ہمایوں کو شیر شاہ سے مقابلہ رہا جس کی وجہ سے وہ طوائف الملکی میں سرگرداں رہا اور جب راحت میسر ہوئی اور حکومت ہاتھ آئی تواس نے بھی اپنے اجداد کی روش اختیار کی لیکن اکبر کا عہد سب سے بہترین عہد رہا۔اس نے آگرہ قلعہ میں اپنے آباء و اجداد کی طرز پر کتب خانہ ترتیب دیا اوراس میں بے پناہ اضافے کیئے۔آگرہ شہر اور قلعہ۔ میں گنگا جمنی تہذیب کو پروان چڑھانے کی کوششیں کیں۔ آگرہ میں لوگوں کی آسائشوں اور ضرورتوں کے مطابق اپنی حکمت عملی بنائی ۔ شہر میں نئے محلے جیسے دھرم پورہ، خیرپورہ اور جوگی پورہ کو آباد کیا۔محلات بنائے غرض اسکی خوبصورتی میں اضافے کی ہر ممکن کوشش کی گئی ۔جہانگیر خود اپنے باپ سے متاثر تھا،اسکی سیاسی وانتظامی حکمت عملی کو پسند کرتا تھا، اسی لیئے بادشاہ بنتے ہی انہی پر عمل کرنے کا اعلان کردیا۔ جہانگیر نے کتب خانے پر خصوصی توجہ دی۔ جس کاذکر آگے آئے گا۔شہر میں قلعہ،۔حویلیاں وغیرہ اور خصوصاً اعتمادالدولہ کا مقبرہ جواس وقت شہر کی خوبصورتی میں گل سرسبد

بابر:۔مغلیہ سلطنت کا بانی ظہیرالدین محمد بابرایک زبردست فاتح اور عالم ہونے کے ساتھ ساتھ کتابیں جمع کرنے کا بڑاشائق تھااور اپنی لائبریری میں خصوصی دلچسپی رکھتا بابر خودصاحب تصنیف تھا''تزک بابری'' کے نام سے اپنی سوانح

Scanned by CamScanner

عمری لکھی جو آج ایک اہم ماخذ کا کام دیتی ہے۔ اس کے دور حکومت میں محکمۂ تعمیرات عامہ کے فرائض بھی شامل تھے کہ اس نے مکاتب اور مدارس بنوائے اور ایسی ہر درسگاہ کی اپنی لائبریری بھی ہوتی تھی

ہمایوں :۔ہمایوں بھی اپنے والد کی طرح ادب اور سائنس کا سرپرست تھا۔اس بادشاہ نے نجوم ریاضیات ، شعروشاعری کے ،میدا ن میں اہم رول ادا کیا۔وہ علوم جغرافیہ اورنجوم کے مطالعے کا خاص شوق رکھتاتھا۔حتیٰ کہ جنگ و جدول میں بھی اپنے ساتھ کتابیں رکھتا۔بنگال اور گجرات کی مہمات کے دوران وہ اپنا ذاتی کتب خانہ اپنے ساتھ لے گیا۔اس نے بابر کے قائم کردہ کتب خانے کو وسعت دی اوردہلی میں شیر شاہ سوری کی بنائی ایک عمارت شیر منڈل کو کتب خانہ میں تبدیل کردیا۔ اس کتب خانہ کا ناظم الملقب بہ باز بہادر تھا۔ہمایوں نے قلعۂ آگرہ میں بھی ایک عالیشان عمارت خانہ طلسم کے نام سے بنوائی 'اس کے بالائی کمرے میں کتب خانہ تھا جس میں با تصویر کتابیں اور خوبصورت خطاطی کے نمونے رہا کرتے تھے۔

اکبر:۔ ہمایوں کے جانشین اکبر کا عہد کتب خانوں کی تاریخ میں نشان میل کی حیثیت رکھتا ہے۔ اس دور میں ان کے استحکام اور ترقی کے لیئے بہترین اسباب فراہم ہوئے۔ گوکہ خودان پڑھ تھا لیکن علمی مجالس آراستہ کرنے اوراس میں شامل ہونے کا ذوق رکھتا تھا۔اسے کتب خانہ باپ سے ورثہ میں ملا تھا۔ جس کو اس نے اپنی علم دوستی اور کتب نوازی کی بدولت کافی وسعت دی۔ بزم تیموریہ کے مصنف کا بیان ہے کہ قلعہ آگرہ میں مثمن برج کے بغل میں جو لمبا کمرہ ہے اس میں شاہی کتب خانہ تھا۔کتب خانہ میں کتابوں کی باقاعدہ درجہ بندی کی گئی تھی۔ پہلے حصے میں شاعری، طب ،نجوم اور موسیقی' دوسرے حصے میں تصوف ، فلسفہ،علم الانسان اور ہندسہ' تیسرے حصے میں تفسیر،حدیث اور فقہ کی کتابیں تھیں۔

شاہی کتب خانے کے ذخیرہ میں زیادہ تر کتابیں دوسری ذاتی کتب خانوں سے حاصل ہوئیں۔ مثلاً گجرات،جونپور،کشمیر،بہار،بنگال اور دکن کے کتب خانوں سے فتح گجرات کے دوران اعتماد خاں کا کتب خانہ شہنشاہ نے حاصل کرکے شاہی کتب خانہ کا حصہ بنالیا۔ اسی طرح فیضی کے انتقال کے بعد اس کے کتب خانے کے ۴۳۰۰ مخطوطے بھی شاہی کتب خانے میں شامل کرلیئے گئے۔ اکبری عہد میں کتب خانے کی ترقی کا سب سے بڑا سبب وہ محکمہ تھا جو ترجمہ کے لیئے قائم کیا گیا تھا۔ اس زمانہ میں سنسکرت اور دوسری زبانوں کی اہم تصانیف فارسی میں ترجمہ کی گئیں۔ اکبر کے کتب خانہ کا ناظم ملا پیر محمد تھا۔ شاہی کتب خانہ کے علاوہ اس عہد میں اور بھی بہت سے کتب خانے تھے جو وزراء 'نوابین،عمائدین،شہزادوں اور شہزادیوں کی ذاتی ملکیت تھے۔اکبر کی ایک ملکہ سلیمہ سلطانی بیگم کی اپنی ذاتی لائبریری تھی۔اسکے علاوہ گلبدن بانو بیگم کی

Scanned by CamScanner

بھی اپنی ذاتی لائبریری تھی جس میں کافی کتابیں جمع تھیں۔

امراء کے کتب خانوں میں عبدالرحیم خان خاناں کا ذاتی کتب خانہ تھا جو کہ اتنا بڑا تھا کہ اس میں ۹۵ ملازمین تھے۔

اس میں نگراں، جلد ساز، خطاط اور مترجم شامل تھے۔ مولانا ابراہیم کتابدار کے عہدہ پر، میر باقی ناظم کے عہدہ پر اور نعمت اللہ نگراں کے عہدہ پر فائز تھے

جہانگیر کے عہد میں کتب خانوں کا سلسلہ اور وسیع ہوگیا کیونکہ یہ بادشاہ علوم کا سرپرست تھا اور کتابیں جمع کرنے کا ذوق اور مطالعے سے دلچسپی رکھتا تھا۔ ورثے میں ملے کتب خانہ میں اس نے اپنے ذوق کے مطابق قابل قدر اضافے بھی کیے۔اس کے ساتھ ہی ایک تصویر خانہ بھی بنوایا جس میں تقریباً ۶۰۰۰۰(ساٹھ ہزار)کی تعداد میں علم وادب،شعروشاعری،آرٹ کی کتابوں اور مرقعوں کا بیش بہا سرمایہ جمع کیا۔کتب خانہ اور تصویرخانہ دونوں کا نگراں مکتوب خاں تھا۔

مغلیہ عہد میں کتب خانوں کا نظام

یوں تو ہندوستان کے مسلم عہد میں کتب خانوں کی ترتیب و نظام کی طرف بھی توجہ کی گئی لیکن اس سلسلہ میں باقاعدہ محکمے مغلوں کے زمانے میں قائم ہوئے اس دور میں جو مختلف لائبریری افسران وعملہ وجود میں آیا۔ ان کے فرائض حسب ذیل ہیں۔

۱۔ ناظم:۔ دور مغلیہ میں یہ لائبریری کا افسر اعلی ہوتا تھا جسے موجودہ دور میں لائبریرین کہتے ہیں۔یہ علمی اور انتظامی قابلیت رکھنے کے ساتھ ساتھ صحیح کتابی ذوق بھی رکھتا تھا۔ملا پیر محمد اور شیخ فیضی کے بعد دیگرے اکبر کی شاہی لائبریری کے ناظم بنے۔ مکتوب خاں جہانگیر کے عہد میں ناظم رہا اور یہ تمام حضرات دربار شاہی میں نہایت اہم افراد تھے۔

۲۔ مہتمم:۔ مہتمم یا داروغہ دوسرے درجہ پر ہوتا تھا۔یہ تکنیکی کام اور نظم ونسق کا ذمہ دار ہوتا تھا۔یہ کتابوں کی خرید،انتخاب اور درجہ بندی کا ذمہ دار ہوتا تھا۔

۳۔ صحاف اور وراق:۔ داروغہ کے زیر ہدایت کام کرتے تھے ان کا کام تھا کتابوں کا اجرا کریں بعداز استعمال ان کو ٹھیک جگہ پر واپس رکھ دیں۔وراق کا کام کتابوں کو نمی اور چوروں سے محفوظ رکھنا تھا۔

۴۔ مصحح:۔ ان کا کام تھا مخطوطوں کی غلطیوں کی درستی اور ان کی دیکھ بھال کرنا۔کتابوں کو اگر کیڑے نقصان پہنچاتے تو وہ ان ٹکڑوں کو بدل دیتے تھے۔ ان لوگوں کا عالم ہونا ضروری تھا اور تکنیکی کام کے ماہر ہونا بھی۔

Scanned by CamScanner

۵۔ مترجم:۔ مغلیہ عہد میں کتب خانوں کی ترقی کا ایک سبب وہ محکمہ بھی تھا جو کتابوں کے ترجمے کا کام کرتا تھا۔ بالخصوص اکبر کے عہد میں ان کو بڑی اہمیت حاصل تھی۔

۶۔ کاتب:۔ عہد مغلیہ میں اس فن کو خوب ترقی حاصل ہوئی۔ کاتب کا کام نادر مخطوطات کو نقل کرنا تھا۔

۷۔ مقابلہ نویسی:۔ ان کا کام تھا کہ وہ کاتب اور خوش نویسی کے کام کو اصل سے مقابلہ کرکے تصدیق کرے۔

۸۔ جلد ساز اور حاشیہ نگار:۔ عہد مغلیہ میں جلد سازی کو ایک فن کی حیثیت حاصل تھی اور یہ لوگ کتب خانہ کا لازمی جز تھے۔ ہر کتب خانہ میں دیگر عملہ کے ساتھ ساتھ جلد ساز اور حاشیہ نگار مقرر کیئے جاتے تھے اور قابل جلد ساز بڑے بڑے افسران کی طرح تنخواہ دار ہوتے تھے' یہ لوگ جلد سازی کے ساتھ ساتھ کتابوں کی تزئین بھی کرتے تھے۔ حاشیہ نگار کتابوں کے سرورق اور ان کے اندرونی صفحات کے حاشیے طرح طرح کے گل بوٹوں سے سجاتے، ازکاری اور میناکاری سے مزین کرکے دیدہ زیب بنادیتے تھے۔

۹۔ مصور:۔ شاہان مغلیہ کے کتب خانوں میں کاتبوں کے ساتھ ساتھ مصور بھی نظر آتے ہیں۔ جو کتابوں میں تصویر بناتے، مرقع اور شبیہیں تیار کرکے ان میں نقرئی اور زرین رنگ بھر کر اپنی فنکاری کے جوہر دکھاتے تھے۔ اس میں ہندوستان سے ہی نہیں بلکہ بیرونی ملک سے خواجہ عبدالصمد شیرازی، میر معصوم قندھاری اور سید علی خان تبریزی جیسے صاحب کمال مصور آئے۔ بابر سے بہادر شاہ ظفر تک اس فن کو بڑا عروج حاصل ہوا۔

۱۰۔ محرر:۔ مغلیہ عہد میں کتب خانوں میں ایک ایسا عملہ تھا جو کتابوں کا شمار رکھتا تھا اور حسابات بھی بناتا تھا وہ محرر کہلاتا تھا۔

۱۱۔ خدمت گار:۔ تمام کتب خانوں میں خدمت گار ہوا کرتے تھے۔ ان لوگوں کا کام صفائی اور گرد جھاڑنا ہوتا تھا۔

غرض فتح پور سے آگرہ تک اور خصوصاً آگرہ میں تہذیبی حلاوت گھل مل چکی تھی۔ اکبر کی گنگا جمنی تہذیب کا خواب تعبیر پا رہا تھا۔

حوالہ جات

Scanned by CamScanner

۱۔اسلامی تہذیب اور قومی تعلیم۔ص ۲۲
۲۔ Society& Culture in Mughal Age m.P.N. Chopra 1963 P-162
۳۔ Promotion of learning in India during the Muhammad rule by N.N Law- London, Longman 1916 P.127
۴۔ Libraries during the Muslim rule in India by S.A.Zafar,P.332
۵۔ Rogers and Beveridge: Tuzk-e-Jahangiri. Munshi Ram Manohar Lal,1968, P. 21
۶۔ Islamic Culture 33.1, 1959, Jan. P.55
۷۔بزم تیموریہ۔صباح الدین عبدالرحمان۔ ۱۹۴۸ء ص ۱۲۴، دارالمصنفین اعظم گڑھ۔
۸۔ Libraries during the Muslim Rule in India by S.A Zafar, Islamic Culture 19-4- 1945 Oct. P.332
۹۔ Elliot : Tareek-e-Badayuni. P. 519
۱۰۔ Blochmarm: Ain-e-Akbari, Oriental Book, New Delhi, P-550
۱۱۔ Journal of Indian History V.31, P-165
۱۲۔ Beveridge : Humayun Nama, P-36
۱۳۔ Niamatullah's History of Afghan P.V. by N.B.Roy
۱۴۔ Rogers and Beveridge: Tuzkre Jahangiri,P-12
۱۵۔ Mandelslo – Harris Travels Vol II, P-18
۱۶۔ History of Shahjahan by D.P. Saksena , P-277

Next
دکنی ادب کی تحقیق اور محمد علی اثر

Previous
ڈاکٹر خواجہ محمد اکرام الدین صوفی جمیل اختر میموریل ایوارڈ سے سرفراز

ABOUT ایڈمن

RELATED ARTICLES

Scanned by CamScanner

http://scholarsimpact.com/urdu/?p=6025

اردو میں بچوں کے رسائل

http://scholarsimpact.com/urdu/?p=6025

http://scholarsimpact.com/urdu/?p=6014

ثنا فاطمہ کا انگریزی ناول 'گرے' میں رسم اجرا

http://scholarsimpact.com/urdu/?p=6014

January 29, 2020

http://scholarsimpact.com/urdu/?p=6006

خواتین قلمکاروں کی کہانی

http://scholarsimpact.com/urdu/?p=6006

January 19, 2020

LEAVE A REPLY

• Your email address will not be published. Required fields are marked

• Name

• Email

Website

Post Comment

Copyright 2013, All Rights Reserved ©

(http://freewebsubmission.com) (http://facebook.com) (http://google.com) (http://youtube.com) (http://yahoo.com) (http://baidu.com) (http://wikipedia.org) (http://live.com) (http://qq.com) (http://amazon.com) (http://taobao.com) (http://plasa.msn.com/) (http://google.co.id) (http://indonesianforums.com/) (http://rapidshare.com) (http://4shared.com) (http://twitter.com) (http://linkedin.com) (http://bing.com) (http://sina.com.cn) (http://yandex.ru) (http://ebay.com) (http://wordpress.com) (http://weibo.com) (http://tumblr.com) (http://microsoft.com) (http://mail.ru) (http://pinterest.com) (http://paypal.com) (http://ask.com) (http://craigslist.org) (http://sohu.com) (http://apple.com) (http://soso.com) (http://adobe.com) (http://isearch.avg.com) (http://amazon.de) (http://adf.ly) (http://aol.com) (http://bbc.co.uk) (http://viva.co.id) (http://okezone.com) (http://tribunnews.com) (http://tempo.co) (http://inilah.com) (http://merdeka.com) (http://republika.co.id) (http://antaranews.com) (http://liputan6.com) (http://metronews.com) (http://beritasatu.com) (http://mediaindonesia.com) (http://suaramerdeka.com) (http://mytrans.com) (http://jppn.com) (http://lintas.me) (http://populerkan.com) (http://infogue.com) (http://kaskus.co.id) (http://detik.com) (http://tokobagus.com) (http://klikbca.com) (http://4shared.com) (http://merdeka.com) (http://berniaga.com) (http://histats.com) (http://bankmandiri.co.id) (http://buildathome.info) (http://kapanlagi.com) (http://ads-id.com) (http://webgame.web.id) (http://indowebster.com) (http://googleusercontent.com) (http://kub.com) (http://delta-search.com) (http://goal.com) (http://lazada.co.id) (http://popads.net) (http://avg.com) (http://tokopedia.com) (http://ganool.com) (http://jne.co.id) (http://freemp3in.com) (http://t.co) (http://bhinneka.com) (http://neobux.com) (http://babylon.com) (http://games.co.id) (http://files.wordpress.com) (http://instagram.com) (http://imdb.com) (http://indonetwork.co.id) (http://subscene.com) (http://bni.co.id) (http://telkomsel.com)

Scanned by CamScanner

VOL. 3 | ISSUE 6 | DECEMBER 2017
(UGC Approved Journal No. 63716)

ISSN: 2454-5503
IMPACT FACTOR: 3.012(IIJIF)

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

A BIMONTHLY REFEREED INTERNATIONAL JOURNAL

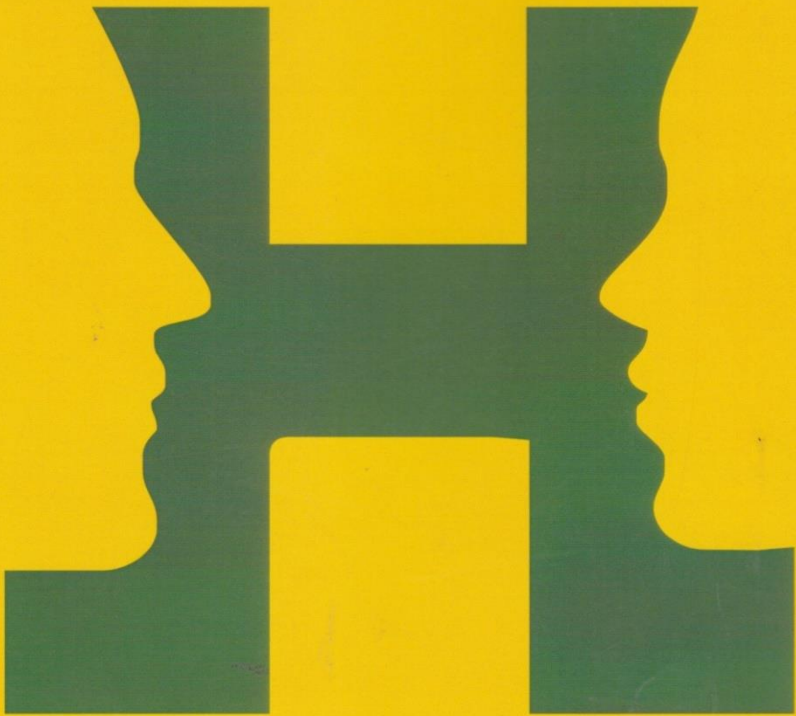

Chief Editor
Dr. Kalyan Gangarde

CONTENTS

1.	History and Future of CALL: A 21st Century Perspective	Dr. R. S. Nitonde	05
2.	A Matter of Time: A Feministic Discourse	Dr. Shaikh M A Raheman	09
3.	Feministic Approach in Castillo's *So Far from God*	Arpana Gaur	13
4.	Comprehending the Principles of Secularism in the Contermporary Indian & Indian Subcontinent Literature	Dr. Baliram Gaikwad	16
5.	Gidugu: The Patron of Savara Language	Dr.N. Bhanusree	20
6.	Entrapment,Conflict and hunger for freedom in Anita Desai's *Voices in the City*: A feminist Reading.	Pranami Bania	26
7.	Diasporic Experiences in Jhumpa Lahiri's ….	Dr Pandit B Nirmal	32
8.	*Sairat*: Art for Art's Sake or Art for Life's Sake	Dr Subhash K. Shinde Mr Kishor N. Ingol	37
9.	Emotional Rift in Relationships and Alienation …	Dr. Ram Lakhan Dhakar	42
10.	Adaptation Of Shakespeare's *Othello* In Bollywood	Anurag Pandey	46
11.	Gender Audit: A Step towards Achieving Gender Equality	Jayeeta Datta	50
12.	Growing Mall Culture in India - Changing Life Style	Dr. V. S. Kshirsagar	55
13.	Socio-Political Concerns in Arundhati Roy's *Public Power in the Age of Empire*	Mrs. Usha	58
14.	Unified Elections In India: A Critique	Dr. Rohini Waware Adv. Swapnil Waware	61
15.	The poetic Hurt and the Violence of the External World….	Dr. Manpreet Kaur	65
16.	Role of Foreign Direct Investment (FDI) In Banking Sector	Syed Vazeer Sayed Isa	71
17.	Coalition Government in Maharashtra – Historical Review	Dr. P. S. Lokhande	74
18.	Repercussions of Gandhian Ideology in Bhabani Bhattacharya's…	Dr Ramakant D. Mundhe	76
19.	जागतिकीकरणचा भारतीय ग्रामीण सामाजिक जीवनावरील प्रभाव	प्रा.कल्पना एस.गोडघाटे	80
20.	दक्षिण के प्रसिद्ध हिन्दी सेवी आचार्य जी. सुंदर रेड्डी	डॉ.ए. सन्यासि राव	84
21.	गांधी दर्शन की प्रासंगिकता वर्तमान राजनीतिक और …	डॉ.श्रीमती कल्पना वैश्य	87
22.	कुमारविजयम् में वर्णित प्रकृति चित्रण	नरोत्तम	91
23.	डॉ.मु.ब.शहा के निबन्धों में पत्रकारिता	डॉ.लावणे विजय भास्कर	94
24.	ममता कालिया के कथा साहित्य में व्यक्त समस्याएँ	प्रा. नागराज उत्तमराव मुळे	98
25.	इक्कीसवीं सदी के उपन्यासों में कृषक जीवन	डॉ. सुधीर गणेशराव वाघ	101
26.	चर्मकार समाजातील गटई कामगांराच्या आर्थिक परिस्थितींचे समाजशास्त्रीय अध्ययन (संदर्भ : अमरावतीजिल्हा)	डॉ. सुभाष किशनराव पवार	104
27.	**ई-संसाधने आणि शोधतंत्रे**	**आर.बी.टेकाळे** **डॉ. दया बी.वळवे-पाटील**	108
28.	जागतिकीकरणाचा कुटुंब संस्थेवरील परिणाम	डॉ. अश्रु पुंजाजी जाधव	113
29.	ऐतीहासीक धार्मिक परंपरांची मानसीक चिकीत्सा	प्रा.डॉ.मोहन मिसाळ	116
30.	यशवंतराव चव्हाण यांचे प्रशासकीय विचार	प्रा.डॉ.एम.एफ.राऊतराहे	120
31.	क्रीडा संस्कृती आणि माध्यमांची भूमिका	प्रा.सुभाष रामकृष्ण गुंडवार	122
32.	जागतिकीकरण आणि भारतीय शेती	प्रा. एन. आर. भिंगारे	125
33.	जागतिकीकरणाचे ग्रामीण जीवनावर झालेले परिणाम ….	प्रा.डॉ.तंगलवाड दत्ता मा.	128
34.	उच्च शिक्षा में पुस्तकालय पेशेवरों के मुद्दों और चुनौतियों	डॉ. योगेश कुमार अत्री जयश्री माणिकराव गित्ते	132
35.	साकेत और मौलिक उद्भावनायें	लता पाठक	135
36.	महिलाओं के उत्थान में डॉ. अम्बेडकर का योगदान	डॉ. विभा वासुदेव	137
37.	समाजिक आन्दोलन एवं उसका प्रभाव (भारत के संदर्भ में)	श्याम पाठक	141
38	Contradictory Teetotalism and Postmodernism in …	Dr. Mahesh Kumar Kushwah	145

ISSN: 2454-5503
Impact Factor: 3.012 (IIJIF)

32.

जागतिकीकरण आणि भारतीय शेती

सहा. प्राध्यापक. एन. आर. भिंगारे
मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय दारव्हा. जि. यवतमाळ

प्रस्तावना.

आजही भारत हा खेड्यांचा देश असून, शेतीव्यवसाय हा भारतीय खेड्यांचे महत्वपूर्ण वैशिष्ट माणले जाते. म्हणूनच भारत हा कृषीप्रधान देश आहे असे म्हटले जाते. व्यावसायिक आधारावर भारतीय लोकसंख्येचा विचार केला तर आजही ७० प्रतीशत लोक शेती व शेती संबधित व्यवसायावर आधारलेले आहे. भारताच्या सकल राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये शेती क्षेत्राचा सहभाग पाहला तर १९५१ मध्ये ५५.०४ प्रतिशत होता. तर पुढील दर दशकामध्ये हे प्रमाण सतत कमी झालेले दिसून येत असून, २०११ या वर्षी हे प्रमाण १४.०५ प्रतिशत झाले आहे. भारताच्या सकल राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये शेती क्षेत्राचा सहभागाचे प्रमाण सतत कमी झाले असले तरीपण भारतामध्ये शेती व्यवसायाचे महत्व कमी झाले नाही. कारण १९५१ या वर्षी भारतामध्ये शेती व्यवसाय करणाऱ्या लोकांचे एकून लोकसंख्येतील प्रमाण १६.०३ कोटी होते. या प्रमाणामध्ये प्रत्येक दशकात वाढ होवून २००१ या वर्षी हे प्रमाण ६१.०७ कोटींवर पोहचले आहे. त्यामूळे आजही भारतामधील बहुसंख्य व्यक्तिंच्या व्यवसायाचे व उपजिविकेचे प्रमुख साधन शेती व्यवसाय असल्यामुळे शेतीचे महत्व कमी झालेले नाही असे दिसून येते.

आधुनिक यूग हे जागतिकिकरणाचे माणले जाते. परंतू भारतामध्ये जागतिकीकरणाच्या प्रक्रीयेची खरी सुरवात १९९१ नंतर झाली. जागतिकिकरणाच्या आधारावर शेती क्षेत्राच्या बाबतीत देशात विदेशी गुंतवनूकीला प्रोत्साहन देने, त्याकरीता बहुराष्ट्रिय कंपन्याना व्यवसायाकरीता अनुमती देने, देशातील आयात व निर्यात धोरणामध्ये सुट देने, देशी व विदेशी वस्तुमध्ये भेद न करता प्रत्येक क्षेत्रातील व्यवसायाचा विकास करणे अशा अनेक धोरणांचा स्विकार केल्या गेला व त्यामधून अपेक्षित बदल घडविण्याच्या दृष्टिने प्रयत्न केल्या गेले परंतू जागतिकिकरणाचा प्रभाव शेती क्षेत्रावर अपेक्षितरित्या न पडता त्यामुळे भारतीय शेती क्षेत्राचे पुर्ण कंबरडे मोडल्या गेले. म्हणूनच भारतीय शेती क्षेत्रावर जागतिकीकरणाचा प्रभाव व परिणाम अभ्यासन्याकरिता प्रस्तुत संशोधन पेपर सादर केला आहे.

संशोधनाचा उद्देश.

१. जागतिकीकरणाचा भारतीय शेतीवरील प्रभावाचे अध्ययन करुन, त्याचा शेतीवरील नकारात्मक परिणामांचे अध्ययन करणे.
२. भारतीय शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीवरिल जागतिकीकरणाचा प्रभाव स्पष्ट करुन भारतीय शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती स्पष्ट करणे.

जागतिकिकरणाचा अर्थ.

जागतिकीकरण ही अशी प्रक्रिया आहे की, यामध्ये उदारीकरण व खाजगीकरण या संकल्पनांचा समावेश होतो. या प्रक्रियेमुळे कोणत्याही देशाची अर्थव्यवस्था केवळ त्या देशीपूरती मर्यादित राहत नसून ती अर्थव्यवस्था जागतीक अर्थव्यवस्थेचा एक भाग बनत असते. "म्हणजे अवघे विश्वची माझे घर" या अभंगाप्रमाणे सपुर्ण जगच एक अर्थव्यवस्थेच्या स्वरुपात निर्माण होत असते.

जागतिकीकरणाच्या व्याख्या

जागतीक बॅक – "जागतिकीकरण म्हणजे उपभोग्य वस्तुसह सर्व वस्तुंच्या आयातीवरील हळुहळु निर्बंध कमी करणे, आयातीचे दर व कर कमी करणे, व सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगाचे खजगीकरण करणे होय".

रुसो मोदी – "जागतिकीकरण म्हणजे सर्वच वस्तुकरीता खुली बाजारपेठ, खुली स्पर्धा आणि नव्या तंत्रज्ञानातुन उत्पादन वाढविने, तसेच सपुंर्ण जगाची एकच बाजारपेठ निर्माण करुन वस्तु व सेवांची विक्री करणे होय."

यावरुन जागतिकीकरण म्हणजे संपुर्ण जगच एक बाजारपेठ निर्माण होत असून, त्यामध्ये प्रत्येक देशाने इतर देशातील वस्तु व सेवांच्या विक्रीचा स्विकार कोणताही भेद न करता करणे म्हणजे जागतिकीकरण होय.

जागतिकीकरणाचा भारतीय शेतीवरील परिणाम

भारताला १९९० नंतरच्या दशकामध्ये आंतराष्ट्रीय नाने निधीकडून मदत घेण्याकरीता काही अटिंची पुर्तता करणे आवश्यक होते, त्याकरीता भारतामध्ये खुली अर्थव्यवस्था निर्माण करणे आवश्यक झाले होते. अशा मुक्त अर्थव्यवस्थेमधून जागतिकीकरण प्रक्रिया भारतात सुरु होवून, काही बदल घडविल्या गेले आहेत. त्यामध्ये अन्नधान्यावरील अनुदीन रद्द करणे, खाजगीकरणाला महत्व देणे, परकीय गुंतवनूकीला प्रोत्साहन देणे, आयात निर्यात धोरणावरील बंधने व कर कमी करणे, इतर देशातील वस्तुंचा भेद न करता स्विकार करणे अशा अनेक बदलांचा भारतीय शेतीक्षेत्रावर दुरगामी परिणाम झाले आहेत. या बदलांमध्ये विकसीत शेती, आधुनिक तंत्रज्ञान, संकरीत बि बियाणे, शेतमालाला जागतीक बाजारपेठ असे अनेक बदल शेती व्यवसायाकरीता अनुकूल असले तरीपण शेतीवर प्रतिकुल परिणाम फार मोठ्या प्रमाणात झाले आहेत. जागतिकीकरणाच्या प्रतिकुल परिणामामधुन शेतकरी आत्महत्येसारखी भिषन समस्या भारतात निर्माण झाली आहे. म्हणूनच जागतिकीकरणाच्या शेतीवर झालेल्या प्रतिकुल परिणामांचे अध्ययन प्रस्तुत संशोधन पेपरमधून केले आहे.

शेतमालाला भाव नाही — जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून आयात व निर्यात धोरणावरील कर व बधंने शिथिल करण्यात आले, त्यामुळे भारतामध्ये इतर देशाकडून अधीकचा माल आयात होवू लागला त्याचा थेट परिणाम भारतीय शेतमालाच्या किंमतीवर झाला. त्यामुळे उत्पादन कमी, त्यामध्ये भाव कमी व उत्पादन खर्च जास्त अशा स्थितीमुळे शेतकरीवर्ग फार मोठ्या आर्थिक विवंचनेत सापडला आहे.

तंत्रज्ञानाचा उपयोग झाला नाही — जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून व्यापक प्रमाणात शेतीविषयक तंत्रज्ञानाची निर्मिती व प्रत्येक देशातून तंत्रज्ञानाचे आदान प्रदान करण्यात आले. त्यामुळे शेतीविकासाकरीता ही महत्वाची बाब ठरली. परंतु भारतामध्ये शेतीचा कमी आकार असणारे लहान शेतकरी मोठ्या प्रमाणावर आहेत. तंत्रज्ञानाचा उपयोग करण्यासाठी शेतीचा आकार मोठा असने आवश्यक आहे. तसेच आधुनिक तंत्रज्ञान खूप महागडे आहे. त्यामुळे तंत्रज्ञानाचे होणारे फायदे हे लहान शेतकऱ्यांना झाले नाही. आणि अध्ययनावरुन तंत्रज्ञानाचा सर्वात जास्त फायदा केवळ भारतामध्ये मोठ्या शेतकऱ्यांनाच झाला आहे.

शेती पर्यावरणाचा नाश — भारतामध्ये शेती उत्पादन वाढविन्या अथवा कायम ठेवन्याकरीता शेतीची पोत म्हणजे शेतीचे पर्यावरण नैसर्गिक गुणधर्मासह कायम राखणे आवश्यक असते. परंतु जागतिकीकरणामुळे शेतीमध्ये रासायनिक खतांचा अतिरेकी वापर, किटकनाशके व तणनाशके यांचे वाढते प्रमाण, संकरीत बि, बियाणे यामुळे शेतीच्या पर्यावरणाचा फार मोठा ऱ्हास झाला आहे.

शेतकरी आत्महत्या — जागतिकीकरणाचा भारतीय शेती व शेतकरी यांच्यावरील भिषन परिणाम म्हणजे भारतीय शेतकऱ्यांच्या होत असलेल्या आत्महत्या होय. कारण महागडे तंत्रज्ञान, महागडे बि, बियाणे, महागडे रासायनीक खते व औषधी, भारतीय शासनाने बि, बियाणे, रासायनीक खते व औषधी यावरील कमी केलेले अनुदान व आयात निर्यात धोरणामुळे शेतमालाला नसलेला भाव तसेच शेती उत्पादन खर्च जास्त अशा अनेक कारणामुळे भारतीय शेती व शेतकरी यांचे पूर्ण कंबरडे मोडल्या गेले. परिणामी १९९० च्या दशकापासून भारतात शेतकरी आत्महत्येचे प्रमाण सतत दर दशकामध्ये वाढलेल दिसून येते.

शेतकरी कर्जबाजारीपणा — जागतिकीकरणाच्या नंतरच्या काळापासून भारतीय शेतकरी वर्ग कर्जबाजारी झाला आहे. कारण महागडे तंत्रज्ञान, महागडे बि, बियाणे, महागडे रासायनीक खते व औषधी व भारतीय शासनाने बि, बियाणे, रासायनीक खते व औषधी यावरील कमी केलेले अनुदान यामुळे शेतकऱ्यांच्या शेती उत्पादन खर्चात प्रचंड वाढ झालेली आहे. परंतु शेती उत्पादनामध्ये त्याप्रमाणात वाढ झाली नाही. यामधून उत्पादन खर्चात प्रचंड वाढ व पीकाला भाव नसल्यामूळे उत्पादन फार कमी यामधून कर्जाशिवाय त्यांना पर्याय राहला नाही.

शेती उत्पादन खर्च वाढला — जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून भारतीय शेतकऱ्यांच्या शेती उत्पादन खर्चात कमालीची वाढ झाली आहे. कारण महागडे तंत्रज्ञान, महागडे बि, बियाणे, महागडे रासायनीक खते व औषधी व भारतीय शासनाने बि, बियाणे, रासायनीक खते व औषधी यावरील कमी केलेले अनुदान यामुळे शेतकऱ्यांच्या शेती उत्पादन खर्चात प्रचंड वाढ

झालेली आहे. परंतु शेती उत्पादनामध्ये त्याप्रमाणात वाढ झाली नाही. त्यामुळे शेतकरी वर्ग हा आर्थिक अडचनीमध्ये सापडला आहे.

शेती रोजगारामध्ये घट — जागतिकीकरणामुळे शेतीमध्ये मोठ्या प्रमाणावर यंत्राचा उपयोग होवू लागला. श्रमशक्तीचे महत्व कमी झाले, त्यामूळे शेतीवर अवलंबितांची संख्या जास्त असुनही रोजगारामध्ये मात्र घट झाली आहे.

शिफारशी

भारतीय शेती व शेतकरी यांवर जागतीकरणामूळे जे दुष्परिणाम झाले आहेत ते दुर केल्याशिवाय भारतीय कृषी अर्थव्यवस्था सूधारणे शक्य नाही. त्याकरिता खालील उपाययोजना करणे आवश्यक ठरते.

१. भारतामध्ये शेतीमालाला कमी भाव ही शेतकरीवर्गाची मोठी समस्या आहे. त्यामुळे शेती उत्पादनाच्या खर्चापेक्षा दुप्पट भाव शेतमाल देणे आवश्यक आहे. त्याशिवाय शेती व शेतकरी यांची स्थिती सुधारणार नाही.
२. भारतीय शेतीची उत्पादकता शेती पर्यावरणाचा ऱ्हास झाल्यामुळे फार कमी झाली आहे. म्हणून शेमकरी वर्गाला शेन्द्रीय शेती करण्याच्या दृष्टिने शासकीय स्तरावरुन प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. त्यामुळे शेतीची पोत सुधारुन भारताचा शेतमाल आंतराष्ट्रिय बाजारामध्ये चांगला दर्जा प्राप्त करु शकेल.
३. भारतीय शेतकऱ्यांची सर्वात मोठी समस्या त्यांच्याजवळ शेती उत्पादनाकरीता असलेले कमी भांडवल होय. म्हणून शेतकरीवर्गाला भांडवलाकरिता दिर्घ व मध्यम मुदतीच्या कर्जाची व्यवस्था करुन देणे व सिंचन बी, बियाणे, रासायनिक खते यावरील अनुदान पुर्ववत सुरु करुन शेती क्षेत्रातील गुंतवनूकीमध्ये वाढ करणे आवश्यक आहे.
४. जागतिकीकरणामुळे भारतामधील आयात व निर्यात धोरण पुर्णपणे बदलले आहे. त्यामध्ये भारतात आयातीचे प्रमाण हे निर्यातीपेक्षा वाढलेले आहे. म्हणून भारतामधील शेतमाल जास्तीत जास्त कसा निर्यात करता येईल याकरीता निश्चित धोरण निर्माण करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे शेतमालाला भाव मिळून देणे शक्य होईल.
५. जागतिकीकरणामध्ये केवळ शेतमाल उत्पादित करणेच महत्वाचे नसून त्या शेतमालावर प्रक्रिया करणारे उद्योग निर्माण करणे गरजेचे आहे. त्याकारीता शासकीय स्तरावरुन प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.
६. भारतीय शेतकरी वर्गाने जागतिकीकरणामध्ये आपले स्थान टिकून ठेवण्याकरीता उत्पादनामध्ये वाढ करणे, दर्जेदार उत्पादन करणे, शेतीसोबत जोडव्यवसाय करणे, तंत्रज्ञानाचा उपयोग करणे व परंपरागत पिकपध्दत सोडून जागतिक मागणीनुसार व गरजेनुसार उत्पादन करणे आवश्यक आहे.

सांराश

जागतिकीकरण एक प्रक्रिया आहे व बहुतांश देशांनी या प्रक्रियेचा स्विकार केला आहे. त्यामूळे यामधून भारताला माघार घेणे शक्य नाही. म्हणून जागतिकीकरणाचा सकारात्मक स्विकार करणे अतिशय आवश्यक आहे. त्याकरिता शासन व शेतकरी यांच्यामध्ये समन्वय निर्माण करुन भारतीय शेती व शेतकरी विकसित होईल याकरिता शासन स्तरावरुन व्यापक प्रयत्नांची गरज आहे. हे कार्य करतांना केवळ शासनाला दोष देवून चालणार नाही तर सामुहिक प्रयत्नांच्या आधारावर शेतकऱ्यांचे प्रश्न सोडविणे आवश्यक आहे. तसेच शेतकरी वर्गाणे देखिल बदलत्या परिस्थितीनूसार जागृत होवून, सकारात्मक विचार करुन आत्महत्या न करता खंबिरपणे समस्यांचा सामणा करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. जागतिकीकरण : भारतासमोरील आव्हाणे . जगन कऱ्हाडे
२. जागतिकीकरण : समस्या आणि उपाय . सि. प. खेर
३. जागतिकीकरण आणि भारत . नलीनी पंडीत
४. जागतिकीकरण : परिणाम आणि पर्याय . गजानन खातू

θθθ

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Special Issue February 2018

Vidyawarta®

International Multilingual Research Journal

Disha

Editor
Prof.Virag S.Gawande
Dr.Sanjay j. Kothari
Dr. Dinesh W.Nichit

Published By
Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage Walgaon Dist . Amravati
&
Aadhar Social Research Development Training Institute, Amravati.

13) गडचिरोली जिल्हयातील नक्षलवादाचा प्रभाव
प्रा. सुजाता केने, अकोला || 44

14) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : दलित आंदोलन
डॉ.राम प्र.ताटे & प्रा. अर्चना वाघमारे, ता.जि.बीड (महाराष्ट्र) || 48

15) कोल्हापूर संस्थानातील शाहू महाराजांच्या सर्वांसाठी लोकोपयोगी शिक्षण योजनेचा प्रयोग
डॉ. एन.बी. पोहकर, जि. हिंगोली || 51

16) आधुनिक भारतातील ग्रामीण कौटुंबिक समस्या
सहा. प्रा. एन. आर. भिंगारे, जि. यवतमाळ || 53

17) विस्थापन आणि पुनर्वसन एकाच नाण्याच्या दोन बाजू
प्रा.कु. वर्षा रामकृष्ण बोपचे , जि.नागपूर || 56

18) अज्ज नियोग पालि भासास्स ति।
बाळासाहेब भीमराव अंभोरे, ओरंगाबादनगरे || 58

19) स्त्री सक्षमीकरणात आंतरराष्ट्रीय महिला दिनाची भूमिका
प्रा.डॉ. सरीता देशमुख & प्रा. वैशाली मेश्राम, यवतमाळ || 60

20) Nutrition and sports
Dr. Sangita lohakpure Naik, Akola || 63

21) "The Concept & Campus of Women Self Help Saving Groups in India as...
Nirmala shambhu pawar & DR.k.v.patil, Dist. jalgaon || 66

22) Growth and Development of Mobile Banking
Mrs. Meena Dushman-Khodade, Pune || 68

23) The blend of Realism and Regionalism in the Nature Poems of Robert Frost
Nilesh Chintaman Kulkarni, Dist- Nagpur, Maharashtra || 78

24) The Impact of Child Marriage : A Human Rights Violation
Kalpana S. Bhave, Nagpur, India || 86

25) Productivity of Judiciary: Reforms and Changes
Dr.Pravin S. Bhagdikar, Nagpur || 88

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

तंत्रनिकेतन शाळेची संख्या ३२४ आहे तर महाराष्ट्रात उच्च शिक्षण देण्यासाठी १२ विद्यापीठांची स्थापना महाराष्ट्र शासनाने केली आहे.

शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानात अस्पृश्य विद्यार्थ्यांना विशेष प्रोत्साहन व आर्थिक मदत म्हणून शिष्यवृत्त्या दिल्या. या शिष्यवृत्त्या शाहू महाराजांनी आपल्या खाजगी पैशातून पुढे चालू ठेवल्या होत्या. राजर्षी शाहू महाराजांनी आपले व्दितीय पुत्र शिवाजी महाराज यांच्या स्मरणात दहा हजार रूपयाची रक्कम हुजूर कोषागारात ठेवली व या रक्कमेवर मिळालेल्या व्याजातून दरमहा अस्पृश्य विद्यार्थ्यांना पाच रूपये महिन्याप्रमाणे शिष्यवृत्ती योजना शाहू महाराजांनी सुरू केली. या त्यांच्या शिष्यवृत्तीचा फार मोठा आधार घेवून गरीब विद्यार्थी स्वत:चे शिक्षण पूर्ण करून स्वत:च्या पायावर उभे राहिले. त्यावेळी शिष्यवृत्ती गरजेची होती आजही शिष्यवृत्तीच्या माध्यमातून गरीब विद्यार्थी पुढे जात आहेत असे दिसून येते.

ग्रंथसूची:—

१) जाधव आर, १९९७, लोकराजा, सुरेश एजन्सी पूणे.

२) लठ्ठे ए.बी., १९९४, द मेमोईर्स ऑफ हिज हायनेस, श्री शाहू छत्रपती ऑनर्स प्रकाशन, कोल्हापूर.

३)कुलकर्णी ए. व खरे जी., २००६, मराठयांचा इतिहास, विद्यापीठ ग्रंथनिर्मीती मंडळ, पूणे.

४) कौंडेकर आर., २००१, रयतेचा राजा राजर्षी शाहू महाराज, अरूणा प्रकाशन, लातूर.

५) पवार जे., २००१, राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ, महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी, कोल्हापूर.

६) मंगल के.टी., २००६, समाजशास्त्रज्ञ राजर्षी शाहू, जनराज ऑफसेट, कोल्हापूर.

७) मोरे जी., २००९, राजर्षी शाहू विचार व कार्य, निर्मीती विचार मंच कोल्हापूर.

८) कडवे आर., २००४, लोकराजा शाहू छत्रपती, शशी प्रकाशन वर्धा.

16

आधुनिक भारतातील ग्रामीण कौटुंबिक समस्या

सहा. प्रा. एन. आर. भिंगारे
मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय,
दारव्हा जी. यवतमाळ

****

१) प्रस्तावना

"भारत हा खेड्यांचा देश आहे" या महात्मा गांधी यांनी मांडलेल्या विचारात फारसा बदल आजही झालेला दिसत नाही. कारण आजही शेकडा ६५ प्रतिशत लोक भारतातील ग्रामीण भागातच निवास करतात. ग्रामीण भागामधील सर्वात महत्वपुर्ण संस्था म्हणुन कुटुंब संस्थेकडे प्राचिन काळापासून पाहले जाते. कुटुंब संस्था ही केवळ व्यक्तीकरिताच महत्वाची नसून समाजाकरिता देखिल महत्वाची भुमिका प्राचिन काळापासून पार पाडत आहे. आजही व्यक्तीचा सर्वांगिन विकास करुन, त्याला समाजाचा एक जबाबदार नागरीक बनविण्याची पुर्ण जबाबदारी कुटुंब संस्थेकडेच आहे. तसेच प्रजोत्पादन, बालसंगोपन, सामाजिकरण व संस्कृतीचे हस्तांतरण यासारख्या सामाजिक कार्या मध्येही ही संस्था भरीव योगदान देत आहे. परंतु आज मात्र बदलत्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय स्थितीमुळे अनेक बदल कुटुंब संस्थेमध्ये झाले आहे. अशा सामाजिक परिवर्तणामुळे कुटुंब संस्थेमध्ये सकारात्मक बदलापेक्षा नकारात्मक बदल मोठ्या प्रमाणात झाले असुन, त्याच्या परिणामामधुन अनेक सामाजिक समस्या ग्रामीण कुटुंबामध्ये निर्माण झाल्या आहेत. या समस्यांमुळे आधुनिक काळातील ग्रामीण कुटुंब पुर्णपणे मोडकळीस आले असून त्याचे भवितव्य धोक्यात आले आहे. म्हणुन आधुनिक काळातील ग्रामीण कुटुंबात निर्माण झालेल्या समस्यांचा अभ्यास करुन, त्या समस्यांची कारणे शोधुन त्यावर उपाययोजना करणे काळाची गरज

झाली आहे. याकरिता प्रस्तुत संशोधन लेखातुन आधुनिक काळातील ग्रामीण कुटुंबातील समस्यांचे अध्ययन केले आहे.

२) संशोधनाचा उद्देश

१) आधुनिक भारतामधील ग्रामीण कुटुंबामध्ये निर्माण झालेल्या समस्यांचा अभ्यास करणे.

२) आधुनिक भारतामधील ग्रामीण कुटुंबामध्ये निर्माण झालेल्या समस्यांच्या कारणांचा शोध घेवून त्या समस्या सोडविण्याकरीता उपाययोजना सुचविणे.

३) आधुनिक भारतामधील ग्रामीण कुटुंबामध्ये निर्माण झालेल्या समस्यांबाबत जागृती निर्माण करणे.

३) ग्रामीण कुटुंबाचा अर्थ

भारतामध्ये संयुक्त कुटुंब व विभक्त कुटुंब असे कुटुंब संस्थेचे दोन प्रकार आहेत. त्यामधील संयुक्त कुटुंब म्हणजे ग्रामीण कुटुंब असे मानण्यात येते. कारण ग्रामीण समुदायामध्ये संयुक्त कुटुंबाचे प्रमाण बहुतांश आहे. म्हणुन ग्रामीण कुटुंबाचा अभ्यास हा संयुक्त कुटुंब म्हणुनच करावा लागतो. समाजशास्त्रामध्ये संयुक्त कुटुंबाची सर्वसमावेशक व्याख्या श्रीमती. ईरावती कर्वे यांनी केली आहे. त्यांच्या मते, "एकाच निवासस्थानात राहणाऱ्या, एकाच स्वयंपाक गश्हात अन्न ग्रहन करणाऱ्या, संपत्तीमध्ये समान मालकी हक्क असणाऱ्या व धार्मिक कार्यात सामुहीकरित्या सहभागी होणाऱ्या रक्तसंबधियांच्या समुहास संयुक्त कुटुंब म्हणतात." काही ठिकाणी कमीत कमी तीन पीढ्यांपेक्षा जास्त सदस्यांचे एकत्रीकरण संयुक्त कुटुंबाच्या निर्मिकरिता महत्वाचे माणले असुन, ए. आर. देसाई यांच्या मते. "संयुक्त कुटुंबामधील सदस्यांच्या संबधात घनिष्ठता हा संयुक्त कुटुंबाच्या निर्मितीमधील सर्वात महत्वाचा घटक माणला आहे." अशा संयुक्त कुटुंबामध्ये निर्माण झालेल्या समस्या, त्यासमस्यावरिल कारणांचा अभ्यास करुन, त्यावर उपाययोजना सुचविण्यात आल्या आहेत.

४) ग्रामीण कुटुंबातील समस्या

१) आर्थिक समस्या — आधुनिक काळामध्ये संयुक्त कुटुंबामध्ये आर्थिक परिणाम करणारे अनेक कारणे घडली आहेत त्यामधुन ग्रामीण भागात दारीद्र्य, कर्जबाजारीपणा, बेकारी, व विकोपाला गेलेली आर्थिक विषमता यामधुन शेतकरी आत्महत्या अशा अनेक आर्थिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. तसेच शेती विभाजन व आर्थिक सघर्ष मोठ्या प्रमाणावर निर्माण झालेला दिसून येत आहे.

२) सामजिक समस्या — सामजिक समस्या ह्या प्राचिन काळापासूनच संयुक्त कुटुंबामध्ये अस्तीत्वात होत्या. त्या समस्या कमी करण्याकरीता शासन स्तरावरुन अनेक उपाययोजना केल्या गेल्या परंतु आजही हुन्डा पध्दती, स्त्री अत्याचार, कौटुंबिक हिंसा, स्त्री भृनहत्या, स्त्री पुरुष असमानता, वृध्दांच्या समस्या व घटस्पोट यासारख्या अनेक सामाजिक समस्या अस्तित्वात आहेत.

३) धार्मिक समस्या — प्राचिन काळापासूनच संयुक्त कुटुंबामध्ये धार्मिक समस्या दिसत नव्हत्या कारण पुर्ण कुटुंबाची एकच धार्मिक उपासना पध्दती होती. परंतु आज संयुक्त कुटुंबामध्ये वेगवेगळे धार्मिक विचार निर्माण झालेले दिसून येत आहे. एकाच कुटुंबामध्ये अनेक पंथ, अनेक सांप्रदाय, अनेक धार्मिक विश्वासांना माणणारे व्यक्ती दिसुन येतात त्यामुळे धार्मिक एकता व धार्मिक विश्वास कमकुवत झालेला दिसून येत असून, धार्मिक संघर्ष निर्माण झाले आहे.

४) राजकीय समस्या — संयुक्त कुटुंबामध्ये कुटुंब प्रमुख हा मुख्य सत्ताधिश होता. परंतु आज अनेक राजकीय विचारांचा स्विकार एकाच कुटुंबामध्ये केल्या जात आहे. त्यामुळे एकाच कुटुंबामध्ये राजकीय संघर्ष व आंतरपिढी संघर्ष निर्माण झालेला दिसुन येतो. यामुळे राजकीय अस्तिरता संयुक्त कुटुंबामध्ये निर्माण झालेली दिसुन येते.

५) सांस्कृतिक समस्या — संयुक्त कुटुंबाचा पाया हा धर्म, प्रथा, जात, परंपरा यावर आधारलेला होता. परंतु नविन शिक्षणव्यवस्था, कायदेव्यवस्था, पाश्चिमात्यकरण, आधुनिकीकरण व व्यक्तिवाद अशा अणेक कारणांमुळे नविन पिढी नव्या नियमानुसार जीवन जगत आहे तर जुनी पिढी प्रथा व परंपराना महत्व देत आहेत. त्यामुळे सांस्कृतिक संघर्ष कुटुंबामध्ये निर्माण झाला आहे. तसेच दोन पिढ्यांमध्ये कौटुंबिक तणाव व सांस्कृतिक भेदभाव केला जात आहे.

५) ग्रामीण कुटुंबातील समस्यांची कारणे

१) औद्योगीकरण — औद्योगीकरणामुळे अनेक आघात

संयुक्त कुटुंबावर झाले आहे. औद्योगीकरणामुळे नविन व्यवसायांचा उदय झाला, यांत्रिकरण निर्माण झाले, नविन पीक पध्दत निर्माण झाली, हस्त उद्योग व गृह उद्योगांचा ऱ्हास झाला. त्यामुळे उत्पादनामध्ये वाढ झाली परंतु खर्चही त्याप्रमाणामध्ये वाढला यामधुन केवळ आर्थिकच बदल झाले नाही तर सामाजिक व सांस्कृतिक परिणाम देखिल घडून आलेत. त्यामधुन सपुंर्ण ग्रामीण समाजव्यवस्था मोडकळीस आली आहे.

२) नागरीकरण — नागरीकरणाचा प्रभाव ग्रामीण कुटुंबावर व्यापक प्रमाणामध्ये पडला आहे. नागरीकरणाचा प्रभावामधुन लहान कुटुंबाची संकल्पना निर्माण होवून वृध्दांचे स्थान व प्रतिष्ठा ग्रामीण कुटुंबातून नष्ट झाली आहे. नागरीकरणाच्या प्रक्रियेमधुनच घटस्पोट, बालगुन्हेगारी व कौटुंबिक तणाव यासारख्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

३) व्यक्तिवाद — समूहतावाद व कुटुंबवाद हे ग्रामीण कुटुंबाचे महत्वपुर्ण वैशिष्ट्ये होते. परंतु आज संयुक्त कुटुंबाच्या सदस्यांच्या संबंधामध्ये व्यक्तिवादी प्रवृत्तीचा शिरकाव झालेला आहे. यामुळे प्रत्येक सदस्य कुटुंब हितापेक्षा वैयक्तिक हिताला प्राधाण्य देत आहे. म्हणून "एकासाठी सर्व व सर्वासाठी एक" हा विचारच नष्ट झाल्यामुळे संयुक्त कुटुंबामध्ये समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

४) भौतिकवाद — आत्मीक सुख, समाधान, शांतता याकरीता संयुक्त कुटुंब सामुहिकरित्या कार्य करीत असे. यामध्ये कुणीही भौतिक सुखाकरिता व वैयक्तिक लाभाकरिता कार्य करित नसे. परंतु आज भौतिकवाद व भौतिक सुख याला महत्व प्राप्त झाल्यामुळे प्रत्येक सदस्य आपले करिअर, स्वत;चा स्वार्थ याकरिताच कार्य करित आहे. यामधुनच कुटुंबाची एकता व संघटन नष्ट झाले असून समस्यानिर्मितीचे प्रमुख कारण बनले आहे.

५) व्यसनाधिनता — आधुनिक काळामध्ये ग्रामीण कुटुंबात व्यसनाधिनता मोठ्या प्रमाणात वाढलेली आहे. वैयक्तिक स्वातंत्र, व्यक्तिवादी प्रवृत्ती, बुध्दीवाद व कुटुंब सदस्यांमध्ये निर्माण झालेला दुरावा यामुळे ग्रामीण कुटुंब सदस्यांचा परस्परांवरील प्रभाव कमी झाला आहे त्यामुळे व्यसनाधिनतेच्या प्रमाणात वाढ झाली असुन, त्यामधुन अणेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

वरिल कारणासोबत शिक्षणव्यवस्था, नविन कायदेव्यवस्था, स्त्रीयांच्या अधिकारामध्ये झालेले बदल व दळनवळन अणि दुरसंचार व मनोरजनाच्या साधनात बदल ग्रामीण कुटुंबामध्ये बदल घडविण्यास महत्वाचे ठरले आहेत. त्यामधुनच आधुनिक काळातील ग्रामीण कुटुंबामध्ये अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

५) सारांश

आधुनिक काळामध्ये संयुक्त कुटुंब हा प्रकार नष्ट होईल की काय अशी भिती निर्माण झाली आहे. कारण कुटुंब संस्थेच्या स्वरुपामध्ये, कार्यामध्ये, व रचनात्मक आधारामध्ये फार मोठे बदल घडुन आले आहे. त्यामुळे ग्रामीण जीवनात देखिल संयुक्त कुटुंबाची जागा विभक्त कुटुंब पध्दतीने घेतली आहे. ग्रामीण कुटुबांची बहुतांश कार्य हस्तांतरीत झाली असली तरी प्रजोत्पादन, बालसंगोपन, मुलांचे सामाजिकरण यासारखी कार्य आजही कुटुंबाशिवाय ईतर कोणतीही संस्था योग्य पध्दतीने पार पाडु शकत नाही. त्यामुळे व्यक्ती व समाजाकरिता आजही कुटुंब संस्थेची भुमिका महत्वाची आहे यात शंका नाही. परंतु कुटुंब संस्थेमध्ये झालेले नकारात्मक बदल नष्ट करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी शासकीय अथवा सार्वजनिक स्तरावरुन प्रयत्न करण्याची गरज नसुन प्रत्येकाने आपली कौटुंबिक जबाबदारी ओळखुन कार्य कारणे गरजेचे आहे. तसेच आपल्या कुटुंब संस्थेला अनेक चांगल्या प्रथा व परंपरा आहेत त्या परंपरांची जोपासना करुन समाजाला एक जबाबदार व्यक्ती देण्याची व देशाला एक जबाबदार नागरीक देण्याची प्रक्रिया कायम ठेवणे आवश्यक आहे. त्याकरिता वैयक्तिक स्तरावरुन सर्वांच्या प्रयत्नांची गरज आहे. तसेच "छोटे कुटुंब सुखी कुटुंब" यासोबत "आपले कुटुंब सुखी कुटुंब" हा विचार व संकल्पना जनमानसामध्ये रुजविणे आवश्यक आहे. यामधुनच खऱ्या अर्थाने व्यक्ती, समाज व देश समृध्द व विकसित होवू शकतो.

सदर्भ ग्रंथ

१) "ग्रामीण समाजशास्त्र" गुरुनाथ नाडगोंडे

२) "भारतीय समाज व भारतीय सामाजिक समस्या" रा. ज. लोटे

३) "ग्रामीण व नागरी समाजशास्त्र" डॉ. बि. एम. कऱ्हाडे

४) "भारतीय समाज मुद्दे और समस्या" विरेन्द्र प्रकाश शर्मा

MAH/MUL/ 03051/2012
ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक संशोधन पत्रिका

विद्यावार्ता

Special Issue

साहित्य चर्चा आणि चिंतन

January – 2018

Editor

Prof.Virag S.Gawande
Dr.Sanjay j. Kothari
Dr. Dinesh W.Nichit

Published By

Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage Walgaon, Dist . Amravati
&
Aadhar Social Research Development Training Institute, Amravati.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Scanned by CamScanner

19) श्रीधरोच्छिष्टपुष्टिः टीका
डॉ. कविता होले || 74
सहयोगी प्राध्यापिका संस्कृत भाषा तथा साहित्य विभाग क.का. सं. वि., रामटेक

20) महिला उदयोजकता
प्रेरणा कमलाकर कांबळे || 79
एस.एन.डी.टी. महिला विद्यापीठ, पुणे (कॉमर्स विभाग)

21) समकालीन ग्रामीण कथेतील स्त्री जीवन आणि पाणी समस्या
प्रा. सौ. मोरे निर्मला वसंतराव || 82
राजे रामराव महाविद्यालय, जत जि. सांगली

22) उत्तम बंडू तुपे ह्यांच्या कथालेखनातील स्त्रीवादी दृष्टीकोण
प्रशांत रमेशराव महाजन, नागपूर || 86

23) Love And Compassion In Anand's Untouchable
Dr. Anil M. Katrojwar, || 88
Head, Dept.Of English, Arts-Commerce College, Yeoda, Dist. Amravati.

24) George Meredith's Theory Of Comedy
Dr.Mrs.Nilima S.Tidke || 90
Shri. Shivaji College, Akola

25) "Delicate Feelings In 'Post Master' By Rabindranath Tagore"
Prof. L B Gayakawad || 93
(Associate Professor And Head Dept. Of English)
Sant Muktaibai Art & Commerce College,Muktainagar.

26) Amalgamation Of Mythology With Fantasy In Shiva Trilogy
Shri. S.M. Nandagawali || 97
Hod And Associate Professor In English
Dr.L.D. Balkhande College,Pauni.Dist. Bhandara (M.S.)

27) Emotive Theory Of Ethics
Assist.Prof.Priyankab.Ruikar || 103
Dept.Of English, M.M.College,Darwha

28) Gandhi In Kanthapura By Raja Rao
Prof.Sopan S Bonde || 106
(M.A. Eng.Ph.D) Late.N.P.W.College Ekodi,Tah-Sakolidist-Bhandara

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

Scanned by CamScanner

27

EMOTIVE THEORY OF ETHICS

Assist. Prof. Priyanka B. Ruikar
Dept.of English
M.M.College, Darwha

****

The time period emotivism refers to a principle approximately moral judgments, sentences, words, and speech acts; it's far from time to time also extended to cover aesthetic and different nonmoral varieties of evaluation. Although every now and then used to consult the complete genus, strictly speaking emotivism is the name of most effective the earliest model of ethical noncognitivism (additionally called expressivism and nondescriptivism).

Classical noncognitivist theories hold that ethical judgments and speech acts feature broadly speaking to (a) express and (b) impact states of thoughts or attitudes in preference to explain, document, or constitute facts, which they do best secondarily if at all. For example: To say "Stealing is inaccurate" isn't more often than not to document any records approximately stealing but to express one's terrible mindset toward it. Emotivists also deny, therefore, that there are any ethical facts or that moral words like precise, awful, proper, and wrong predicate ethical homes; they typically deny that ethical claims are evaluable as genuine or fake—as a minimum in admire of their number one that means. The attitudes expressed by means of ethical judgments are held to be "conative" (that is, they have got a motivational detail) and now not "cognitive" (that is, they're no longer beliefs/do not have representational content). Species of noncognitivism are differentiated via the styles of mindset they companion with moral concept and discourse: emotivism claims that moral thought and discourse explicit feelings

Scanned by CamScanner

(affective attitudes, sentiments, or emotions) or similar intellectual states, typically of approval and disapproval, and is therefore now and again called the "boo-hurrah" principle of ethics. E correct, awful, proper, and wrong predicate ethical homes; they usually deny that ethical claims are evaluable as actual or fake—as a minimum in recognize in their number one which means. The attitudes expressed by using ethical judgments are held . Species of noncognitivism are differentiated with the aid of the forms of mind-set they accomplice with ethical idea and discourse: emotivism claims that moral notion and discourse specific feelings (affective attitudes, sentiments, or feelings) or similar mental states, commonly of approval and disapproval, and is consequently every so often known as the "boo-hurrah" concept of ethics.

To apprehend emotivism, it's miles crucial to contrast it with subjectivism, the view that moral judgments and utterances constitute, report or describe someone's attitudes (as an example, that we can translate "Stealing is wrong" as "I disapprove of stealing"). Noncognitivist theories deny that ethical expressions of mind-set take the shape of report or description. They are regularly vague about the expressive mechanism, however it is supposed to bear a own family resemblance to that of ejaculations (for example, uttering "Ouch!" to express being in pain) and performatives (as an example, announcing "Thank you" to explicit gratitude). Saying "Stealing is inaccurate" is consequently like saying "Boo to stealing!"The significance of this difference is apparent, to the advantage of noncognitivism, when one examines what the strategies have to mention about moral disagreements. Subjectivists to take delivery of—whereas noncognitivists deny—that moral claims are made real or fake by using data about people's attitudes. If A asserts "Stealing is incorrect," and B responds "Stealing isn't always incorrect," it's miles feasible, from a subjectivist view, for A and B to be expressing well matched judgments—if they're reporting the attitudes of different people—and consequently no longer virtually to be disagreeing at all. Although noncognitivism does now not portray A and B as disagreeing about any fact, it does declare a "disagreement in mind-set":

According to emotivists, we engage in moral discourse in order to persuade the conduct and attitudes of others. They claim, consequently, that moral utterances have a psychological feature of arousing emotions in others, primarily based on a human susceptibility to emotional influence by using publicity to the emotional expressions of others. Charles L. Stevenson even identifies a announcement's emotive meaning with this causal tendency. Almost all emotivist theories acknowledge that ethical judgments own some content material this is descriptive and truth-apt. Consider first "thick" evaluative terms consisting of the names of virtues or vices (for example, courageous) and pejoratives (as an example, geek); right here it is straightforward to differentiate a descriptive meaning and an emotive meaning. But most emotivists additionally ascribe descriptive content material to "thin" evaluative phrases like proper and right. One commonplace account of this content (Stevenson 1944, Edwards 1955, Hare 1952, Dreier 1990, Barker 2000, Gibbard 2003) is that the assets predicated of an item T through incorrect, for example, is the belongings for which the speaker disapproves of T. Suppose Elizabeth publicizes "Stealing is inaccurate" and disapproves of stealing because she believes it commonly reasons misfortune to its victims; then the descriptive meaning of her utterance is that stealing normally reasons misfortune to its victims. However, this which means is deemed secondary because (a) it relies upon upon the emotive meaning—the descriptive meaning of incorrect will fluctuate from context to context, speaker to speaker, and even occasion to

Scanned by CamScanner

occasion, in keeping with what arouses speakers' feelings, and (b) it has very little ethical significance. A and B will argue over whether or not stealing is inaccurate if they vary in attitude in the direction of stealing however not if they vary most effective with regard to which properties arouse their disapproval of stealing or over whether stealing has a few specific belongings.

History and Development

Although pointers of emotivism may be found all through the records of philosophy (David Hume and other early present day sentimentalists have particularly close affinities), the emergence of the concept is typically attributed to a series of short recommendations via British philosophers in the 1920s and 1930s (Ogden and Richards 1923, Barnes 1933, A. S. Duncan Jones as suggested in Broad .However, in advance formulations appear in German/Austrian cost idea from the past due nineteenth century (Lotze 1885, Windelband 1903, Marty 1908, and spot Satris 1987 for this have an impact on Anglo-American emotivism). The British emotivists were reacting, in component, to the metaethical theory of nonnaturalism (or intuitionism) encouraged by using G. E. Moore, H. A. Pritchard, W. D. Ross, and others.Moore had persuasively argued that moral phrases couldn't be defined except in terms of other ethical phrases and inferred (invalidly, as become revealed by the discovery that nonsynonymous phrases will be coreferential) that moral words could not refer to "natural" or empirical residences and that ethical sentences could not describe natural or empirical facts. Any such tried definition neglected some thing vital. (This claim is intently associated with the alleged is/ought difference, or "reality-cost gap"). Emotivists were satisfied by these arguments, but some, encouraged via logical positivism.The doctrine that only sentences which are empirically verifiable are significant—balked on the perception of "nonnatural," nonempirical moral properties and records. In their diagnosis, the important some thing that cannot be captured by way of any naturalistic evaluation of ethical language is the expression of speakers' emotions.

Emotivism located its best and maximum committed champion inside the character of the American logician Charles L. Stevenson (1937, 1944) and loved its heyday in the Nineteen Forties and Nineteen Fifties (Nowell-Smith 1954, Edwards 1955) before being in large part supplanted by means of styles of noncognitivism that had been notion to be less susceptible to objection (in particular the prescriptivism of Hare 1952, 1963). To philosophers seeking to sentence the horrors of World War II in absolute terms, the claim that moral judgments simply express feelings appeared inadequate. Emotivism's legacy is a great recognition these days of the importance of emotions for ethical concept, and the efforts of a number of modern-day philosophers because the 1980s most significantly Simon Blackburn (1993, 1998)—who hold to argue for its significant tenets.

The Case for Emotivism

The philosophical stature of emotivism has risen from some of solidly argued foundations: the obvious screw ups of efforts to offer naturalistic definitions of moral phrases or to perceive herbal residences as their referents, epistemological scruples about the life of nonnatural homes, and the dependable hyperlink between ethical judgment and emotion. Philosophers still vigorously disagree approximately whether or not or now not it's far possible to discover goal referents for ethical terms, however, and there are alternative reasons of the relationship among moral judgment and emotion: perhaps moral words name homes that reliably arouse emotional responses in us, possibly they call the dispositional homes of reliably arousing emotional responses, or possibly their use

Scanned by CamScanner

Impact Factor Value : 3.20

ISSN- 2278-9308

Sanshodhan Samiksha

Home Science & Home Economics

Peer Reviewed International Research Journal

Special Issue

January – 2017

Editor

Dr. Rajani A. Mamidwar
(Kanchalwar)

Dr. Shubhangi K. Dange

Published By

Aadhar Publication – Amravati
(M.S.) India 444604

INDEX

Sr. No	Author	Title of Research Paper	Pg.No.
1	डॉ. सौ. संगितताई घुईखेडकर	स्त्री जीवनात योगाचे महत्व	1
2	प्रा.स्मिता रामकृष्ण गजभिये	सुदृढ शरीराकरीता सुरक्षित पोषक आहार	8
3	प्रा.आर.ए.नक्षिणे	कुपोषण आणि आरोग्य	14
4	प्रा.डॉ. किरण वेलूरकर	स्तनपानः बाळाच्या शाश्वत विकासाची संजीवनी	20
5	प्रा. प्राची भांदुरकर, विघळे	हुंडा - एक सामाजिक समस्या	24
6	प्रा. मंगला वनसोड	स्थुल शरीरावरील घातक परिणाम - एक अध्ययन	27
7	प्रा. अर्चना हरणे	मधुवनी चित्रशैली : पारंपरिक लोककला	31
8	प्रा. डॉ. सौ. अनिता दाणी	भंडारा जिल्हयातील लाखनी तालुक्यात प्राथमिक आरोग्य केंद्राद्वारे गर्भवती व् नवजात शिशुंना मिळणा–या सुविधाचे अध्ययन'	34
9	प्रा.कु. ज्योती जे. चोरे (विघळे)	गर्भावस्था व दुग्धसर्जनकाळातील स्त्रीच्या पोषणदर्जाचे अध्ययन	38
10	कु.शिल्पा अंकुशराव मानकर डॉ.संध्या एस.देवळे	वृध्दश्रमातील आणि कुटुंबातील वृध्दाचे समायोजन	44
11	लेखिका: डॉ. माया शिरखेडकर	"मानवीय साधन संपती चे व्यवस्थापन" - काळाची गरज!	55
12	प्रा. डॉ. विद्या मुकुंद ठवकर	दैनंदिन जीवनात पुष्परचनेचे महत्व – एक अध्ययन	62
13	प्रा. संध्या अशोक कासर्लावार	पोषणतेचा, मानसिक तेवर परिणाम	66

ISSN - 2278-9308

स्त्री जीवनात योगाचे महत्व

डॉ. सौ. संगिताताई घुईखेडकर
कार्यकारी प्राचायज्ञ मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय दारव्हा जि. यवतमाळ

आजच्या विज्ञान युगात मानवाने नवी क्षितिजे गाठली आहेत. गतिमान वाहनामुळे जग खुप जवळ आले आहे. आज काही तासांच्या अवधीतच आपण अख्खे मुखंड ओलांडू शकतो. वैद्यकीय क्षेत्रात हृदयारोपण (Heart Trasnpalnt) शस्त्रकियासारख्या कांतीकारक घडामोडी होत गेल्या आणि 'Test Tube Beby' यशस्वी प्रयोगानंतर तर मनुष्य साक्षत विधात्याशीच बरोबरी करु पाहतो आहे.

वेळ,श्रम वाचवणारी असंख्य उपकरणे आज उपलब्ध आहे पण हे ऐहीक सुखाची एवढी साधने हाताशी असुनही माणसाची झोप मात्र हरवली आहे. निद्रानाश हा आपल्या युगाला मिळालेला एक शापच आहे. आज बाजारात निद्रानाशावरचा उपाय म्हणुन अनेक निरनिराळी औषध उपलब्ध आहेत, पण अश्या कृत्रिम झोपेला नैसर्गिक निद्रेची सर येवुच शकत नाही. शांत नैसर्गिक झोप हे निरोगी शरीर मनाचे लक्षण आहे. ती ज्याला लाभते त्याला आयुष्यातल्या चढ उतारांना सामोरे जाण्याचे सार्मथ्यही लाभते. निद्रेचे महत्व वाग्भटांनी खालील श्लोकात मांडले आहे.

'निद्रायत्तं सुखं दुःखम ।
पुष्टीः कार्श्य बलाबलम ।
वृषता क्लीबतां ज्ञानम ।
अज्ञानं जीवितं न च ।।

(सुख–दुःख ,पुष्टी– कृशता, बळ – दुर्बलता ,पुरुषत्व– षंढत्व, ज्ञान–अज्ञान, जीवन – मृत्यु हे सर्वच निद्रेवर अवलंबुन आहे) गाढ,शांत झोप ही प्राणदात्री आहे. तिच्या राज्यात काही काळ जागृत मन आपले कार्य थांबवून दुसऱ्या दिवशी नव्या जोमाने सुरु करते. चेतासंस्थाही रात्रीच्या विश्रांतीनंतर ताजीतवानी होवुन उठते अशी ही निद्रा नाश पावली तर आयुष्यात समाधान व उत्कर्ष अशक्यच नाही का ?

यासर्वांसाठी योगमार्ग परमोच्च कारण ज्ञान, भक्ती व कर्म हया तिन्हींचा समन्वय असलेली ही परीपुर्ण विद्या आहे. काहीही प्राप्त करण्यासाठी एकात्मता हवी, भक्ती व प्रेम भाव यांच्या अभावी जीवात्मा – परमात्म्याचे अद्वैत जाणने अशक्यच आहे. अद्वैत केवळ ज्ञानानेही जाणता येत नाही ज्ञान ,भक्ती, कर्म हे तीनही एकमेकांत अश्या रीतीने गुंतले आहेत की त्यांच्या एकात्मते वाचुन योग शक्य नाही आणि म्हणुच योग विद्येला पर्याय नाही.

आयुर्वेदात शरीराची विभागणी सहा मुख्य भागात केलेली आहे. मस्तक,छाती,दोन हात व दोन पाय. मस्तक हे ज्ञानाचे स्थान, हृदय भक्तीचे ,हात व पाय कर्माचे. योगविद्या आत्मसात करण्यात शरीर ,मन व आत्मा तिन्हींची सहभाग असतो म्हणुन योग हा इतर तिन्ही मार्गांचा पाया आहे.

ISSN - 2278-9308

अत्री संहीतेतील हा श्लोक योगाभ्यासाचे महत्व सांगतो "योगामुळे ज्ञानप्राप्ती होते , कर्तव्याची जाणीव होते, योग ही महान साधना आहे म्हणुन योगाभ्यासाला पर्याय नाही"

स्त्रीया आणि व्यायामाची गरज :–

स्त्रीयांच्या बाबतीत व्यायाम म्हणजे 'लठ्ठपणा कमी करण्यासाठी केलेली धडपड' असे चुकीचे समीकरण तयार झालेले आहे. आजच्या काळात व्यायामाचे महत्व तेवढे मर्यादीत नाही व्यायामामुळे लठ्ठपणा जरी कमी होत असला तरी सडपातळ स्त्रियांनाही व्यायामाची गरज असतेच अगदी मागच्या पिढीपर्यंत सुध्दा बायकांनी सकाळी उठुन चालायला जाणे किंवा जिम्नॅशिअम मध्ये जाणे असे चित्र दिसत नसे याउलट पुरुष मात्र व्यायाम शाळेत जायचे किंवा एखादा खेळ खेळायचे त्यामुळे मुळातच बायकांवर व्यायामाचे संस्कार नाहीत. पुर्वी बायका जी कामे घरात करायच्या त्यामुळे त्यांना मुददाम व्यायाम करण्याची गरजच नव्हती. मग आताच का? निर्माण झाली. याचे कारण म्हणजे बदलत्या जीवनशैलीमुळे प्रत्येकीच्या हातात गाडी आली त्यामुळे चालणे बंद झाले . घरात कपडे धुण्यासाठी वॉशिंग मशीन आल्याने हाताचा व्यायाम बंद झाला. पुर्वीची छोटी केरसुणी जावुन कंबरे ऐवढाच उंच असा कुंचा आला त्यामुळे कंबरेत वाकणे बंद झाले. जेवायला टेबल खुर्चीचा वापर सुरु झाल्यामुळे मांडी घालुन बसणे बंद झाले.घरात पाश्चिमात्य संडास आल्यामुळे गुडघे वाकवणे बंद झाले. किचन ओटयाला ट्राली आल्यामुळे सर्व भांडी ,डबे हाताशी आले त्यामुळे पुर्वी स्वयंपाकासाठी लागणाऱ्या गोष्टी जुळवतांना होणाऱ्या हालचाली कमी झाल्या म्हणजे एरवी घरकामातुन होणारा व्यायाम बंद झाला.

शरीराच्या सर्व स्नायुना व्यायाम मिळाला नाही तर हळू हळू ते कमकुवत होवून कार्य करणेच बंद करतील. त्यामुळे सडपातळ बायकांनाही नियमीत व्यायाम करण्याची गरज आहे. व्यायामाचा उददेश फक्त बारीक होणे एवढाच मर्यादीत नसुन स्नायुंना लवचिक करणे,यांचा चिवटपण वाढविणे, तसेच हृदय व फुफ्फुसांची कार्यक्षमता वाढविणे हा सुध्दा आहे. आपण 'आपले आरोग्य चांगले आहे' असे म्हणतो तेव्हा आपल्याला नक्की काय चांगले आहे असे म्हणायचे असते ? मला एखादा रोग झालेला नाही ?म्हणजेच मी निरोगी आहे ?असे समजायचे का ? तर नाही 'जागतिक आरोग्य संघटनेच्या' व्याख्येनुसार आरोग्य म्हणजे आपल्याला एखादा रोग झालेला नाही एवढे पुरेसे नसते तर आपले शारीरिक, मानसिक व सामाजिक समतोल व्यवस्थित असणे म्हणजे आरोग्य होय.

आपल्या आरोग्यावर शरीरातल्या आणि शरीरा बाहेरच्या अनेक गोष्टी परिणाम करीत असतात. शरीरा बाहेरचे घटक म्हणजे वातावरण, आर्थिकस्थिती. आपण नोकरी करत असतो तिथले वातावरण,राहतो ते ठिकाण,हवेत असणारे जीवजंतु या सगळयामुळे आपल्या आरोग्यावर परिणाम होत असतो. जर हवेत वायु,ध्वनी इ. चे प्रदुषण जास्त झाले तर आपल्याला श्वसन संस्थेचे आणि कानाचे विकार होतात. आपल्या नोकरीच्या ठिकाणी खेळीमेळीचे वातावरण नसेल तर मानसिक स्थिती बिघडते . राहण्याच्या ठिकाणी पुरेशा पायाभुत सुविधा नसतील तर त्याचाही आरोग्यावर विपरीत परीणाम होवू शकतो.

ISSN - 2278-9308

वय जसजसे वाढत जाते तस तसा त्याचाही तब्येतीवर परिणाम होत असतो. जशी दृष्टी अधु होणे ,कानाने कमी ऐकु येणे इ. तसेच तुम्ही स्त्री आहात की पुरुष यावरही काही आजार व त्यांची शक्यता कमी जास्त असु शकते उदा.मासिक पाळी बंद झाल्यानंतर कॅल्शीअमचे प्रमाण कमी होवुन स्त्रियांची हाडे ठिसुळ होवू लागतात. गर्भाशयाचे आजार तसेच हृदय विकारही होवू शकतो. थोडक्यात आरोग्यावर परिणाम करणाऱ्या बहुतेक घटाकावंर आपले नियंत्रण नसते त्यामुळे आपल्या शरीराची काळजी घेण्यासाठी उत्तम आहार , पुरेशी झोप आणि जोडीला व्यायाम करणे अत्यंत गरजेचे आहे.

व्यायाम/योगा केल्यामुळे काय परिणाम होतात :–

1) नियमीत योगा किंवा व्यायाम केल्याने स्नायुंची शक्ती वाढते. एखादे काम जास्त वेळ सातत्याने करण्याची स्नायुनां

सवय लागते. वयानुसार त्यांची कमी होणारी लवचिकता योगामुळे टिकवता येते.

2) श्वासाचे व्यायाम केल्याने हृदय व फुफ्फुसांची कार्यक्षमता वाढते. हृदय रोगाचा धोका कमी होतो. लठ्ठपणा येत

नाही शरीरासाठी उपयुक्त संरक्षक एच.डी. एल कोलेस्ट्राल वाढतो. मधुमेहा सारख्या आजारात रक्तात साखर

निसळण्याचे प्रमाण कमी होते तसेच पचनकिया, श्वसनकिया सुधारतात.

3) नियमीत योगा व व्यायाम केल्याने मेंदूतुन एन्डॉर्फीन नावाचे द्रव्य स्त्रवते त्यामुळे ताजेतवाने वाटते.

सकारात्मक भावना निर्माण होवून व्यक्ती प्रसन्न दिसतात. शरीराची प्रतिकार शक्ती वाढण्यास मदत होते त्यामुळे आजारपण आले तरी अश्या व्यक्ती लवकर बऱ्या होतात.

शरीरात उर्जा तयार होण्याचे प्रमाण :–

व्यायाम म्हटले की, लगेच पाठोपाठ किती कॅलरीज (उष्मांक) जळतात. रोज तुम्ही किती कॅलरीज आहारातुन घेता , तुमचा बी.एम.आर. ,बी.एम.आय, यागोष्टी सवयीने बोलल्या जातात पण याचा नेमका अर्थ काय ? म्हणुन त्याबाबत माहीती असणे आवश्यक आहे. प्रत्येकाच्या शारीरिक गरजेनुसार आणि कामाच्या स्वरुपानुसार उष्मांक घेणे व त्यांचे ज्वलन होणे अवलंबून असते. शरिराच्या ऐच्छिक,अनैच्छिक क्रियांसाठी लागणारी उर्जा आहारातुन निर्माण होते. घेतलेल्या आहारातील कॅलरीजचे (उष्मांक) ज्वलन होवून ही उर्जा निर्माण होते. शारिरीक उर्जेची गरज व्यक्तीनुरुप बदलत असते ही गरज म्हणजेच त्या व्यक्तीचा 'बेसल मेटॅबॉलीक रेट' (बी.एम.आर) होय

ज्या स्त्रियांचा हा बी.एम. आर. कमी असतो त्यांनी खाल्लेल्या अन्नातुन निर्माण झालेली उर्जा कमी प्रमाणात वापरली जाते. त्यामुळे चरबीचा साठा शरीर करतच राहतो. त्यामुळे साहजीकच त्यांचे वजन वाढते त्यामुळे दोन स्त्रियांच्या वजनात फरक पडतो.

आपले वजन किती असावे ? हे कळण्यासाठी तीन मापदंड वापरल्या जातात

1 वेस्ट/हीप रेशो – महीलांच्या कमेरेचा घेर आणि नीतंबाचा घेर याचे प्रमाण 0.75 किंवा त्यापेक्षा कमी असावे.

ISSN - 2278-9308

2 शक्यतो तुमच वजन 25 व्या वर्षी जितक असेल तितकच कायम ठेवाव. (अर्थात 25 व्या वर्षी तुमच वजन फारच कमी

असेल तर ते गृहीत धरु नये) या आधारावर आपल इच्छित वजन ठरवाव.

3 बी.एम. आय – वजनाचे उंचीशी प्रमाण म्हणजे शरीराचा एकुण बॉडी मास इंडेक्स हा महीलांच्या बाबतीत 18 ते

21 च्या दरम्यान असावा.

बी.एम. आय. = वजन किलोग्रॅम / उंची (मीटर)

अश्याप्रकारे आपला बी.एम. आय. मोजावा.

योग स्त्रियांसाठी आर्दश :–

सुप्रसिध्द लेखक जॉन रस्किन लिहतात " स्त्री ही निसर्गाची सर्वोत्कृष्ट निर्मीती आहे" स्त्री च्या सौंदर्यात , तीच्या सुडौलपणात व मृदु स्वभावात हया म्हणण्याचे जणु प्रमाणच आहे. स्त्रीला बाहय सौंदर्य तर आहेच पण मृदू व डौलदार देहाच्या आड सहजी न दिसणारे खंबीर ,सहनशील मनही तिला लाभलेले आहे. पुरुषांच्या कडक, आडदांड व धटयाकटया शरीराच्या तुलनेत स्त्रीची काया नउ , मुलायम, लवचिक आणि हालचाली सहज सुंदर व डौलदार असतात. आसने उत्तम रीतीने करण्यासाठी शरीर लवचिक असावे लागते आणि विधात्याने या बाबतीत तरी स्त्रीलाच झुकते माप देवुन तीच्या देहाची जडणघडण योगाभ्यासाठी उचित अशी केली आहे.

प्रजोत्पादनाची नैसर्गिक जबाबदारी स्त्रीवरच पडते. राष्ट्राची समृध्दी व पुढील पीढयांचे आरोग्य राष्ट्रातील स्त्रियांच्या सुस्थितीवरच अवलंबून आहेच स्त्री पुरुषातील शारीरीक व भावनिक भिन्नता व स्त्रीचा वयानुसार बदलणारा शरीरधर्म लक्षात घेता असे जाणवते की स्त्रियांनी आसन– प्राणायमचा मार्ग आपल्या आयुष्याचा घटक म्हणुन स्वीकरल्यास त्यांच्या जीवनात अनेक अर्थपुर्ण व हितकारक बदल घडून येतील.

योगासनांचा नियीमत सराव स्त्रीला नित्याची कार्य पार पाडण्यास, तसेच कांती,तेज व स्त्रीत्व जपण्यास उपयुक्त ठरतो व रक्ताभिसरण सुधारल्यामुळे त्वचेवर झळाळ येते व सौंदर्य प्रसाधनांची आवश्यकता उरत नाही . स्त्रीच्या दैनंदीन जीवनातील प्रत्येक कार्यात व कोंणत्याही परीस्थितीत उपयुक्त ठरावी अशीच योगासनांची रचना आहे. योगासने हा एक उत्कृष्ट व्यायाम प्रकार आहे. चरक व सुश्रृत संहीतातील शरीर रचनेवरच्या अध्यायात शारीरीक व्यायामाचे वर्णन "हितकारक परिणाम करणाऱ्या कृती व हालचाली" असे केले आहे. व्यायामाच्या योग्य अविष्काराने अवयवात चपळता येते. कार्यक्षमता व रोग प्रतिकारक शक्ती वाढते आणि तीन दोषांच्या असंतुलनामुळे होणारे विकार नाहीसे होतात. शरीरातील श्वसन , रक्ताभिसारण ,पचन ,नलीका विरहीत ग्रंथी संस्था, प्रजनन व उत्सर्जन संस्था यांच्या कार्यात लयबध्दता येते परंतु सदोष व्यायाम पध्दतीमुळे शरीरात मरगळ , थकवा,उलटया, इंद्रीयांची कियाहीनता व शुष्कता

,अंतस्त्राव, खोकला, ताप इत्यादी व्याधी निर्माण होवू शकतात असा धोक्याचा इशाराही संहीतामध्ये दिलेला आहे.

योगासने हा सर्वांगिण व्यायाम आहे. शरीरातील सर्व इंद्रीये व संस्था त्यामुळे सचेतन होतात प्रत्येक आसनच शरीरावर तसेच मनावर समान संस्कार करीत असल्याने सुदृढ शरीर व निरोगी मन हे नित्याच्या योगासनांचे फलीत आहे. आसन व प्राणायाम ही योगासनाची दोन्ही अंगे काळाच्या कसोटीस उतरुन स्त्री पुरुषाच्या शतकानुशतकांच्या आरोग्याच्या व कैवल्याच्या वाटचालीत सर्व तऱ्हांनी उपयुक्त ठरली आहेत.

मानवी शरीर हे पाच कोशांचे संघटन आहे:-

1) अन्नमय – त्वचा , स्नायु व अस्थी यांनी बनलेली बाहय रचना.

2) प्राणमय – रक्ताभिसारण, श्वसन, उत्सर्जन,पचन , मज्जा, नलिकाविरहीत व प्रजनन संस्थांनी निर्माण झालेली शरीराची अंतरचना.

3) मनोमय – देहातील मानसिक व भावनिक अंग

4) विज्ञानमय – बौध्दीक अंग

5) आनंदमय – अध्यात्मिक अंग किंवा आत्म्याभोवतीचा कोश

देहाच्या बाहय आवरणापासुन गाभ्यापर्यंत पोहचणारे हे सर्व कोश परस्परांवर अवलंबुन व एकमेकात घट्ट गुंफलेले असतात. आसने व प्राणायम करतांना चिंताचा प्रवास देहाच्या बहिरंगापासुन अंतरंगापर्यत आणि अंतरंगापासुन बहिरंगापर्यंत असा दोन्ही दिशांनी पाचही कोशांमधुन होत असतो.

योग व अन्य व्यायामप्रकार यामध्ये अनेक भेद आहेत. आसने शारीरीक व मानसिक अश्या दोन्ही स्तरावर कार्यक्षम असतात इतर व्यायाम प्रकार मात्र केवळ बाहय अवयवांनाच चालना देतात. आसनांच्या कृतीने शारीरीक जाणीवा अतिशय तीक्ष होतात, त्याचप्रमाणे आंतरीक जाणीवाही विकसित होवुन मनास स्थैर्य लाभते. योग व शरीर , मन व आत्मा या तिन्ही अंगाचा संस्कार होय अन्य शारीरीक व्यायामात स्नायुंच्या हालचालीत अचुकपणा येवू शकतो पण आसने करतांना अचुकपणा बरोबरच सखोल जाणीवही यंण अपेक्षित असते, जेणे करुन शरीर व मन यांचा समतोल साधला जाईल.

शरीर स्वास्थ हे बहुतांशी पचनसंस्थेव अवलंबुन असते बिघडलेली पचनसंस्था हेच अनेक व्याधींचे मुळ असते अश्या व्याधींवर योगासने हाच अचुक उपाय ठरतो.आसने कोणीही कोणत्याही वयात करु शकतात विशेषतः चाळीशीनंतर जेव्हा आजारातुन उठण्याची क्षमता व रोगप्रतिकारक शक्ती कमी होते तेव्हा आसनांचे महत्व फार जाणवते. आसन, प्राणयम यांच्या सरावाने उर्जा उत्पन्न होते , तिचा अपव्यय होत नाही नियमित सराव करणारा सतत उत्साही व चैतन्यमय राहतो. कमीत कमी कष्टात अधिकाधिक फायदे त्याला होत असतात.

योगाचे आणखी एक वैशिष्ट म्हणजे योग रोगप्रतिबंधक नव्हे तर रोगांवर गुणकारीही आहे शरीरात प्रमाणबध्दता, समन्वय व सहनशिलता हया तीन्हींचा एकत्र विकास करणे हे अन्य कोणत्याही व्यायाम प्रकारातुन साध्य न होणारे , केवळ योगाचेच अंतीम साध्य

ISSN - 2278-9308

आहे. योग हा निसर्गोपचाराचाच एक प्रकार आहे परंतु हा बाहय निसर्गोपचार नसुन अंतर्गत प्रकृतीचाच प्राकृतिक उपचार होय हया मार्गावरील प्रगती सावकाश, परंतु निश्चितपणे होत असते. आधुनिक ,वैद्यकशास्त्रातील प्रगती कोणीही नाकारु शकत नाही. वैद्यकीय औषधेपचार तर गुणकारी आहेत परंतु त्यांना योगाची जोड लाभल्यास ती अतिशय पुरक ठरते व सुधारणा अधिक वेगाने होवु शकते तसेच औषधांच्या दुष्परीणामाचे निराकरण होण्यासाठी मदत होते. योगासने शरीराची नैसर्गिक रोगप्रतिकारक शक्ती वाढवतात.

'करावे तसे भरावे' ही म्हण गर्भारपणात स्त्रीच्या बाबतीत अतिशय योग्य आहे. आरेग्याची योग्य निगा राखणाऱ्या स्त्रीला निरोगी गर्भारपण व पुढे निरोगी संतती अश्या रुपात त्यांचे फलीत मिळते. गरोदर स्त्रीला स्वतःसाठी व गर्भातील बाळासाठी आपल्या शरीराचे व मनाचे आरोग्य जपणे अत्यंत आवश्यक आहे. गर्भारपणात योगासने करण्याबाबात अनेक गैरसमज आहेत काही स्त्रियांना आसने करुन गर्भपात होण्याची भिती वाटते परंतु ही भिती निराधार आहे. आसनांमुळे गर्भाशयाला बळकटी येते व तो अधिक कार्यक्षम बनतो ज्यामुळे प्रसुती नैसर्गिक रीतीने होवु शकते तसेच नैसर्गिक असो वा शस्त्रक्रियेने झालेली असो आसने व प्राणायम ही प्रसुतीनंतर पुन्हा सुरु करणे आरोग्य सुधारण्याच्या व उदरातील इंद्रीयांना बळकटी आणण्याच्या दृष्टीने हितकारक आहे.

स्त्रीत्व गमावल्याच्या जाणीवेतुन भावनिक संघर्ष,मानसिक असंतलनामुळे होणारे चिडचिड ,मत्सर , नैराश्य , भिती, वंचीता हे सर्व या अवस्थेतील स्त्रीच्या वाटयाला येवू शकते बदलत्या परिस्थितीशी जुळवून घेण्याचा हा महत्वाचा काळ असतो अश्या वेळी मज्जासंस्थेल शांत करणारा व शरीर मनाचा समतोल साधणारा योगासनांचा सराव अतिशय उपकारक ठरतो.

योग हे वार्धक्य काळात वरदानच आहे. वृध्दापकाळात योग्य शिक्षण सु करणाऱ्यांना केवळ स्वास्थ व समाधानच लाभते असे नाही तर मनाचा ताजेपणाही लाभतो कार योगामुळे त्यांना आयुष्याकडे पाहण्याचा उज्वल दृष्टीकोन प्राप्त होतो .अंधारलेल्या भुतकाळा हरवून जाण्यापेक्षा अधिक समाधानी अश्या भविष्याकडे पाहण्याची नवी दृष्टी मिळते. मना खिन्नता व उदासिनता निर्माण करणारा एकाकीपणा व भयगंड यांच्या भावना योगाच्या आचरणा नष्ट होतात आणि एक नवे जीवन सुरु होते अर्थात योग अभ्यास कोणत्याही वयात सुरु करत येतो. वार्धक्यात योग सुरु करणे हे पुर्नजन्म घेण्यासारखे आहे त्यामुळे मृत्युला समाधाना शांतपणा व धैर्याने सामोरे जाण्याची शिकवण मिळते. याचाच अर्थ योग शिक्षणापासुन कोणी वंचीत राहु नये आणि योग न शिकण्याच्या कोणत्याही सबब सांगु नये. योग किती उपकार आहे हे प्रत्यक्ष अनुभवानेच समजु शकते.

भारतीय स्त्रीचे जीवन ही एक तारेवरची कसतर असते तीची सामाजि प्रतिष्ठा, सामाजिक व आर्थिक जबाबदारीमुळे येणारे ताण व निसर्ग नियम या सगळयांची परिण मनासिक तणावात व परिणामी शारीरीक व्याधीत होवु शकते. स्त्रीयांच्या प्रश्नांचा सखोल वि केल्यावर माझी खात्री पटली की योग हाच त्यावरचा उपाय आहे. माझ्या भगीनींनी आप

दैनंदीन जीवनात योग आचरणात आणुन मानसिक ताण तणाव व व्यांधीवर मात करुन समाधान मिळवावे.

संदर्भ –

1) स्त्रीयांसाठी योग एक वरदान – डॉ गीता अय्यंगार

2) तनुप्रीया – लोकमत सखीमंच

3) फॅमीली डॉक्टर – सकाळ

Current Global Reviewer

UGC Approved International Research Refereed Journal For All Subjects & All Languages

ISSN 2319-8648 | Impact Factor [illegible] | Indexed (IIJIF | UGC Approved Sr. No. 64310

SPECIAL ISSUE

(20 Sept. 2017) Volume I, Issue-I

Personality Development

Edited By

Scanned by CamScanner

" व्यक्तीमत्व विकासात नैतीक मुल्यांची भुमिका "

डॉ. सौ. संगिता वसंत भुईभेळकर
गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय
दारव्हा, जि. यवतमाळ
मो.नं. — ९४२३४५३५९९
ईमेल — sangeetabhuibhedkar@gmail.com

निसर्गदत्त गुण,शरीर रचना,संपादित गुण,कौशल्य आणि आणि प्रभाव,समाजात अनेक भुमिकात वावरतांना 'Personality' असे म्हटले जाते 'Persona' ह्या मुळ लॅटीन शब्दाचा अर्थ भुमिका किंवा मुखवटे असा आहे. त्याचा मुळ अर्थ रंगभुमीपुरता मर्यादीत होता, पण अलीकडे समाजात वावरतांना व आपल्या वेगवेगळया भुमिका पार पाडतांना आवश्यक असणाऱ्या गुण वैशिष्ट्यांची छटा त्यात मिसळली आहे. एखादया व्यक्तीचे 'व्यक्तीमत्व ' उठावदार आहे ,प्रभावी आहे असे आपण म्हणतो तेव्हा वरील विधानांची सत्यता पटते. सामाजिकरणाच्या प्रक्रीयेत व सामाजिक जाणीवांच्या आधुनिक काळात व्यक्तीमत्त्वाला अनन्य साधारण महत्व प्राप्त झालेले आहे. रंगभुमिच्या ह्या मर्यादीत अर्थाच्या शब्दाने आता समाजात ,नित्य व्यवहारात विशेष स्थान प्राप्त केले आहे. बुध्दी,भावना, संवेदनशीलता,भिन्न दृष्टीकोन,अडचणी यांना सामोरे जाण्याची क्षमता,परिस्थितीशी जुळवुन घेण्याचे कौशल्य,शिक्षण,संस्कार या अनेकवीध गोष्टींनी व्यक्तीमत्त्व घडत असते.

'व्यक्तीत्त्व' आणि 'व्यक्तीमत्त्व' यात मुळात फरक आहे. प्रत्येक प्राणीमात्राला व्यक्तीत्त्व असते ती निसर्गदत्त देणगी आहे. पण मनुष्याला मात्र आपल्या सर्वोत्कृष्ट गुणांनी,विकसनशिल प्रवृत्तीने आणि आपल्या वैशिष्ट्यपुर्ण वर्तनाने त्यात परिपक्वता आणावी लागते. अशी अवस्था प्राप्त करुन घेतली म्हणजे त्यातुनच प्रत्येक व्यक्तीला तिचे वेगळे स्वतंत्र व्यक्तीत्त्व लाभलेले आढळुन येते.

'व्यक्तीमत्त्व' या संज्ञेची व्याख्या विविध मानसशास्त्रज्ञांनी आपआपल्या दृष्टीकोनानुसार दिलेली आहे. पण सर्वसामान्यपणे असे म्हणता येईल की, प्रत्येक माणसाचे आंतरबाहय दर्शन म्हणजे 'व्यक्तीमत्त्व' होय. आजचे जीवन हे तीव्र स्पर्धेचे आहे. दैनंदीन जीवन धावपळीचे आहे. अन्न,वस्त्र,निवारा व सोबत मिळणे

मिळवीणे अवघड झालेले आहे. शिक्षण घेणेसुध्दा कठीण झालेले आहे कारण चागले शिक्षण आज महाग झालेले आहे तसेच नौकरी व्यवसायात प्रवेश मिळणे कठीण झाले आहे आणि प्रवेश मिळाला तर टिकुन राहण्यासाठी श्रम लागतात.

कुटूंब पध्दतीत आमुलाग्र बदल होत आहे. कुटूंबातील [illegible] बदलत आहे. कुटूंबाचा आकार लहान होत आहे. विवाह,विवाहसंस्था [illegible] झालेले आहे. देवधर्मावरील विश्वास ही संकल्पना आज वेगळेरुप धारण करीत आहे थोडक्यात सागायचे म्हणजे साध्या माणसासाठी सुध्दा जीवनाची पार्श्वभुमी,जगण्याचे संदर्भ बदलत आहे. यशस्वी होण्यासाठी अनेक कौशल्य लागतात यासर्व कौशल्याची सतत मागणी वाढत आहे.व्यवसाय, नोकरी मग ती शासकीय असो किंवा खाजगी, ती मिळवण्याचे एक तंत्र असते आणि त्यात बौध्दीक संपन्नते सोबत व्यक्तीमत्त्वाचा वाटा असतो. ग्रामीण भागातुन किंवा शहरी मध्यमवर्गीय कुटूंबातील मुलाना, [illegible] नोकरीच्या शोधात असलेल्या बहुसंख्य युवकाना याची माहीती नसते. मुलाखतीला किंवा एखादया परिक्षेची तयारी कशी करावी .वेळेचे व्यवस्थापन, नियोजन, हयाबददल माहीती नसते. त्यामुळे त्यातुन येणारा ताणतणाव ,यातुन निर्माण होणारा संघर्ष इ.महत्त्वाचे असते.हे सर्व तंत्र आहे हे कौशल्य जन्मजात नसते. व्यक्तीमत्त्वाला सामर्थ्य,सौंदर्य व संपन्नता प्राप्त करुन देणे,आत्मविश्वास,कार्यक्षम ,स्मरणशक्ती,कार्यक्षमचरीत्र, अभ्यासाची तंत्रे,भाषण,संभाषण,कल्पसादरीकरण,[illegible] नियोजन,वेळेचे ताणतणावाचे व्यवस्थापन,सकारात्मक पराकाष्ठा अशा अनेक प्रकारच्या सामग्रीने व्यक्तीमत्त्व विकासाचे मार्ग सोपे होतात. निरोगी,क्रीयाशील,प्रगल्भ,सृजनशील व विकसनशील व्यक्तीमत्त्व बनविणे म्हणजे व्यक्तीमत्त्व विकास होय.

व्यक्तींच्या विकासातील नैतीक मुल्ये :-

व्यक्तीमत्त्व विकासाचे विविध अंतरंग असून व्यक्तीमत्त्व विकास म्हणजे वैचारीक जडणघडण देखील वैशिष्टयपुर्ण ठरते. व्यक्ती जेव्हा सकारात्मक विचार करतो तेव्हा त्याचे परिणाम त्याच्या जडणघडणीत होत असतात. या विचारांना नैतिकतेची गरज असणे महत्वाचे आहे त्यामुळेच मुल्य शिक्षणात व्यक्तीमत्त्व विकासात महत्त्व आहे.

Scanned by CamScanner

मुल्य शिक्षणाचा दर्जा :—

मुल्य शिक्षण म्हणजे नैतिक शिक्षण होय. व्यक्ती ज्या [illegible] वर्तन करतो त्याचे वर्तन करण्याचा प्रयत्न म्हणजे मुल्यशिक्षण होय. मुल्यशिक्षणाचे दोन प्रकारचे अर्थ आपण जीवनामध्ये घेत असतो. एक म्हणजे किंमत आणि दुसरे म्हणजे शिक्षण आणि नीतिमत्ता.तत्वनिष्ठ परंतु व्यक्तीमत्व विकासात दुसरा अर्थ अभीप्रेत आहे. तो म्हणजे कोणत्याही दुसऱ्या व्यक्तीशी वागताना जी कृती करतो त्या कृतीमागे असलेल्या तत्वाला मुल्यशिक्षण म्हणतात. म्हणजेच दुसऱ्या व्यक्तीशी कसे बोलावे? कसे वागावे?याचा विचार करणे महत्त्वाचे आहे.

मुल्यशिक्षणाचे वैशिष्टये :—

मुल्यशिक्षणाचे वैशिष्टये खालीलप्रमाणे सांगता येईल.

- मुल्य कृतीतुनच व्यक्त होते हे मुल्य शिक्षणाचे महत्त्वाचे वैशिष्टये आहे. मुल्यशिक्षण केवळ बोलण्यामुळे व्यक्त होत नाही तर त्याला कृतीची जोड असणे आवश्यक असते.
- मुल्याचे दुसरे महत्त्वाचे वैशिष्टये म्हणजे ज्याप्रमाणे मुल्य हे कृतीतुनच व्यक्त होते त्याचप्रमाणे या कृतीला सातत्याची जोड असणे महत्त्वाचे आहे. कारण एकदा किंवा दोनदा प्रामाणिकपणे वागणे किंवा बोलणे किंवा कृती करणे म्हणजे मुल्य नव्हे तर मुल्य हे आपल्या कुतीमधुन सतत जाणवणे महत्त्वाचे आहे.
- मुल्य ही केवळ श्रीमंताची मक्तेदारी नाही किंवा मुल्यनैतीकता महान व्यक्तीमध्येच असते असे नाही तर मुल्ये ही गरीब व्यक्तीकडे देखील असतात.
- मुल्य शिक्षण आणि संस्कार यामुळे व्यक्ती परिपुर्ण होत असतो. योग्य अयोग्य ते तो समजु शकतो आणि तेथुनच व्यक्तीमत्त्व विकासाचा प्रवास सुरु होतो.

आकर्षक,रुबाबदार दिसणे हे व्यक्तीमत्त्वाचे बाहय अंग आहे. व्यक्तीमत्त्वामध्ये बाहय स्वरुप प्रभावी ठरते म्हणजेच व्यक्तीचे स्वच्छता,टापटीपपणा,सर्वाजनीक ठिकाणी करत असलेले वर्तन ,कर्तृत्वात्मक कृती यासर्व बाबींचा बाहय अंगामध्ये समावेश होतो

Scanned by CamScanner

<u>नैतीक मुल्यांची भुमिका :–</u>

व्यक्तीमत्त्व विकासावर प्रभाव पाडणाऱ्या घटकांमध्ये सांस्कृतीक व सामाजिक घटक व्यक्तीमत्त्व विकासावर प्रभाव पाडतात. या दोन्ही घटकामध्ये कुटूंब,शालेय जीवन,समवयस्कांची किशोरावस्था,व्यावहारीक जीवन,व्यावसायीक जीवन यांचा समावेश होतो. सामाजिकरणाच्या प्रक्रीयेतुन समाजातील मूल्य व्यक्ती आत्मसात करत असतात. विविध नितीमुल्यांद्वारे व्यक्तीमत्त्व विकासात प्रभाव पडत असतो ते खालीलप्रमाणे सांगता येईल.

अ) भाषा :– भाषा हे मानवी प्राण्यांचें मुख्य वैशिष्टय असुन मनुष्याचे कोणतेही व्यवहार भाषेशिवाय होवु शकत नाही. विशिष्ट सवयी,अभिवृत्ती,श्रध्दा,मुल्ये यासारख्या विविध गोष्टींचे अध्ययन भाषेद्वारेच होते. वृत्तपत्र,रेडीओ,पुस्तके,मासिके, दुरचित्रवाणी यासारखी प्रसार माध्यमे भाषेद्वारे व्यक्तीला प्रभावीत करत असतात. भाषा ही सांस्कृतिक संकल्पनाचे महत्त्वाचे साधन असून व्यक्तीचे [illegible] सांस्कृतिकरण भाषेवरच अवलंबुन असते.

ब) नीतीकल्पना :– समाजाच्या नैतीक आर्दशाशी नीतीकल्पना निगडीत असून सामाजिक स्थैर्यासाठी त्यांची नितांत आवश्यक आहे. चांगले वाईट,योग्य अयोग्य यासर्व गोष्टी नीतीकल्पनामधून सुचीत होतात. नीतिकल्पना म्हणजे समाजाची कडक बंधने,त्यांचे उल्लंघन करणाऱ्याला समाजाकडून शिक्षा होते.

उदा. पती–पत्नीने ऐकमेकांशी एकनिष्ठ असावे, [illegible] मुलांचे संगोपन व्यवस्थित करावे,प्रत्येकाच्या अंगी प्रामाणिकपणा असावा. शिक्षकाने सत्वशील व बुध्दीमान असावे यासारख्या अपेक्षा नीतिकल्पनामध्ये असून त्याबाबत समाजाचे फार कडक बंधने आहेत.

क) रुढी,परंपरा व चालीरीती :– समुहात सर्वत्र आढळून येणाऱ्या वर्तन प्रकाराला रुढी असे म्हणतात.ज्या चालीरीती समाज जीवनाला उपयुक्त ठरतात आणि पिढयान पिढया समाजात स्थिर झालेल्या असतात त्यांनाच आपण रुढी असे म्हणतो. [illegible] वडील,शिक्षक व आदरणीय व्यक्तींना वाकुन नमस्कार करणे,मोठी माणसे समोर आली म्हणजे उभे राहून त्यांच्याविषयी आदर दाखविणे,घरात मुल जन्माला आले

Scanned by CamScanner

की पेढे वाटणे,मृत व्यक्तीबद्दल दुखवटा व्यक्त करणे यासारख्या रुढी समाजात असुन त्यांच्या संस्कृतीनुसार भिन्नता आढळते.

परंपरा म्हणजे सांस्कृतिक वारसा होय. प्रत्येक समाजाचे संस्कृती वैशिष्टये पिढयानपिढया संक्रमीत होत जातात. त्यामुळे समाजाचे [illegible] टीकुन राहते. एका संस्कृतीत राहणाऱ्या लोकांच्या वर्तनात जी समानता [illegible] परंपरेमुळेच चालीरीता वैशिष्ट वर्तनाचे नियंत्रण करतात. चालीरीती म्हणजे शिष्टाचार असुन इतरांशी वागतांना विनयशिलपणे वागणे,खाण्यापिण्यासंबंधीची योग्य ती बंधने पाळणे, समाजात वावरतांना योग्य ते कपडे घालुन वावरणे या चालीरीती असुन त्या व्यक्तीला बंधनकारक असतात व त्यांचे उल्लंघन झाल्यास व्यक्तीला समाजाकडुन दंड केला जातो.

ड) कायदे:— कायद्याच्या पाठीशी दंडशक्ती असल्याने सहसा कायद्याचे उल्लंघन होत नाही समाजातील अनिष्ट प्रथा नाहीशा करण्यासाठी कायदे केले जातात. कायदे करतांना समाजाच्या इच्छा आकांक्षांना विचारात घेतले जातातच कायदे हे स्पष्ट व लिखित स्वरुपात असल्याने त्याचे उल्लंघन केल्यास शिक्षा दिल्या जाते याकारणास्त्व कायदयामुळे लोंकांच्या वर्तनात एकसुत्रता निर्माण होवून सामाजिक संघटन चांगल्या रितीने घडून येते.

इ) पुराणकथा व दंतकथा — पुराणकथा व दंतकथा याद्वारे व्यक्तीच्या वर्तनाचे नियंत्रण होत असते. पुराणकथांमधुन अनेक आदर्श नवीन पिढीपुढे ठेवले जातात. उदा. सीतेसारखी पतीनिष्ठा, कर्णासारखा दानशुरपणा,कृष्णासारखे राजकारणपटूत्व,भीष्मासारखा निर्धार अशा अनेक वर्तन प्रकारांचे आदर्श पुराणकथात असुन यांचा संबंध धर्माशी असल्याने त्यांना पाविज्य असते व अशा उज्वल परंपरेशी आपण आणि आपल्या समाजाचा प्रत्यक्ष संबंध आहे. याविचाराने व्यक्तीला स्वतःच्या संस्कृतीचा अभीमान वाटतो. त्यामुळे समाजाचे संघटन दृढ होत आहे. अशा [illegible] कथांचा उददेशही सामाजिक नियंत्रणाचा व चांगला आदर्श लोकापुढे ठेवण्याचा असतो.

Scanned by CamScanner

ई) **विधिनिषेध :—** आपल्या समाजात जसे विविध सण आणि समारंभ [illegible] विधि निषेधही पाळायला हवे व्यक्तीला समाजाने [illegible] त्याद्वारे सांगितले जाते कुटूंबामध्ये आपापसात नैतिक [illegible] बहुतेक सर्वच समाजात पाळल्या जातो. [illegible] विधिनिषेध आजही अनेक व्यक्ती पाळतांना आपल्याला [illegible] व्यक्तीव्यक्तीच्या वर्तनात एक सूत्रता निर्माण होते व [illegible] राहते. अशा प्रकारे विविध साधनांद्वारे सांस्कृतिक घटक व्यक्तीपर्यंत [illegible] आणि त्यातुनच सांस्कृतिकरण घडते. व्यक्तीच्या विकासात या [illegible] भुमिका फार महत्त्वाची आहे.

<u>नैतिक व सामाजिक मुल्यांची जोपासना :—</u>

मानवी जीवनामध्ये अनेक नैतिक व सामाजिक मुल्ये तसेच धार्मिक मुल्ये जोपासली जातात. बालकाला नैतिक,सामाजिक व धार्मिक मुल्यांची ओळख सर्वप्रथम कुटूंबातुन होते. विविधप्रसंगी काही धार्मिक कार्यक्रमातुन [illegible] संस्कारातुन अशी मुल्ये मुलं आत्मसात करतात. देवपुजा [illegible] शिक्षण,काटकसर,वेळेचा सदुपयोग,वृध्दांची सेवा,मोठ्यांशी आदर [illegible] गोष्टीतुन जीवनमुल्ये प्रतिबिंबित होत असतात. पाहुण्यांचे आदरातिथ्य करणे, परवानगीशिवाय घराबाहेर न राहणे,दिलेला शब्द न पाळणे इ. कितीतरी मुल्ये एक पीढी दुसऱ्या पिढीला देते.

नैतिक व सामाजिक मुल्यांचा स्विकार आई–वडीलांकडुन किती प्रमाणात झालेला आहे आणि तो किती प्रमाणात आचरणात आणला [illegible] मुलांचे नैतिक ,सामाजिक मुल्यांचे संवेदन अवलंबुन असते. [illegible] वडीलांच्या व गुरुजनांच्या आज्ञा पाळाव्यात, चोरी करु नये ही मुल्ये सांगायला [illegible] असली तरी आचरणात आणण्यास अतिशय कठीण आहेत. दारी [illegible] आलेल्या माणसाला जेव्हा वडीलच मुलांकडुन सांगतात की, माझे बाबा घरात नाही सांग,त्यावेळी कदाचित दुसऱ्याचे पैसे बुडविण्यासाठी खोटे बोलणे चुकीचे नाही हे मुलगा शिकतो. आपले वडीलच खोटे बोलतात हे तो स्वत [illegible] मुल्ये उपदेशासाठीच असतात ती आचरणात आणली पाहीजे असे [illegible]

Scanned by CamScanner

नैतिक मुल्यांची शिकवण देताना बालवयापासून [illegible] आचरणात आणली जात नसतील तर मुले नीतिमूल्यांना [illegible] निर्णयही त्यांना घेता येत नाही. कुटुंबात वृद्ध व्यक्तींची [illegible] करावी हे संस्कार बच्चांच्या मनामध्ये अजूनही [illegible] आई–वडील आपल्या वृध्द आई–वडीलांची [illegible]

तात्पर्य :- आई वडील आपल्या मुलांशी आयुष्यभर [illegible] असतात.

थोडक्यात आपल्याला असे म्हणता येईल की, [illegible] नैतिक व सामाजिक समस्या असतील तर ती [illegible] पाहीजे अन्यथा 'बोलायचे एक व करायचे वेगळे' हे [illegible] नैतिक मुल्यांची शिकवण कुटुंबातच चांगल्या रितीने [illegible] व्यक्तिमत्त्व सुसंघटीत विकासीत होते. कुटुंबातूनच अनेक [illegible] देखील लागतात. पालकांच्या आचार विचारात सुसंगती [illegible] व्यक्तिमत्व चांगल्या रितीने विकसीत होवु शकते. थोडक्यात नैतिक [illegible] आणि सामाजिक मुल्यांचे संक्रमण एका पिढीकडुन दुसऱ्या पिढीकडे [illegible]

संदर्भसुची :–

१) व्यक्तीमत्त्व विकास – प्रा डॉ विनय मा पाटील

२) विद्यार्थी – व्यक्तीमत्त्व संजीवनी – डॉ एम आर गाडेकर

डॉ डी आर गाडेकर

३) व्यक्तीमत्त्व विकास – सतीश नाथे

VOL-04

Special Issue March 2018

Vidyawarta®

International Multilingual Research Journal

UGC Approved Refereed Journal Jr.No.62759

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Chief Editor

Prof. Virag Gawande

Published By
Aadhar Social Research Development Training Institute, Amravati.

Scanned by CamScanner

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
UGC Approved Sr.No.62759
Vidyawarta®
March 2018 Special Issue-04
01

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

Shri Vinayaka Bahuuddeshiya Gramin Vikas Sanstha Digras, Dist. Yavatmal Reg. No. 2568

Shivramji Moghe Arts, Commerce & Science College, Kelapur (Pandharkawada) Dist. Yavatmal - 445302 (M.S.)

Affilated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati)

On the Occasion of World Women's Day

An Interdisciplinary International Conference On

Globalization : Issues & Aspects

ICGIA – 2018

Thursday 8Th March 2018

Dr. Shankar R. Warhate

Principal,Shivramji Moghe Mahavidyalaya,Kelapur (Pandharkawada)

Chief Editor

Prof. Virag Gawande

Director, Aadhar Social Research & Development Training Institute Amravati

Editors

Dr. Arun Dasode **Prof. Naresh Mahajan** **Dr. Sujata Shende**
Dr. Radheshyam Chaudhari **Dr. Ajay Solanke** **Dr. Amar J. Wanjari**

Organized by

Shivramji Moghe Arts, Commerce & Science College, Kelapur (Pandharkawada) Dist. Yavatmal - 445302 (M.S.)

&

Aadhar Social Research & Development Training Institute Amravati

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Scanned by CamScanner

14) जागतिकीकरणाचा शेती व ग्रामीण विकासावरील परिणाम
रमेश व्ही. मोरे, जि.वाशिम || 56

15) जागतिकीकरणात मराठी भाषेचे स्थान
डॉ. ममता व. दथणे, यवतमाळ || 58

16) मराठी भाषा आणि जागतिकीकरणाचे आव्हान
श्री. मधुकर बाळासाहेब जाधव, जि. बुलडाणा || 61

17) आधुनिक मराठी कवितेतील स्त्रीवाद
कविता शंकरराव ववकर, जि. यवतमाळ. || 64

18) जागतिकीकरणाचा पर्यावरणावर होणाऱ्या परिणामांचे अभ्यास
प्रा. डॉ. संजय पी. काळे, जि. अमरावती || 68

19) सहकारातून स्त्री सक्षमीकरण
प्रा. डॉ. कल्पना पी. कोरडे, जि. यवतमाळ || 72

20) जागतिकीकरणामुळे महिलांवर होणारे परिणाम व शासनाद्वारे महिलांच्या हितासाठी ...
प्रा. मनोजकुमार व्ही. जगताप, जि. अमरावती. || 74

21) २१ वे शतक आणि महिलांची स्थिती
प्रा.जयवंत पिराजी जुकरे, जि.यवतमाळ. || 76

22) पर्यावरणीय समस्या व भविष्यातील धोके
प्रा. जगदिश द. हेंडवे, जि.यवतमाळ || 81

23) डॉ. आंबेडकरांचे स्त्री विषयक विचार आणि २१ व्या शतकातील स्त्री
प्रा. टी. जी. हापसे, नांदेड || 83

24) जागतिक महिला दिनाची प्रेरणा : सावित्रीबाई फुले
प्रेम हनवते, नांदेड || 85

25) जागतिक पर्यावरण
डॉ.संगीता वसंतराव घुईखेडकर, दारव्हा || 88

26) २१ व्या शतकातील स्त्री
प्रा.डॉ. गजानन रा. लोहवे, जि.यवतमाळ || 91

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

Scanned by CamScanner

25

जागतिक पर्यावरण

डॉ.संगीता वसंतराव घुईखेडकर
गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय, दारव्हा

****

"वृक्षजधिनग नदी भूमयोक
मानव जीवनमूलाधारा: ।
जो कितुमिच्छा सुख चैन् चेत्
पर्यावरणं सदा रक्षमात् ।।"

वृक्ष, समुद्र, पर्वत, नदी आणि पृथ्वी हे मानवी जीवनाचे मूळ आधार आहेत.

जर सुखाने जगाण्याची इच्छा असेल तर पर्यावरणाचे नेहमी रक्षण करा.

मानवाच्या लक्षावधी वर्षांच्या इतीहासातुन असे लक्षात येते की, मानवी संस्कृतीचा ९९ टक्के कालावधी म्हणजे मानव हा निसर्गाचाच एक भाग म्हणून जीवन व्यतीत करीत होता. पण लवकरच बौध्दीक सामर्थ्य, वाचाशक्ती, कल्पनाशक्ती आणि तंत्रकौशल्यांच्या जोरावर मानवाने निसर्गात लहान-मोठे बदल घडवुन आणायला सुरुवात केली. ही मानवाची सर्वात धडपड मानवी समाजाच्या प्रगतीसाठी होती.

मानव आणि पर्यावरण यांचा आंतरसंबंध अनादी काळापासुन आहे. निसर्गातल्या काही भौगोलीक आपत्तीमुळे पर्यावरणाच्या संतुलनात वेळोवेळी बिघाड निर्माण झाले पण निसर्गतत्वानुसार पर्यावरणीय व्यवस्था संतुलीत होण्याची काही क्षमता निसर्गत: असल्याने पर्यावरणाचा तोल सावरल्या गेला. गेल्या चारशे ते पाचशे वर्षापासुन मानवाचा पर्यावरणातील हस्तक्षेप उत्तरोत्तर वाढत गेल्याने पर्यावरण विषयक अभ्यासाची गरज भासु लागली आहे.

मानवी जीवन खऱ्या अर्थाने सुखी-समाधानी रहावे म्हणून निकोप आणि सुंदर पर्यावरणाची नितांत गरज आहे. मानवाचे पृथ्वीवरील अस्तीत्व सुमारे २० लक्ष वर्षापासुन आहे असे वैज्ञानिक पुराव्यावरुन सिध्द झाले आहे.

अश्मयुगात पाषांणांच्या सहाय्याने शस्त्रे बनवून मानवाने शिकार, वनसंकलनावर गुजराण केली. नंतर शेतीची कला अवगत झाल्यावर नदयांच्या खोऱ्यात मानवी वस्त्या शिरावल्या. पशुपालन, धान्य उत्पादन व कला संस्कृतीच्या विकासाला येथूनच प्रारंभ झाला. मानवाच्या आशा-आकांक्षा वाढून ज्ञानाचा, संपर्कांचा, आदान-पदान क्रियेचा हव्यास गतीमान झाला. शेवटी नीसर्गाचा किंवा पर्यावरणाचा एक भाग म्हणून जिवन जगणारा मानव पर्यावरण मात करणारा एक शक्तीमान घटक सिध्द झाला.

शेतीच्या क्रांतीनंतर दहा हजार वर्षांनी म्हणजे अठराव्या शतकात औद्योगीक क्रांन्ती हे मानव पर्यावरण विसंवादातले महान पर्व ठरले. औद्योगीक कारणामुळे पर्यावरणीय संपदाच्या वापराला प्रचंड गती मिळाली. उद्योग धंदयामुळे नगरे झपाटयाने वाढु लागली. औद्योगीकरण, शहरीकरण व आधुनीकीकरणाचे वारे आधी युरोपात व नंतर जगभर पसरले. त्यामुळे मानवाचे राहणीमान उंचावले. गरजा व मागण्या यांच्यात वाढ झाली. एकूण सामाजीक व आर्थिक दृश्ये वेगाने परिवर्तीत झाली पण या सर्व वाटचालीत पर्यावरणातल्या जमीन, पाणी, हवा, मृदा, वनस्पती, या मूलभूत संपदावरील ताण अतिरेकी पध्दतीने वाढला. निसर्ग चक्रामुळे कार्यरत असणाऱ्या पृथ्वीवरील जैवीक-परिस्थितीक व्यवस्थावर मोठा ताण निर्माण झाला. जमीन मर्यादीत असल्याने शहरी विभागातल्या बिगरशेती व्यवसायाकडे मानवी समूहांचा कल वाढला. नागरीकरणांचा वेग ही अतिरेकी झाला. त्यातुनच हवा, जमीन पाणी यांच्यातील उपद्रव्यांचे व दूषीतकांचे (Effluents and Pollutents) प्रमाण वाढत पर्यावरणाचे प्रदुषण ही समस्या भेडसावू लागली. निसर्गातल्या मर्यादित साधन संपदावर दडपणे येवू लागली व संपदा उर्जा साधनांच्या क्षयाची भीती निर्माण झाली. मानव सुंदर निकोप वसतीस्थाना पासुन सुंदर पर्यावरणातही प्रवृत्त झाला.

मानवाची आजवरची प्रगती ही तंत्रज्ञान ही तंत्रज्ञान व विज्ञानाच्या जोरावर झाली हे जरी खरे असले तरी मानवाची अधिभौतीक प्रगती ही पूर्वी विज्ञानापेक्षा तंत्रकौशल्यावर जास्त प्रमाणात आधारलेली होती अलीकडे दिड-दोनशे वर्षात विज्ञानाची क्षितीजे विस्तारली व पर्यावरणाच्या शक्तीचे मानवाला आकलन होवू लागले. तंत्रज्ञानाला मर्यादा असतात. पण वैज्ञानीक प्रगती ही अवीरत प्रक्रीया आहेत. गेल्या १०० वर्षात मानवाची पर्यावरणाची मात ही विज्ञानावर आधारीत तंत्रज्ञानामुळे झाली. पर्यावरणातील मानवी अस्तीत्व सुरक्षित, समर्थ व वृध्दिंगत करण्याची प्रक्रीया म्हणजे विकास अशी धारणा मानल्यास मानवाला विज्ञान व तंत्रज्ञानाचा वापर करतांना खबरदारी घेणेही तेवढेच आवश्यक ठरते. कारण वेदात म्हटल्याप्रमाणे मानव हा निसर्गाचाच एक भाग आहे व त्याचा विकास निसर्गाच्याच चौकटीत साकारु शकतो. निसर्ग नियमांना तंत्रज्ञानाच्या वापरातुन मानवाने शह दिल्यास

Scanned by CamScanner

पर्यावरणाच्या दुष्परिणामांना तोंड दयायला मानवाला सज्ज राहीलेच पाहिजे.

वाढते नागरीकरण :-

जगात सर्वत्र नागरीकरणाची वाढ वेगाने होत असल्यामुळे पर्यावरणाचे प्रादेशीक संतुलनही बिघडत आहे. प्रादेशीक विकासाच्या योजना राबवितांना पर्यावरणाचे निकष व तत्वे प्रथम विचारात घ्यायला हवी. सध्या जगातल्या मोठया शहरांच्या नागरी करणाचा वेग अत्यंत अनीयंत्रीत असल्याचे सिध्द झाले आहे. १९०० च्या सुमारास जगात १ लाखापेक्षा जास्त लोकवस्तीची शहरे अवधी ३६० होती ती आता २६०० इतकी झाली आहेत. तर दशलक्षी शहरांच्या संख्येत तेव्हापासुन आजपर्यंत १० पटीने वाढ झाली आहे. जगातल्या प्रगत व विकसनशील राष्ट्रात महानगरांचे नागरी क्षेत्र वेगाने वाढून जुनी शहरे, संकलीत नगरे व प्रमहानगरे (Twin cities, Conurbations, Megalopolis) निर्माण झाली आहेत. उत्तर अमेरीकेच्या ईशान्यपूर्व किनाऱ्यावर बोस्टन हे वॉशिंग्टन एकच संक्रीय नागरी क्षेत्र म्हणून जगात प्रथम क्रमांकाचे प्रमहानगर बनले आहे. भारतात कलकत्ता-हूबळी, मंबई-पुणे ही अनियोजीत महानगरांची उत्तम उदाहरणे आहेत.शहरांची अशी अनियंत्रीत वाढ पर्यावरणीयदृष्टया निकोप वाढ नसुन सुज आहे. नागरी क्षेत्रातील मानवी जीवन हे मोठ्या प्रमाणावर धोक्याच्या पातळीवर आहे, मेक्सिको सीटी, टोकीयो, हाँगकाँग ही व इतर उदाहरणे सांगता येतील. या शहरांची लोकसंख्या ३ कोटीच्या जवळपास आहे. येत्या १-२ दशकात हा नागरीकरणाचा पसारा विकृत वेगाने वाढून नागरी व ग्रामीण प्रकारच्या दोन्ही पर्यावरणास विघातक ठरणार यात शास्त्रज्ञांना शंका वाटत नाही.

जैविक असमतोल :-

मानवी संस्कृतीचा विकास पूर्वीपासून वृक्ष प्राणी यांचया सहचर्याने झाला. या त्रिकालाबाधीत सत्याचे आधुनीक युगातल्या मानवी समुहांना विस्मरण होत आहे हे पर्यावरणाच्या असमतोलाचे एक मुख्य कारण आहे. पृथ्वीवर ५० लाख ते ३ कोटीपर्यंत जीवजाती आहेत. यापैकी सुमारे १५ टक्केच जीवजाती आपल्यला परिचित आहेत. जगभर उद्योगीकरण व निर्वणीकरण वेगाने वाढत आहे. परिणामी किती तरी वनस्पती व प्राणी पृथ्वीवरुन नामशेष झाले. जैवीक आवरणावर मानवाने असेच आघात चालू ठेवले तर जैविक समतोल बिघडतच जाईल. तशांच्या मते इ.स.२०५० पर्यंत प्रतीदिनी २० ते ७५ वनस्पती-जाती नष्ट होतील.

सत्ता स्पर्धा व अर्थकारण :-

या दशकात दोन जागतीक महायुध्दे झाल्यावर अणूशक्तीचा प्रताप काय सांगु शकेल याची कल्पना जपानच्या विध्वंसावरुन साऱ्या जगाला आणि तरी सुध्दा सत्तापिपासु, धर्मांध व अर्थकारणी लढवय्यांनी पर्यावरण रक्षणाविषयी फारशी जागरुकता ठेवल्याचे दिसत नाही. गेल्या २०-२५ वर्षात भारत-चीन, भारत-पाक, इराण-इराक, संयुक्त संस्थाने, व्हिएतनाम, इराक कुवेत, इराक-पाश्चीमात्य राष्टे व संयुक्त संस्थाने यांच्यातील युध्दाने पर्यावरणाची व पर्यायाने मानवाची अपरीमीत हानी केली आहे. युध्द भुमी हजारो किलो मीटर्स दूर असली तरी तिचे पर्यावरणीय परिणाम सर्वत्र फैलावतात हे सिध्द झाले आहे. १९९१ मध्ये आखातातील युध्दामुळे कृष्णपर्जन्य (Black Rain) ही दुर्घटना जगात सर्वप्रथम घडली. पावसाबरोबर कार्बन व इतर अपघातांचे प्रदुषण, पेटत्या, तेल विहीरीमुळे हवेचे झालेले प्रदुषण आखातात फेकलेल्या तेलामुळे निर्माण झालेले तेलतवंग व सागरी परिसंस्थावर झालेले विदारक परिणाम ही पर्यावरणाची हानी अपरिमीत आहे. या युध्दामुळे किनारी भागातील ४०,००० सागरी पक्षी मारले गेले. युध्द समाप्ती नंतरही भारतातील हिमाचल पर्वतराजीत युध्दजन्म, कार्बन कणाचे स्थिरीकरण बर्फ वितळल्यावर उत्तर प्रदेशातल्या नद्याद्वारे पिण्याच्या पाण्यापर्यंत पोहचले. शिवाय शितयुध्दाची आदृश्य धग क्षेपणास्त्र स्पर्धा, अणूबॉम्ब निर्मीती व अंतराळ युध्दास सिध्द आहे. युध्द अंतराळात झाले असली तरी त्यामुळे (Star Wars) पृथ्वीचे पर्यावरण दुषितच होणार आहे. यात शंका नाही. १९९२ मध्ये झालेल्या वसुंधरा परिषदेत अमेरीकेने जैवीक बहूवीधता संकेताकडे दुर्लक्ष केले. खुद्द अमेरीकेत यासाठी नारीकांनी निदर्शने केली. यातुन पर्यावरणाचा मानवी स्वहाकारच स्पष्ट होईल.

जागतीक जनजागृती :-

पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी आणि त्याचा समतोल टिकविण्यासाठी पर्यावरण विषयक जनजागृतीची फार गरज आहे. पर्यावरण रक्षणाचे काम अनेक देशातुन चांगल्या रितीने पार पाडले जात आहे.

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पर्यावरणाविषयक पहिली जागतिक परिषद १९७२ मध्ये ५ जून रोजी स्वीडन मधील स्टॉकहोम या शहरात संपन्न झाली. या परिषदेत भारतासह अनेक लहान मोठया राष्ट्राच्या प्रतीनिधीनी सक्रीय सहभाग घेतला. पर्यारवरणीय प्रदुषण, औद्योगीक व रासायनीक दूषीतीकरण, हरितगृह परिणाम, वातावरणीय बदल, ओझोन वायुचा क्षय, आम्लपर्जन्य, सागरी परिसंस्थांचा असमतोल प्राणि नामशेषत्व (Animal Extinction) अश्या विविध पर्यावरणीय समस्यांचा या परिषदेत उहापोह झाला. येथुनच जगभर पर्यावरण चळवळीला जाहीर वाचा फुटली असे म्हणायला हरकत नाही. 'पर्यावरणाचे रक्षण आणि संवर्धन' हेच मानवासह, अखील सजीव-निर्जीव सृष्टीचे भविष्यकालीन अस्तित्व' हा मुलमंत्र साकार

Scanned by CamScanner

झाला. पर्यावरणाच्या संतुलनासाठी सर्वांनीच एकत्रीतपणे झटण्याची गरजही यातुन प्रतीत झाली. यानंतर संयुक्त राष्ट्रसंघाने विविध कार्य जोमाने सुरु केलेले आहे. उदाहरणार्थ UNEP (United Nation Environmental Programme) द्वारा पर्यावरण अभ्यास व संशोधनाला चालना देण्यात आली लोकसंख्या, संपदा, खनीजे, उर्जा, हवमान, मृदा, व्यवसाय, संरक्षण अशा बहुविध मानवी हस्तक्षेपा बाबत सर्वेक्षणांना चालना मिळाली. ओझोन वायूच्या ऱ्हासाला कारण ठरणाऱ्या Cfc's (क्लोरोफ्लुरोकार्बन) संबंधी मॉन्ट्रीअल करार प्रगट करण्यात आला. हवामान विषयक बदलांच्या अभ्यासासाठी स्वतंत्र यंत्रणा उभ्या राहू शकल्या. सागर प्रदुषण नियंत्रणाविषयी आंतरराष्ट्रीय कायद्यांची निर्मीती व अंमलबजावणी करण्यात आली त्याच बरोबर विविध संघटना कार्यरत झाल्या. त्यापैकी काही संघटना पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) जागतीक वन्य जीव कोष :- (w.w.f.- World Wildlife Fund)

या संस्थेची स्थापना वन्य जीवांचे संरक्षण करण्याच्या हेतुने इ.स.१९६१ मध्ये केली गेली. आज या संघटनेचे २० देश सदस्य आहेत. या संस्थेचे मुख्य कार्यालय स्विझरलॅण्ड येथे आहे.

२) संयुक्त राष्ट्राचा पर्यावरण कार्यक्रम (United Nations Environment Programme UNEP)

संयुक्त राष्ट्राच्या पर्यावरण कार्यक्रमाची सुरुवात जुन १९७२ मध्ये स्वीडनची राजधानी स्टॉकहोम येथे आयोजीत केलेल्या 'जागतीक पर्यावरण परिषदेत' झाली.

३) युनेस्कोच मानव आणि जीवावरण कार्यक्रम (Man and Biosphere Programme of UNESCO)

या कार्यक्रमाची सुरुवात UNESCO द्वारे इ.स.१९७० मध्ये करण्यात आली. या कार्यक्रमाचा प्रमुख उद्देश म्हणजे मानवी क्रीया व नैसर्गिक पर्यावरण यामध्ये होणाऱ्या आंतरक्रीयेतुन निर्माण झालेल्या समस्यांचे निवारण करणे.

४) आंतरराष्ट्रीय जैवीक कार्यक्रम (International Biological Programme-IBP)

या कार्यक्रमाची सुरुवात १९७४ मध्ये वैज्ञानिक संघटनेच्या आंतरराष्ट्रीय परिषदेद्वारे केली गेली.

५) आंतरराष्ट्रीय भूआवरण - जीवावरण कार्यक्रम (IGBP)

या संस्थेची स्थापना आंतरराष्ट्रीय वैज्ञानिक संघ परिषद (International Council of Scientific Union-ICSU) द्वारे १९८६ मध्ये करण्यात आली. संपूर्ण पृथ्वी ही एक परिसंस्था असुन ही परिसंस्था संतुलीत राहण्यासाठी पृथ्वीवरील भौतीक, सामाजीक व जैवीक घटकांतील आंतरक्रीया समजुन घेणे हा या कार्यक्रमाचा प्रमुख उद्देश आहे.

६) आधुनीक समाजाच्या आव्हाना संबंधी समीती :-

या समीतीची स्थापना नाटो (NATO) इ.स.१९६९ ला मानव-पर्यावरण संबंधी समस्यांचा अभ्यास करण्याच्या हेतुने झाली.

७) संयुक्त राष्ट्र संघाचा आर्थिक आयोग :- (UNEC) :-

या आयोगाची निर्मीती युरोप, उत्तर अमेरीका, रशीया इत्यादं द्वारा इ.स.१९७१ मध्ये करण्यात आली.

८) जलसंशोधनावर वैज्ञानीक समीती (SCWR)

९) पर्यावरणीय समस्यांवर वैज्ञानीक समीती (SCOPE)

१०) महासागरीय संशोधनावर वैज्ञानीक समिती (SCOR)

वरील सर्व संघटना एकमेकांच्या सहकार्याने आंतरराष्ट्री स्तरावर पर्यावरण मूल्यमापनाशी संलग्न आहे.

जगातील बहुतेक देशांना पर्यावरण रक्षण व संवर्धनाच जाणीव झाली आहे. जनपरिवर्तन आणि कायदे करुन प्रत्येक देशा पर्यावरणाचा शाश्वत विकास केल्या जात आहे.

संदर्भ सूची :-

१) पर्यावरण विज्ञान - प्रा.वा.र.अहीरराव
२) पर्यावरण - डॉ.सौ.गौरी राणी, प्रा.ए.पी.चौधरी
३) पर्यावरणशास्त्र - डॉ.विठ्ठल घारपुरे
४) लोकसत्ता - सप्टेंबर २००२
५) पर्यावरण अभ्यास - डॉ.सुरेश फुले
६) पर्यावरण : जाणीव जागृती - प्रा.भास्कर जोहरापुरक चौधरी

❑❑❑

Scanned by CamScanner